ناسنامەی زمانی کوردی

بەرگی یەکەم

بەشەکانی ١-٣

پاشخانەکانی زمانی کوردی بەر

لە دەستەڵاتداری مادەکان

فازڵ نوسولیان

ناسنامەی زمانی کوردی

لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانییە لەسەر مێژووی زمانی کوردی و شێوەزارەکانی

بەرگی یەکەم

بەشەکانی ١-٣

پاشخانەکانی زمانی کوردی بەر

لە دەستەڵاتداری مادەکان

فازڵ ئوسولیان

سوید، ساڵی ٢٠١٧

E-mail: nasname.ziman@gmail.com

© Fazel Osolia

Tryck: Författares Bokmaskin

Stockholm 2017

ISB 978-91-982662-2-1

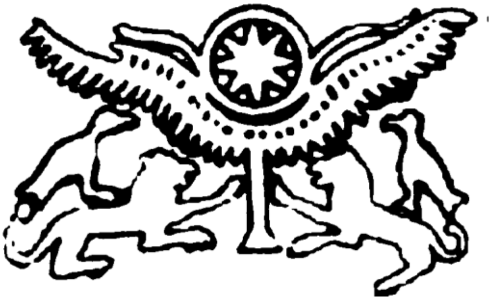

وێنەی ژمارە ١

وێنەی سەر بەرگەکە:

مۆرێکی سەردەمی شوتارنا پادشای میتانییە، خۆرێکی باڵدارە کە هێمای پادشایانی میتانی بووە، لە تەنیشت ئەم مۆرەدا بە خەتی بزماری ئاوای لێ نووسراوە: شوتارنای کوڕی کیرتا پادشای میتانی.

هەر ئەم هێمایە بوو کە دواجار لە سەردەمی هورییەکان، مادەکان و سەرەنجام هەخامەنشییەکاندا باڵ و پەڕی گرت و پێگەیشت و بەناوی "فەڕی- وەر" (وشەیەکی هەورامییە بە واتای" فەڕی خۆر") بوو بە هێمای پادشایەتی ئێران و هەروەها ئایینی زەردەشتی.

وێنەی ژمارە ٢

فەڕی وەر (فەڕی خۆر) هێمایەکی ئاییني مادییە بۆ شکۆ و بەرەکەتی خۆر

هەر زمانێک بۆ خۆی زریایەکە
زوانی کوردی دوو دەریای بێبنە

ناوەڕۆک

سەر دێر .... لاپەڕە

پێشەکی ٩

بەشی یەکەم

هۆزە کۆنەکانی نیشتەجێی وڵاتی کوردەواری ١٢

شوێنپێی سۆمەرەکان و زمانی سۆمەری لە کوردستان و لە زمانی کوردیدا ١٤

ئەفسانەی گێڵگامێش (کەڵگامێش) ٢١

ئەنجامەکانی ئەم بەشە ٢٧

ڕوونکردنەوەیەک لەسەر کاریگەریی زمانی سۆمەری لەسەر عەرەبی ٢٩

پاشخانی مێژوویی سەرهەڵدانی زوانی کوردی ٣٠

دانیشتووانی کۆنی وڵاتی کوردەواری ٣٣

سوباری ٣٣

گۆتی ٣٥

لۆلۆبی ٣٦

ناوی ژمارەیەک لە شوێنەکانی سەردەمی گۆتییەکان و لۆلۆبییەکان ٣٩

بەشی دووەم

پادشایەتی میتانی ٤٣

پەیوەندییەکانی پادشاکانی میتانی لەگەڵ فرعەونەکانی میسر ٤٧

زمانی میتانییەکان ٥٠

نووسراوەکەی کەیکوڵی ٥١

پەیوەندیی نێوان زمانی کوردی و زمانی میتانی ٥٥
ئایا پاشاکانی میتانی هەمان پادشایانی پێشدادی نێو "شاهنامە" نین ؟ ٦٤
پەیوەندیی نێوان زمانەکانی سانسکریتی، میتانی و کوردی ٦٦
بەراوردکاری وشەکانی سانسکریتی لەگەڵ کوردیدا ٦٩

بەشی سێیەم

یەکیەتیی هۆزەکانیماننا / پادشایەتی ماننا ٩٤
هۆکاری کزبوون و ڕووخانی فەرمانڕەوایی ماننا ١٠٢
زمان و نەژادی مانناییەکان ١٠٣
واتاکانی زامواء، پارت، پارس و میدیا لە ڕوانگەی دیاکۆنۆڤەوە ١١٠
ئاسەواری مانناییەکان ١٢٩
سەرچاوەکانی بەرگەکانی ١-٣ .... ١٣٢

پێشەکی

کتێبی ناسنامەی زمانی کوردی لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانییە لەسەر چۆنیەتی سەرهەڵدان و گەشەکردن و هەروەها هەوراز و نشێوەکانی زمانی کوردی. ئەم لێکۆڵینەوەیە لە سێ بەرگدایە و هەر بەرگێکیش چەند بەشێک لە خۆ دەگرێ بەم شێوەیەی خوارەوە:

بەرگی یەکەم: پاشخانەکانی زمانی کوردی، باسی ئەو بناغە و بنچینانە دەکا کە زمانی کوردی لەسەری شین بووە. باسی زوانی ئەو هۆزانە دەکا لە کوردستاندا بەر لە سەرهەڵدان و گەشەکردنی زمانی کوردی وەک زمانی ئیمپراتوری ماد.

لە بەشی یەکەمدا لە ڕێگای وشەناسییەوە پەیوەندیی فەرهەنگی و مێژوویی کوردەکان لەگەڵ سۆمەرەکاندا ڕوون دەکرێتەوە و نیشان دەدرێت کە کوردەکان و سۆمەرەکان لە وڵاتی کۆنی کوردەواریدا پێکەوە ژیاون.

لە بەشی دووەمدا باسی پادشایەتی میتانییان دەکرێ و تێکۆشراوە کە پەیوەندیی زمانی میتانییەکان لەگەڵ زمانی کوردیدا ڕوون بکرێتەوە. هەر لەم بەشەدا بە بەراوردکردنی زمانی کوردی لەگەڵ سانسکریتیدا دەسەلمێندرێت کە زمانی کوردیش هەر وەک زمانی میتانی خزمایەتییەکی نزیکی لەگەڵ سانسکریتیدا هەیە، و هەردووکیان سەر بە یەک خێزانن.

بەشی سێیەم باسی پادشایەتی مانناییەکان دەکا، ئەم بەشە گرینگییەکی تایبەتی خۆی هەیە چونکە هەتا ئێستا باسی زمانی مانناییەکان لە لایەن مێژوونووسان و زمانناسانەوە نەکراوە و ئەمە بۆ یەکەمین جارە کە ئەم بابەتە باسی لێ دەکرێ و پەیوەندیی زمانی ماننایی لەگەڵ زمانی کوردیدا پێشان دەدرێت.

بەرگی دووەم سەرەکیترین و گرینگترین بەشەکانی ئەم لێکۆڵینەوەیە لە خۆ دەگرێ. لەم بەشگەلەدا دوو تەوەری سەرەکی مەبەستن، یەکەم ناساندنی زمانی مادی و پیشاندانی ئەوەی کە مادەکان یەک زمانیان هەبووە بە دوو شێوەزاری زۆر نزیک لەیەک، دووەم سەلماندنی ئەوەی کە زوانی مادی بە هەر دوو شێوەزارەکەیەوە پەیوەندیی ڕاستەوخۆیان هەیە لەگەڵ زمانی کوردیدا.

لە بەشی چوارەمدا، بە هێنانەوەی ژمارەیەکی زۆر لە وشە و دەستەواژەی زمانی مادی پەیوەندیی شێوەزاری گشتیی زمانی مادی لەگەڵ شێوەزاری کرمانجیدا ڕوون کراوەتەوە.

له بەشی پینجەمدا، بە شـێوەیەکی ڕەخنەگرانە، کتێبی "یادداشـتهای گات ها" لە نووسـینی ماموسـتای ئەوێسـتاناسی ئێرانی ئیبراهیم پووررداود، دراوەتە بەر شـێکاری و هەڵسـەنگاندن و ئەوە ســـەلمێندراوە کە ئەم بەڕێزە لە زمانی ئەوێســـتایی تێ نەگەیشـــتووە و وەرگێڕانەکانی و تێگەیشـتنی لە وشـەکان و دەسـتەواژەکانی ئەوێسـتایی بە شـێوەیەکی دڵخوازانەیە و جێگای بڕوا نین.

لە بەشی شـەشـمدا بە بەراوردکردنی شـێوەزاری کوردیی هەورامی لەگەڵ ئەوێسـتاییدا، ئەوە سەلمێندراوە کە شێوەزاری هەورامی هەمان شێوەزاری ئایینی مادی یان ئەوێستاییە. هەر لەم بەشـەدا واتای ڕاستەقینەی ژمارەیەک لە دەستەواژەکانی ئەوێستایی بە کەڵک وەرگرتن و یارمەتی زمانی کوردی ڕوون کراوەتەوە.

لە بەرگی سێیەمدا باسی زمانی کوردی دەکرێت لە پاش مادەکان، لەم بەرگەدا لێکۆڵینەوە لە ڕەوشی هەر دوو شـێوەزارەکەی کوردی واتا شـێوەزاری ئەوێسـتایی (هەورامی) و شـێوەزاری گشتیی مادی لە سەردەمەکانی هەخامەنشییەکان، ئەشکانییەکان و ساسانییەکاندا کراوە.

لە بەشی هەفتەمدا ئەوە ڕوون کراوتەوە کە لە سـەردەمی هەخامەنشـییەکاندا زمانی کوردی (مـادی) نە تەنیا کز نەبووە بەڵکوو بە پێچەوانەشـــەوە لە گەشـــەکردندا بووە. هەر لەم بەشـــەدا ئەوە ڕۆشـــن دەکرێتەوە کە لە ســـەردەمی ئەشـکانییەکاندا هیچ گۆڕانێک بە ســـەر شێوەزاری ئایینی مادی (ئەوێستایی/ هەورامی)دا نەهاتووە و کاریگەریی زمانی ئەشکانییەکان لەسـەر شـێوەزاری گشـتیی مادی (کرمانجی) زۆر کەم بووە. ئەو شـێوەزارە کە بە ناوی زمانی "پەهلەویی ئەشکانی" ناسراوە، لە ڕاستیدا هەمان شێوەزاری گشتیی مادییە لەژێر کاریگەریی زمانی ئەشکانیدا. هەر لەم بەشـەدا ئەوە ڕوون کراوتەوە کە شـێوەزاری کوردیی سـۆرانی لەژێر کاریگەریی زمانی هۆزەکانی ئەشکانیدا سەری هەڵداوەتەوە.

لە بەشی هەشـتەمدا باسی نهێنییەکانی هەورامان کراوە، لەم بەشـەدا بە هێنانەوەی بەڵگەی باوەڕپێکراو ئەوە ســـەلمێندراوە کە هەورامییەکان هەمان هۆزی مۆگان (مۆغان)ی مادن کە لە پاش هێرشی ئەسکەندەر کۆچیان کردووە بۆ هەورامان و لەوێ نیشتەجێ بوون.

بەشی نۆیەم باسی ڕەوشی زمانی کوردی دەکا لە سـەردەمی ساسـانییەکاندا و نیشـان دراوە کە بە وەرگێڕانی زمانی ئەوێسـتایی (کوردیی هەورامی) بۆ سـەر زمانی پارسی "پەهلەویی سـاسـانی" زمانی ئەوێســـتایی (هەورامی) وەک زمانی ئایینی ســـەرانســـەری ئێران لە برەو خرا و بەم جۆرە زەبرێکی کاری بەر شێوەزاری ئایینی زمانی کوردی کەوت. بەڵام زمانی ئەوێستایی وەک زمانی ئاخاوتنی هۆزی مۆگان لە هەوراماندا هەر مایەوە. هەر لەم ســـەردەمەدا زمانی پەهلەویی ســـاســـانی (پارســـی میانە) کاریگەریی کردە ســـەر زمانی کوردی لە بەشـــەکانی باشـــووری

کوردستاندا کە لە ئەنجامدا بوو بە هۆی پەیدابوونی دوو شێوەزاری تر لە کوردیدا، ئەویش شێوەزارەکانی **"کەلهوڕی و لەکی"**یە.

لە بەشی دەیەم کە دواین بەشی ئەم لێکۆڵینەوەیە، ئەنجامی گشتیی هەموو بەشەکانی ئەم لێکۆڵینەوە پۆختە کراوەتەوە، و باسی ئەوە دەکرێت کە زمانی کوردی هەر لە سەرەتای سەرهەڵدانیەوە دوو شێوەزاری هەبووە، یەکێکی شێوەزاری گشتیی زمانی کوردی (کرمانجی) و ئەوی دیکەش شێوەزاری ئەوێستایی (هەورامی) زمانی کوردییە. ئەم دوو شێوەزارەش لە درێژەی ڕەوتی خۆیاندا چەند بنزاراوەیەکیان لێ کەوتووەتەوە. شێوەزارەکانی کرمانجی، سۆرانی و باشووری (کەلهوڕی) سەر بە شێوەزاری گشتیی زمانی کوردین. هەروەها شێوزارەکانی هەورامی، زازاکی، لەکی و (شەبەک، باجەڵان، کاکەیی) سەر بە شێوەزاری ئایینیی زمانی کوردی / ئەوێستایین.

ئەم لێکۆڵینەوەیەش بێگومان وەک هەر لێکۆڵینەویەکی تر بێ کەموکوڕی نییە، ئەمە تەنیا هەنگاوێکە، بەڵام دەتوانێ دەستپێکێکی باش بێ بۆ لێکۆڵینەوەی زیاتر لە سەر زمانی کوردی، دەتوانێ ڕێگاپێشاندەر بێت بۆ ئەو کەسانەی کە دەیانەوێ بە لێکۆڵینەوە لەم ڕێڕەوەدا ڕووناکی زیاتر بخەنە سەر مێژووی زمانی کوردی.

هەر ڕەخنە، پرسیار، بۆچوون و پێشنیارێکتان لەسەر بابەتەکانی ئەم لێکۆڵینەوە هەبێ دەکرێت بۆ نووسەری بنێرن، دڵنیا بن بە دڵفراوانییەوە وەردەگیردرێت.

E- mail: nasname.ziman@gmail.com

بەشی یەکەم

هۆزە کۆنەکانی نیشتەجێی وڵاتی کوردەواری

مێژووی کۆنی گەلی کورد و هەروەها مێژووی سەرهەڵدان و پێگەیشتنی زمانی کوردی باسێکی کراوەیە، پێویستی بە لێکۆڵینەوەی زیاتر و نووسینەوە هەیە. زۆربەی ئەو لێکۆڵینەوەگەلەی کە تا ئێستا کراون یان لە لایەن بیانییەکانەوە بوون یانیش بە پشتبەستن بە زانیارییەکانی ئەوانەوە بووە، بەشێکی زۆر لەم لێکۆڵینەوەگەلە بە مەبەستی دیاریکراوەوە نووسراون. ئەوانەشی کە بێ مەبەستی تایبەت نووسراون بەداخەوە کەم و کوورپیان زۆرە. کەماسیی ئەم لێکۆڵینەوانە لەوەدایە کە لە گۆشەی چاوی خۆیانەوە بۆی دەچن و زۆر جاران زانستیان لەسەر کوردەکان، زمانی کوردی، شێوەزارەکانی، ئەردنێگاری(جوگرافیای) کوردستان، شێوازی ژیانی گەلی کورد و پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکانیان کەم وکورتی تێدایە. بۆ نموونە ئەگەر لە بەڵگەیەکی مێژوویدا جێگای دانیشتنی هۆزێکی کورد جارێکیان لە شوێنێک و جارێکی دیکە لە شوینێکی تر دەسنیشان کرابێ ئەمە بە چاوێکی سەیر و گومانەوە تەماشای دەکەن و تووشی سەرسوورمان دەبن. بەڵام ئەمە بەلای کەسێکی کوردەوە نە تەنیا سەیر نییە بەڵکوو زۆرێش ئاساییە، چونکە هەر کوردێک دەزانێ کە هەتا هەفتا یان هەشتا ساڵ لەمەوبەر گەلێک لە هۆزەکانی کورد گەرمیان و کوێستان (گەرمەسێر و سەردەسێر)یان دەکرد. جاری وا هەبووە کە هەندێک لەم لێکۆڵەرانە کاتێ ڕووبەڕووی شێوەزارە جۆراوجۆرەکانی کوردی بوونەتەوە بە سەرسوورمانەوە بیر لەوە دەکەنەوە کە ئایا ئەم شێوەزارە کوردییە! یان ئاخۆ ئاخێوەرانی کوردن! جاری واش بووە کە بە هۆی نەزانینی زمانی کوردییەوە، وەرگێرانی سەیر و سەمەرەیان بۆ دەستەواژە کۆنەکانی زمانی کوردی کردووە. بۆ نموونە وشەی "ئەسپوهەران" کە دەستەواژەیەکی کوردییە کە لە سەردەمی ساسانییەکاندا بۆ ئەو کاروانانەی کە بەرپرسی کۆکردنەوەی باجەکان بوون بەکار هێنراوە و لە شێوەزارەکانی هەورامی و زازاکیدا واتای " ئەسپ و کەران" دەدا، کە چی هێرتسفێلد زانای گەورەی ئالمانی بە واتای جێگری پادشا (ولیعهد) مانای کردوەتەوە! یان وشەی "زڕاتوشترا" کە شێوەی هورامی (ئەوێستایی) وشەی "زڕاتخشترا"یەکە واتای پادشای زەڕین دەدات وەک خاوەنی وشتری زەڕین یان زرد مانا کراوەتەوە!

یەکێکی تر لەو گرفتانە کە کاریگەریی لەسەر لێکۆڵینەوە لە زمان و مێژووی کورد هەبووە و ئێستاش هەرهەیەتی نەبوونی وڵات و کیانێکی سەربەخۆی کوردستانییە. کەم نین ژمارەی ئەو لێکۆڵەرانە کە هەموو شتێک دەبەستنەوە بە وڵاتی سەربەخۆوە، واتا ئەگەر نەتەوەیەک وڵاتی سەربەخۆی نەبێت ئەوا زمانەکەیشی سەربەخۆ نییە، مێژوو و فەرهەنگەکەیشی سەربەخۆی نییە، لەوانەیە هەر وەک گەلیش ئەژمار نەکرێت. لە لایەکی دیکەشەوە

قورسـاـيی ئێسـتای وڵاتی ئێران کاریگەریی کردوەتە سـەرشـێوازی بیرکردنەوە و تێڕوانینی نووسـەران و لێکۆڵەرانی ئێرانی و بیانیش. بۆ نموونە چونکە مێژووی فارسـەکان لە سـەردەمی هەخامەنشـییەوە دەسـت پێ دەکا، دەسـتپێکی مێژووی کوردیش دەبنەوە بۆ سـەردەمی مادەکان، یان زۆربەی ئەوانەی کە لە زمانی ئەوێسـتایی لێکۆڵینەوەیان کردوە، لە باتی ئەوەی کە زمانی ئەوێسـتا کە شـێوەزارێکی زمانی مادییە لەگەڵ زمانی کوردیدا بەراورد بکەن، کە چی شـیکاری و بەراوردکردنەکانیان هەر لەگەڵ زمانی فارسـیدا بووە. کورد وەک نەتەوەیەکی گەورە کە چەندین هەزارسـاڵە هەر لەم شـوێنەی ئێسـتای خۆیاندا ژیاون و خاوەن مێژوویەکی کۆن و زمانێکی سەربەخۆن لەبەر چاو نەگیراون.

لەم لێکۆڵینەوەدا تێ دەکۆشرێت کە تیشـک بخرێتە سـەر ڕەگ و ڕیشـەی زوانی کوردی وهەروەها بەپێی بەڵگە و لێکۆڵینەوەی زمانەوانی چەند بابەتێکی مێژوویش ڕوون بکرێتەوە. ڕاسـتە کە زمانی کوردی زمانی مادییە بەڵام گەلی کورد تەنیا نەوەی مادەکان نین، بەڵکوو چەند هەزارسـاڵ بەر لە دەسـتەڵاتی مادەکان کوردەکان لەم شـوێنەی ئێسـتای خۆیاندا نیشـتەجێبوون و لەگەڵ نەتەوەکـانی تردا تێکەڵاوی کۆمەڵایەتی، فەرهەنگی، ئـایینی و سـیاسـییان هەبووە. میتانییەکان، ماننایییەکان، مادەکان، کەیمریەکان، سـکیتەکان، گۆتییەکان و بە ئەگەرێکی زۆر لۆلۆبییەکانیش هۆزگەلی جۆراوجۆری نەتەوەی کورد بوون.

لەم بەرگەدا ئەم ڕاسـتییە ڕوون دەکرێتەوە کە زمانی کوردی پەیوەندی ڕاسـتەوخۆێ هەیە لەگەڵ زمانی میتانییەکان و ماننایییەکان، یان باشـتر بێژین زمانەکانی میتانی و مانناییی بناغە و بنچینەی زمانی کوردین.

هەروەها لێرەدا بە بەڵگەوە نیشـان دەدرێت کە نزیکایەتییەک لە نێوان زمانەکانی سـۆمەری و کوردیشـدا بەرچاو دەکەوێ، بەڵام چۆنیەتی و ئاستی ئەم نزیکایەتییە وەک ئەو پەیوەندی و خزمایەتییە نییە کە لە نێوان زمانی کوردی و زمانەکانی میتانی و مانناییدا دەردەکەون. ئێمە بە بەراوردکردنی زمانەکانی میتانی و مانناییی و ئەوێسـتایی لەگەڵ کوردیدا زۆر بە ڕوونی وشـە کوردییەکان دەبینین و دەیناسینەوە، بەڵام لە بەراوردکردنی زمانی سۆمەری و کوردیدا ئەم نزیکایەتییە تەنیا لە ڕەگی هێندێک لە وشـەکاندا بەرچاو دەکەوێت، ئایا زمانی سـۆمەریەکانیش هەر وەک زمانی کوردی سـەر بە خێزانی زمانە هیندوئێرانییەکانە؟ یان نا ئەمە کاریگەریی زمانەکانی ئەم دوو نەتەوەیە لەسەر یەکتر کە بە درێژایی هەزاران ساڵ لە پەنای یەکدا ژیاون و پەیوەندیی کۆمەڵایەتی و فەرهەنگییان لەگەڵ یەکتردا هەبووە.

پســـپۆڕانی زمانە کۆنەکانی جێهان لێکۆڵینەوەیەکی زۆر و قووڵیان لەســـەر زمانی ســـۆمەری کردوە، و توانیویانە زۆر لە بابەتە تاریکەکانی ئەم زمانە و ڕێنووســـەکەشی ڕوون بکەنەوە. ئەوەی کە تا ئێســـتا پســـپۆڕان لەســـەری ســـاغ بوونەتەوە و لە لایەن زۆربەی زماناناسـانەوە جێگای باوەڕە ئەمەیە کە زمانی سـۆمەری زمانێکی سـەربەخۆیە و سـەر بە هیچکام لە خێزانە زمانییەکانی ناسراوی جێهانی نییە. بۆیە هەتا کاتێ کە زانستی زمانەوانی ڕا و بۆچوونێکی جیاواز نەسەلمێنێ ئەم بۆچوونە جێگای بڕوایە.

تەنانەت ئەگەر بێتو لە داهاتوویشـدا ئەمەش بسـەلمێندرێت کە زمانی سـۆمەری سـەر بە خێزانە زمـانەکانی هینـدوئوروپییە، بەڵام دیســـان بە دڵنیاییەوە لەگەڵ زمـانی کوردیـدا جیاوازیی یەگجار زۆرە. لێرەدا هێندێک زانیاریی لەســـەر نزیکایەتی و کاریگەریی نێوان زمانی کوردی و ســـۆمەری دەخرێتە پێش چـاو کە دەتوانێ یـارمەتیـدەر بێ بۆ ڕوونکردنەوەی بابەتەکە.

شوێنپێی سۆمەرەکان و زمانی سۆمەری لە کوردستان و لە زمانی کوردیدا

سۆمەرەکان یەکێ لەو نەتەوە کۆنانەن کە پێش چەندین هەزارساڵ لەمەوبەر لەکوردستاندا ژیاون و خاوەندی شـارسـتانییەتێکی بەرز و فەرهەنگێکی گەشـاوە بوون. ئەم پێشـکەوتن و شارستانییەتە کە ئەمڕۆ مرۆڤایەتی بە خۆیەوە بینیویەتی، بنەڕەتەکەی لەلایەن دانیشتووانی کۆنی کوردستان بە تایبەتی سۆمەرەکان و ئیلامییەکانەوە دانراوە.

داهێنانی نووسـین بۆ یەکەم جار لە مێژوودا لە لایەن سـۆمەرەکانەوە بوو، کە ئەمە بۆ خۆی گەورەترین خزمەتێک بوو کە پێشـــکەشی مرۆڤایەتیان کرد. بە هوێ داهێنانی نووســـینەوە توانیویـانە زۆر نووسراوە لەســـەر ڕووداوەکانی مێژوویی، دادوەری، کۆمەلایەتی، ئـایینی و هەروەها زۆر شاکاری وێژەیی تۆمار بکەن.

ســـۆمەرەکان لە بوارەکانی زانســـتی وەکو پزیشـــکی، کیمیاگەری، بیردۆزی(ماتەماتیک) و ئەستیرەناسیدا گەیشتبوونە ئاستێکی هەرە بەرز. ئەدەب لە کۆمەڵگای سۆمەریدا جێگایەکی تایبەتی هەبووە و هەزاران ســـواڵک (تەختە گڵیان) لەو بارەوە بۆ بەجێ هێشـــتوون لەوانە چیرۆکی ئـافرانـدنی گەردوون وئەفســـانەی گێڵگـامێش (کەڵگـامێش) وهەروەهـا چیرۆکی دابەزاندنی خۆدای عشتار بۆ جێهانی خواروو.

لەسەربنچینە و ڕەسەنی سۆمەرەکان بۆچوونی زۆر جیاواز هەیە. هێندێک لە مێژوونووسان پێیان وایە کە لە ناوچەکانی سند لە هیندستانەوە کۆچی میزوپوتامییان کردوە، بەڵگەیشیان بۆ ئەم بۆچوونە لەیەکچوونی هێندێک کەرەسـتە و کەلوپەلی هۆنەری و شـارسـتانییە کە لە

هەر دوو ناوچەکەدا دوزراونەتەوە، بەڵام هێشـــتا هیچ پەیوەندییەکی زمانەوانی لە نێوان خەڵکانی ئەم دووناوچەیەدا ڕوون نەبووتەوە.

یەکێ لە مێژوونووسان بە ناوی دوکتور بەندەک لە ساڵی ١٩٧٤ لە زانکۆی بوینس ئایرس لە پەڕتووکەکی خۆیدا بە نێوی (الاعجوبه السومريه) ڕەسەنی سۆمەرەکانی بردووتەوە بۆ سەر مەجارەکان لە وڵاتی مەجارستان و تەنانت شوێنی کۆچ کردنیانی لە ناوچەکانی مەجارستان و ڕۆمانیادا بەرەو ناوچەکانی ســەرەوەی مێزوپۆتامی و دواجار بەرەو ناوچەکانی خوارەوەتر دەسنیشان کردووە. ئەمە لە کاتێکدایە کە بەپێی بەڵگەی زانستی و سەلمێندراو، گەلی مەجار دانیشتووانی ڕەسەنی مەجارستان نین و پێشتر لە باشووری ڕووسیای ئێستا و لە خوارەوەی کێوەکانی ئورالدا ژیاون و دواجار لە دواییەکانی ســەدەی هەشــتەمی زایینیدا لە ژێر ســەرکردایەتی یەکێ لەســەرکردەکانیان بە ناوی ئارپاد (Arpad)[1] لەم شــوێنەدا کە ئێســتا مەجارستانی پێ دەڵێن گرساونەتەوە. لە ساڵی ٨٩٦دا ئەم ئارپادە بوو بە یەکەمین پادشای مەجارەکان کە هێشــتا لەو ســەردەمەدا خەڵکەکەشی نەچووبوونە ســەر ئایینی عیســایی و دژایەتیشیان دەکرد.

هەندێکی تر لە زانایان سـۆمەرەکان دەبەنەوە سـەر نەتەوەی باسـک، وەلێ بەڵگەی قایم و باوڕپێکراویان پێ نییە. ژمارەیەکی تریش لە مێژوونووســـان و ئارکیۆلۆژەکان ڕەســـەنی سۆمەرەکان دەبەنەوە سەر چیاکانی زاگرۆسی کوردستان. زانا و پرۆفیسوری بەنێوبانگ هاری ساکز پێ وایە کە سـۆمەرەکان لە ڕۆژهەلات و باکووری ڕۆژهەڵاتی مێزوپۆتامییاوە هاتونەتە باشووری وڵاتی بابلەوە[2].

هەر چەند سـۆمەرەکان بە هۆی شارەزاییان لە نووسـیندا گەلێ شـتیان تۆمارکردوە بەلام بە ڕوونی ڕەچەڵەک و شـوێن و نیشـتمانی خۆیانیان دیاری نەکردووە. زمان کەرەسـتەیەکی گرینگە بۆ دۆزێنەوە و دەسنیشانکردنی شوێنی دانیشتنی هۆز و نەتەوەکان. لەم بەشەدا بە هێنانەوەی بەڵگەی باوەڕپێکراوی زمانەوانی، ئەو ڕاسـتییە نیشـان دەدرێت کە کوردەکان و سـۆمەرەکان لەم وڵاتەدا کە ئێسـتا کوردسـتانی پێ دەڵێن پێکەوە ژیاون وئێسـتاش پاش تێپەڕبوونی هەزاران سـاڵ کاریگەرییەکانی فەرهەنگی و زمانەوانی لە نێوان زمان و فەرهەنگی کوردی و سـۆمەریدا دیار و بەرچاوە. لێرەدا وەک نموونە ژمارەیەک وشـەی هەلبژێردراوی سۆمەری و کوردی دەخرێتە بەرچاو:

---

[1] سەیر لەمەدایە کە ئەم ناوە بۆخۆی ناوێکی کوردییە، پات لە وشەی" پاتن / پاراستن"وە دێت. ئار- پاد یان ئار- پد واتای ئاگرەوان یان پارێزەری ئاگر دەگەیینی ئەمە لە کاتێکدا کە زمانی مەجارەکان ناچێتەوە سەر زمانە هیندو ئوروپییەکان.

[2] کوردستان نیشتمانی یەکەمینی سۆمەرەکان، هاوڕێ باخەوان ل.پ ٤٧-٤٩

نا (NA)[3]: به واتای "نا" هاتووه.

با (BA)[4]: به واتای "بده"، له زاراوەکانی باشـــووری کوردەســـتاندا له جیاتی "بده" دەبێژن "به".

ئارو(ARU)[5]: به واتای "ڕووبار" هاتووه، نزیکه له وشەی "ڕوو" که ڕەگی وشەکانی ڕووبار و ڕووخانەیه له کوردیدا.

کوڕ (Kur)[6]: به واتای "کێو"، له کوردیشدا وشەی کوڕ هەر به واتای کێوی بەرز ولوتکەی کێو بەکار دێت بڕوانه بۆ فەرهەنگی هەنبانه بۆرینه هەژار لاپەره ٦٢٨. (لەوانەیه هەر له سۆمەرییەوه کەوتبێتە ناو زمانی کوردی).

ســەر (Sar)[7]: به واتای" شـا" بەرانبەره لەگەڵ وشــەکانی ســەر، ســەردار و ســەرۆک له کوردیدا.

زیانا (Ziana)[8]: بەرامبەرەکەی له کوردیدا دەبێ به "ژیان" و" ژین"، له ئەوێســـتاییدا هەر "زیانا" یان "جیانا"یه.

مه (Me)[9]: به واتای ئێمه هاتووه، له شـێوەزاری کرمانجیدا هەروەک "مه" یان "ئەم" گۆ دەکرێ.

ئەش (Aš)[10]: واتای "شەش" دەگەیێنی.

من (Men)[11]: جێناوه هەر واتای "من" دەدا.

---

[3] Some Sumerian Words and Their English Translations, by: Fred Hamori
http://history-world.org/sumerianwords2.htm
http://history-world.org/Sumerianwords1.htm
[4] هەمان سەرچاوه
[5] هەمان سەرچاوه
[6] هەمان سەرچاوه
[7] هەمان سەرچاوه
[8] هەمان سەرچاوه
[9] هەمان سەرچاوه
[10] Sumerian Lexicon Version 3.0 by John A. Halloran, sid 8
[11] هەمان سەرچاوه

پەش (Pesh)[12]: واتای کوڕ و ڕۆڵە دەگەیینی، لەئەوێستـــتاپی ولە کرمانجیشـــدا "پس" دەگۆترێت وەک پس مام.

کەڵ، کەڵاگ (kalag, kal)[13]: لە سومەریدا واتای کەم وێنە و "بەهێزی" دەدا، ئەمانە لە ڕاستیدا زۆر نزیکن لە وشەکانی کەڵ و کەڵەگای کوردی کە دەستەواژەن بۆ بەهێزی.

دینگەر (Dingar/ Dingir)[14] یان(دینگار)[15]: دینگەر یان دینکەر بەواتا خۆداونـد، لە ڕەگی وشــەی "دین"ەوە گیراوە. دین وشــەیەکی کۆنی کوردییە لە ئەوێســتایشـدا هەر وەک دئین یان دئینا[16] گۆکراوە.

ئانو (ANNU)[17]: واتای "ئەمە" دەدات، لە شـێوەزاری هەورامیدا هەر وەک "ئانا / ئانە" گۆ دەکرێ.

ما (MA)[18]: بە واتای بەڵام هاتووە، لە کرمانجی و لە هەورامیشدا "ئەما" دەڵێن.

پاد (Pad)[19]: بە واتای "پەیدا" کردن.

نورو/ نێر (Ner /NURU)[20]: بە واتای تەماشاکردن هاتووە. زۆر نزیکە لە ڕەگی وشەکانی" نوارین/ نورین" لە سۆرانیدا و" نێرین" لە شێوەزاری کرمانجیدا.

دیورو (DURU)[21]: ئەم وشەیە واتای" دیوار" دەدا.

ئا (A)[22]: واتای " ئاو" دەگەینی.

---

[12] هەمان سەرچاوە ل پ ٤٦

[13] هەمان سەرچاوە ل پ ٥٩

[14] Common sumerian words for magickal purposes / Short Sumerian Sentences / Phrases http://www.ping.de/sites/systemcoder/necro/info/sumerian.htm

[15] لە هەندێ سەرچاوەدا وەک دینگەر هاتووە لە هێندێکتردا وەک دینگار

[16] Avesta Dictionary by K.E. Kanga, http://www.avesta.org/avdict/avdict.htm

[17] Common sumerian words for magickal purposes, http://www.ping.de/sites/systemcoder/necro/info/sumerian.htm

[18] Common sumerian words for magickal purposes, http://www.ping.de/sites/systemcoder/necro/info/sumerian.htm

[19] ETCSL glossary http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/edition2/etcsllemma.php?sortbylemma=lemma&letter=p

[20] هەمان سەرچاوە

[21] هەمان سەرچاوە

[22] هەمان سەرچاوە

زو (ZO)[23]: به واتای "زان و زانین" دێت.

نێر (NIR)[24]: به واتای ئوتوریتەیە، بەرانبەرەکەی لە کوردیشدا "نێر/ نێرایەتی"یە.

ئەزەن (EZEN)[25]: بە واتای جێژن هاتووە، لە کوردی کۆندا وەک "یەسن / یەسنە/ یەشن" گۆکراوە. وشەی " یەسنە"[26] هێشتا هەر لە هەورامیدا ماوەتەوە.

کاردا کا (KARDAKA)[27]: بە وڵاتی کوردان گۆتراوە، لە وشەکانی کوردەکان (سۆرانی) یان کۆردا(کرمانجی) نزیکە.

ئوتو(UTU)[28]: "ئوتو" لای سۆمەرییەکان خۆدای خۆر و خۆداوندی دادوەری بوو ، دایکی خواژن" نینگال" و باوکیشی خۆداوەند "نانا" بوو. ئوتوی خۆداوندی خۆر لە لایەن دانیشتوانی کۆنی کوردستانەوە پەرستش کراوە وناوەکەشی لە زمانی کوردیدا هەر ماوەتەوە و دواجاریش پەڕیوەتەوە بۆ ناو زمانی فارسی بەم شێوەیە: ئوتو - ئاتو- ئاتاو- هەتاو (کوردی – ئاڤتاو- ئافتاو – ئافتاب (آفتاب فارسی).

لێرەدا پێویستە ئاماژە بەم بابەتە بکرێت کە گەلانی هیندوئێرانی هەر لە سەردەمانی کۆنەوە خۆریان پەرستیوە، خۆداوەندی خۆر بە میترا یان مێهر بەناوبانگ بوو، بەڵام بە تیپەڕبوونی سالان جیاوازیی لە نێوان خۆدای خۆر و خۆردا نەما. واتا جیاوازییەک لە نێوان میترا یان میهر و خۆردا نەما، هەردوکیان هەر یەک واتایان دەگەیاند. هەروەها پەرستنی خۆر و ئوتوی (سۆمەری) لە ناو هۆزەکانی کۆنی وڵاتی کوردەواریدا وای کرد کە نە تەنیا ئەم دو خۆدایە بوون بە هاوشان و هاوتەرازی یەکتر بەڵکوو تەنانت لە زمانی ڕۆژانەی مەردمی ناوچەکەیشدا هاتنە پاڵ یەک و وەک یەک پەرستش دەکران و سەرەنجام بوون بە یەک و بە یەک وشە پێناسە کران ئەویش وشەی "خۆر- ئاتاو/

---

[23] http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/edition2/etcsllemma.php?sortbylemma=lemma&letter=a
[24] هەمان سەرچاوە
[25] ETCSL glossary
http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/edition2/etcsllemma.php?sortbylemma=lemma&letter=e
[26] فەرهەنگی وشەنامە، هۆرامی- کوردیی ناوەڕاست، بێدار، هەولێر ٢٠١٠، ل.پ. ١١٣٣
[27] ئەم وشەیە لە کتێبی کوردستان نیشتمانی یەکەمینی سۆمەرەکان، هاوڕێ باخەوان. ل.پ ٨٤. وەرگیراوە، سەرچاوەکەی بەم جۆرەی خوارەوە دیاری کردووە:

لابەرەی ١٣ ج، ئەر، درایڤر، الکرد فی المصادر القدیمە، ترجمە فواد حەمە خورشید مطبعە الدیوانی، بەغداد ١٩٨٦.

[28] Sumerian Mythology FAQ (Version 2.0html), by Christopher Siren, 1992, 1994, 2000, http://home.comcast.net/~chris.s/sumer-faq.html

خۆرەتاو"ە. وشەی خۆرەتاو ئێستایش لە ناو بەشێکی زۆر لە خەڵکی کوردستاندا هەر لە کەرکووکەوە هەتا سنە و سەقز و کرماشان لە باتی وشەی خۆر یان ڕۆژ بەکار دێت.

پاشـگری"توو": لە زمانی سـۆمەریدا " توو" پاشـگرێکی جوغرافییە[29]. ئەم پاشـگرە ئێســتاش لە نێوی ژمارەیەک لە گوندەکان وشــوێنەکانی کوردســتاندا بەرچاو دەکەوێ لەوانە:

کەرەفتوو: ناوی ناوچەیەکی بەربڵاوە کە نزیکەی ٦٠ گوند لە خۆ دەگرێ هەروەها ناوی گوند و ئەشکەوتێکی زۆر کۆن و بەناوبانگە لە ناوچەی دیواندەرە.

هەوەتوو: ناوی ناوچەیەکی بەربڵاوە کە چەندین گوند لە خۆ دەگرێ ســەر بە شــاری دیواندەرەیە.

گاوەسنتوو: ناوی گوندێکە لە دەوروبەری دیواندەرە.

ئێزرتوو: شاری کۆن و پایتەختی ماناکان بوو لە نزێکی شاری سەقز، گۆیا هەر ئەو شوێنەیە کە ئێستا گوندی ساحێی لێیە.

چنارتوو: گوندێکە لە ناوچەی خورخوڕەی سەر بە شاری سەقز.

قەپلانتوو: گوندێکە لە ناوچەی زێویەی سەر بە شاری سەقز

کەمەنتوو: گوندێکە لە ناوچەی زێویە سەر بە شاری سەقز

شیوەتوو: گوندێکە لە ناوچەی میرەدێ سەر بە شاری سەقز.

سەرتکڵتوو: گوندێکە سەر بە ناوچەی سەرشێوی سەقز.

سوتوو: گوندێکە سەر بە ناوچەی نەمەشیری شاری بانە.

کاشانتوو: سێ گوندە لە ناوچەی چەمچەماڵ سەر بە شاری هەرسینی کرماشان، (کاشانتو، کاشانتوی مەحمودئاوا، کاشانتوی عەلیاوا).

مارانتوو: گوندێکە لە ناوچەی چەمچەماڵ سەر بە شاری هەرسینی کرماشان.

---

[29] مێژووی کۆنی کەرکوک لە ڕۆشنایی دەقەکانی نۆزی ل. پ ٤٥،ساڵی ٢٠٠٧ کامەران کوێخا جەلال

کانیتوو: گوندێکە لە ناوچەی پژدەر[30].

بێگومان ژمارەی ئەو وشـــانەی کە لە کوردی و ســـۆمەریداهاوبەش و یان نزیک لە یەکن دەتوانێ زۆر لەمانە زیاتر بێت ئەگەر بە شـێوەیەکی وردتر و بەرنامەدارێژراو لێکۆڵینەوەی بۆ بکرێت.

ســـۆمەرەکان بە هۆی ئەفســـانەکانیانەوە توانیویانە گەلێ بابەتی مێژوویی، کۆمەلایەتی، فەرهەنگی و بیروباوەڕی ئایینی خۆیان تۆمار بکەن و بیخەنە بەردەســـتی نەوەکانی پاش خۆیان. ئەم تۆمارانە ڕەنگدانەوەی شێوازی ژیانی مرۆڤی ئەو سەردەمە و چۆنیەتی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکانیانە. یەکێک لە ئەفســانە ســۆمەرییەکان ئەوەمان بۆ دەگێڕێتەوە کە چۆن خۆدی ســـۆمەرییەکان ئەوەیان لە بیر ماوە کە دانەوێلەی گەنم و جۆ بو یەکەم جار لە ناوچەیەکی شاخاوی نزیک ولاتی بابلەوە هێنراوە. هەروەها ئەفسانەیەکی تری سۆمەری کە لە ســـەدەی هەژدەیەمی پ. ز.وە نووسراوە ئەوەمان بۆ دەگێڕێتەوە کە چۆن ئانۆ "Anu" (خۆداوەندی ئاســـمان) گەنم و جۆی لە ئاســـمانەوە بۆ زەویی هێناوە و ئەنلیلیش "Enlil" (خۆدای ئاســـمان و خۆدای هێزی بەیانیان و خۆدای گژوگیا) دانەوێڵەکانی کۆکردەوە و لە چیاکاندا دایانان و پاشـــان هەر وەک چۆن دەرگایەک دائەخرێت، چیاکانیش داخران، هەتا لە دواییدا نین ئازو "Ninazu " (خۆدای ئاوناسی، یان ئەو خۆدایە کە ئاوی ناســـییەوە) و نین مادا (یەکێکی تر لە خواکانی ســـۆمەری) فەرمانیان دا بۆ ئەوەی ڕێ بدرێ بە ســـۆمەرەکان دانەوێلە بناسنەوە و فێری کشتوکاڵی ببەن. ئەم ئەفسانەیە ئاماژەیەکی ڕوون و ئاشکرایە بە چیاکان و ولاتی کوردەواری. توێژینەوە ئارکیۆلۆژییەکان ئەم ڕاســـتییەیان ســـەلماندوە کە کوردســـتان کۆنترین ناوچەی جێهانە کە دانەوێڵەی لێ ڕۆاوە، لە گوندەکانی چەرمو و زاوی چەمی لە دەوروبەری کەرکووکـدا گەنم و جۆی بە بەردبوو دۆزراونەتەوە کە مێژووکەی دەگەڕێتەوە بۆ پێش نیشتەجێبوونی سۆمەرەکان لە دەشتەکانی خوارەوەی مێزوپۆتامیادا.

یەکێکی دیکە لەو ئەفسانانە، چیرۆکی" ئەنمیرگیری" پادشای بنەماڵەی یەکەمی "وەرکا" بووە کە پەیوەنـدیی لەگەڵ هەرێمی **"ئـارتـا"**وە هەبووە کە کەوتوبووە بـاکووری ڕۆژهەڵاتی کوردسـتانەوە. لەم چیرۆکەدا هێندێک زانیاریی بەکەڵک لەسـەر سروشـتی شـاخاویی ولاتی ئارتا و شـــێوازی فەرمانڕەوایی تێدایە. هەروەها لەم ئەفســـانەیەدا باس لەوە دەکرێ کە ژمارەیەک لە خۆداوەندانی سـۆمەری لە هەرێمی" ئارتا"دا پەرسـتراون[31]. ئەوەی لێرە جێگای

---

[30] لێکۆلینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی ولاتی کوردەواری، لاپەڕە ١٢٢ د. جمال رشید ئەحمەد بەغداد- ١٩٨٨

[31] کوردستان نیشتمانی یەکەمینی سۆمەرەکان، هاوڕێ باخەوان. ل.پ ١٠٦. هەر وەها د. فاضل عبدالواحد علی ل.پ ١٣٢ و ١٣٣.

بایەخپێدانە هێنانی ناوی **" ئارتا"**یە، کە بە ئەگەرێکی زۆر ئاماژەیە بۆ ئەو وڵاتە یان ئەو ناوچەیە کە "ئارتا" فەرمانڕەوایی کردووە. ئەم وشـــەیە بێگومان یەکێک لە وشـــە هەرە کۆنەکانی کوردییە کە بە درێژایی مێژووی نەتەوەی کورد لەگەڵی هاتووە و ئیســـتاش هەر ماوەتەوە. ئەم وشـــەیە لەگەڵ ناوی ژمارەیەک لە پادشـــایانی میتانی هاتووە وەک "ئارتا- تامای یەکەم" و "ئارتا- شـــومارا" و " ئارتا- تامای دووەم". ئەم بابەتە لە بەشی زمانی میتانییەکاندا زۆرتر ڕوون دەکرێتەوە. وشـەی" ئارتا" واتای پاک و ڕاسـت یان "دادپەروەر" دەگەیێ کە لە زمانی عەرەبیدا (عادل)ی پێ دەڵێن، لە کوردیدا ئێســـتا لە شـــێوەی ناوی ئەردەوان (پایزگاری ڕاسـتی/ دادپەروەر) و ئەردەشـێر(شـای ڕاسـت و پاک/ شـای دادپەروەر) هەر ماوەتەوە. ئەم وشـەیە لە شـێوەزاری ئەوێسـتاییدا وەک "ئەرشـتا / ئارش / ئەرشـە" گۆ دەکرێ کە هەمان واتای هەیە.

ئەفسانەی گیڵگامێش (کەڵگامێش): ئەفسانەیەکی تری سۆمەرییە کە وەک یەکێ لە شـــاکارە بەناوبانگەکانی وێژەیی جێهان دەژمێردرێت. بەیتی کەڵگامێش کە بە شـــێوەی هەڵبەســـتە باسی پاڵەوانیەتی و نەبەزی پادشـــایەکی ســـۆمەرییان بە ناوی گێڵگامێش (کەڵگامێش) دەکا کە بوونەوەرێکی سـەیرە. دایکی خۆاژنی " نین سـون" و باوکی مرۆڤە، بۆیە ئەویش دەبێتە خاوەندی سروشتێکی تایبەت، دوو بەشی لە جنسی خۆدایە و بەشێکیشی لە جنســـی مروڤە. مرۆڤێکی نەترس و کەلەڕەقە کە بە گژ عەرد و ئاســـماندا دەچێ، تەنانەت دەخۆازێ بە گژی مەرگیشـــدا بچیتەوە و ژیانی هەتاهەتایی بۆ خۆی دەســـتەبەر بکا. لەم چیرۆکەدا کەڵگامێش لەگەڵ پـاڵەوانێکی تردا بە نـاوی "ئە نکیـدۆ" ڕووبەڕوو دەبێتەوە. ئەنکیدۆ مرۆڤێکی کێوییە، لە دەشـــت و چیادا لەگەڵ جرۆجانەوەراندا گەورە بووە و هەر لەگەڵ ئەوانیشـــدا دەژێ. کاتێ ئەنکیدۆ و کەڵگامێش لەگەڵ یەکدا ڕووبەڕوو دەبنەوە بە گژ یەکدا دەچن و بە زۆران دێن، بەڵام هێچیان ئەوی تریان نابەزێنێ، بۆیە لە پاشـــان لەیەک دەبنەوە و بڕیار دەدەن کە ببن بە هەڤاڵی یەکتر و لەگەڵ یەکدا پارێزگاری لە شـــارەکەیان "ئورۆک" و لە خەڵکەکەی بکەن. لە دوای ماوەیەک بە هۆی کین و ڕقی خۆداوەندانەوە ئەنکیدۆ نەخۆش دەکەوێ و گیان لە دەســـت دەدا و بەم جورە کەڵگامێش بە تەنیایی و بە ئازارێکی زۆرەوە بەجێ دیلێ. بەسـەرهاتەکانی ناو ئەفسـانەی کەڵگامێش زۆر سـەرنجڕاکێش و درێژەدارن بەڵام پەیوەنـدییەکی وای بەم بـاســـەی ئێرەوە نییە، ئەوەی کە لێرەدا جێگـای ســـەرنجە ئەوەیە کە ناوی هەردوو کەســـایەتی ســـەرەکی ئەم ئەفســـانەیە واتا گێلگامێش و ئەنکیدۆ پەیوەندیی ڕاستەوخۆیان هەیە لەگەڵ زمانی کوردیدا.

گیڵگامێش هەمان وشەی "کەڵ- گامێش"ە تەنیا دەنگی" ک" لە سەرەتای وشەکەوە گۆڕاوە بو" گ". هەر وەک پێشـــترێش باس کرا وشـــەی کەڵ لە کوردیدا واتای بەهێز و هەروەها

نێرەگا دەگەینێ[32]، وشەی کەڵگامێش واتای گامێشی. نێر دەدا، ئەم دەستەواژەیە ئێستاش لە زمانی کوردیدا هەر باوە وەک دەڵێن "کەڵە پیاوە" واتا پیاوێکی بەهێزە، یان دەبێژن "کەڵەگایێم لێ دەکا" واتا خۆی بە زۆردار دەزانێ و زۆرم لێ دەکا. لە هەندێک لە فەرهەنگ وکتێبی کوردیدا وا نیشان دراوە کە گۆایێ وشەی گا و گامێش وشەیەکی سۆمەرییە و پەڕیوەتەوە نێو زمانی کوردی. ئەمە ناتوانی ڕاست بێ بەڵکوو پێچەوانەکەی ڕاستە. ئەم وشەیە لە کوردییەوە پەڕیوەتەوە بو نێو زمانی سۆمەری. "گا" وشەیەکی هیندوئوروپییە لە زۆربەی وڵاتانی هیندو ئوروپی زماندا یان هەر گا دەڵێن یان وشەیەکی زۆر نزیک بە وشەی گایە، بۆ نموونە:

سانسکریتی: گەو، گا، گایی (Go / Gau / Gaiy)

ئەوێستا: گاو (Gao)

کوردی: گا، گاو(Ga/gaw)

فارسی: گاو (Gaw)

ئینگلیزی: کاو (Cow)

ئاڵمانی: کوی (Kuh)

سویدی: کۆ (Ko)

ئەگەر وشەی گا و گامێش لە زمانی سۆمەرییەوە پەڕیونەتەوە نێو زمانی کوردی، ئەی چۆنە کە لە سانسکریتی و ئینگلیزی و سویدیش هەمان وشە هەیە، لە کاتیکدا هیچ پەیوەندییەک لە نێوان ئاخێوەرانی ئەم زمانانە لەگەڵ سۆمەرەکاندا نەبووە. لە لایەکی تریشەوە ئەگەر وشەی گا و گامێش سۆمەرییە ئەی وشەی "گا" لە کوردیدا کامەیە؟ ئەوەی کە ڕوون و دیارە لە سۆمەریدا چەندین وشەیان بۆ گا هەبووە کە بەزۆری و بەڕوونی لە نێو نووسراوەکانیاندا بەرچاو دەکەوێ بۆ نموونە دەکرێ چاو لەم چەند وشەیەی خوارەوە بکەێن کە وەکوو خۆی لە فەرهەنگی سۆمەری- ئینگلیزی وەرگیراوە[33].

áb-ama: mother cow ('cow' + 'mother').
áb-amar: mother cow ('cow' + 'calf').
áb-gir : domestic cow ('cow' + 'domestic').

---

[32] بڕوانە فەرهنگی هەنبانە بۆرینەی هەژار لابەڕەی ٦٦١ – ٦٦٢

[33] Sumerian Lexicon Version 3.0 by John A. Halloran, sid 76

áb-gud-há: herd ('cow' + 'bull' + 'assorted, mixed').
áb-máh : cow in 3rd year of life that has calved ('cow' + 'calf'). šilam[34]: cow {freq. 13}

بۆیە لێرەدا دەتوانین بڵێن ئەگەر "کەڵگامێش" بۆ خۆی کورد نەبووبێ، ناوەکەی کوردییە و لەو هۆزە کوردانەوە وەرگیراوە کە لەگەڵ سۆمەرەکاندا پێکەوە لە یەک شوێندا ژیاون.

لە بابەت وشـەی "ئەنکیدۆ"شـەوە کە مرۆڤێکی زۆر بەهێز و پاڵەوان بووە لەوانەیە کە هەر واتای پاڵەوان بدات. پاشگری "ۆ" لە پاش ئەنکید، پاشگرێکە کە لە زمانی کوردی کۆندا باو بووە وئێستاکەش لە شێوەزاری کرمانجیدا هەر باوە و بە فراوانی بەکار دێت، ئەم نیشانەیە ئەلکێتە پاش وشەکانەوە و واتای جۆراوجۆر دەدات بە وشەکە:

١- نیشـانەی بۆ گەیاندنی واتای" بچووکی" وەک: حەسـەن + ۆ = حەسـەنۆ، ئەرشـەد+ ۆ= ئەرشەدۆ(ئەشۆ)، کوڕ+ ۆ= کوڕۆ، پشیک + ۆ = پشیکۆ.

٢- نیشـانەی بۆ گەیاندنی واتای" ئەی" وەک: باب + ۆ= بابۆ(واتا ئەی باب)، هەڤاڵ + ۆ= هەڤاڵۆ (ئەی هەڤاڵ) ، سوار+ ۆ= سوارۆ (ئەی سوار).

٣- بۆ گەیاندنی واتای "خۆشـــەویســـتی" وەک: بەرخ + ۆ= بەرخۆ، دەلال+ ۆ= دەلالۆ، ئەحمەد+ ۆ= ئەحمەدۆ، دڵ + ۆ = دڵۆ.

وشـــەی "ئەنکید و ئەنکیدۆ" لە کوردیدا هەر ماوەتەوە و ئێســتا لە شـێوەزاری کرمانجیدا خۆی لە وشــەی" ئەگید" و "ئەگیدو"دا دەبینیتەوە کە واتای پاڵەوان و قارەمان دەدا، هەر ئیستایش ناوی ئەگید لە باکووری کوردستاندا باوە و هەزاران ناوی وا هەیە ، بۆ زیاتر ڕوون کردنەوەی پاشکۆی" ۆ" وهەروەها وشـەی "ئەگیدو" چەند ڕەسـتەیەک لە گۆرانێکی کۆنی کوردی بە ناوی نەچیروانۆ (لە گۆرانیەکانی دەنگبێژی گەورەی کورد شاکرۆ) دەخرێتە پێش چاوکە بە شێوازی کرمانجییە:

Nêçîrvano...lo,lo... lawiko min ji tera nego li vî berî...ha li vî berî.
Egîdo...tu ji Xwedê newêrî çawa ji Xwedê natirsî tu vê subengê swarî bozî çaçanî kavreşî çavreş...

لێرەدا دیارە کە پاشکۆی " ۆ" لە پاش وشـەکانی نەچیروان و لاوێک و ئەگید هاتووە. ئەوەی کە لە پاش نزیک بە پێنج هەزار سـاڵ وشـەی "ئەنکیدۆ" بیێ بە " ئەگیدۆ" شـتێکی سـەیر

[34] http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/edition2/etcsllemma.php?sortbylemma=lemma&letter=a

نییە. بە لەبەرچاوگرتنی ئەو ڕاســـتییە کە زمانیش وەک هەمو شـــتێکی تر لە گۆڕاندایە بە تایبەتیش کاتێ وشـــەیەک لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی تر دەگوێزرێتەوە. بۆ نموونە ســـمکۆی شـــکاک کوڕی موحەمەد ئاغای شـــکاکە، کە ڕابەری ســـەرهەڵدانێکی دەکرد لە ڕۆژهەڵاتی کوردســتان (١٩١٨- ١٩٣٠)، لە دوای ماوەیەکی کەم پاش تێکچوونی سـەرهەڵدانەکەی لە هەموو ڕۆژنامە و کتیبەکانی فارسیدا ناوی وەک ئیسماعیل ئاغای **سمیتقۆ**، یان ئیسماعیل ئاغای کوڕی **سـمیتقۆ** تۆمار کراوە، لە کاتیکدا ناوی ئیسـماعیل بووە و لە خۆشـەوێسـتیدا پێیان وتووە سمکۆ، بەلام سمیتقۆ هیچ واتاییەکی نییە لە هیچ زمانێکدا.

لێرەدا بۆ سەلماندنی ئەو ڕاستییە کە کوردەکان و سۆمەرەکان پێکەوە لە کوردستاندا ژیاون و کاریگەریی فەرهەنگی و کۆمەلایەتییان لەسەر یەکدی هەبووە، بۆ یەکەم جار بە هێنانەوەی ناوی ژمارەیەک لە شوێنەکانی سۆمەرەکان لە کۆردستاندا کە هەتا ئێستاش هەر بەشێوەی سۆمەری گۆ دەکرێ، ئیتر بوار بۆ هیچ دوودڵی و ڕاڕاییەک لەم بارەوە نامینیتەوە. هەر وەک پێشـتریش ئاماژەی پێ کرا، وشـەی **"کوڕ"** لە سـۆمەریدا دوو واتای گەیاندووە هەم بە واتای چیا و هەم بە مانای ولات و ناوچەیە. (بڕوانە بۆ ئەم سەرچاوانەی خوارەوە):

Sumerian Lexicon Version 3.0 by John A. Halloran, sid 114

http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/edition2/etcsllemma.php?sortbylemma=lemma&letter=a

وشـەی "کوڕ"ی سـۆمەری ئێسـتا پەڕیوەتەوە نێو زمانی کوردی و واتای کێو و لوتکەی کێو دەگەیینێ[35]. لێرە ژمارەیەک لەو ناوانە کە نیشـــانـدەری شـــوێنەواری ســـۆمەرەکانە لە کوردستاندا دەستنیشان دەکرێت:

١- **کوڕە کاژاو:** کێوێکی بەرزە لە نزیکی ناوچەی زەلان لە شارباژێر.

٢- **کوڕە کەچەڵە:** کێوێکی ڕوتە لە گوندی باراو، کە ئەکەوێتە پشتی کوڕە کاژاوەوە.

٣- **کوڕە میران:** ناوی کێوێکە لە هەلیران (هەلیلان) لە ناوچەی ئیلام[36].

٤- **کوڕەی مریەم:** ناوی کێوێکە لە هەورامان لە نزیک ئاوایی پایگەلان[37].

---

[35] فەرهەنگی هەنبانە بۆرینە هەژار، تاران ١٣٦٩، لاپەرە ٦٢٨

[36] بروانە فەرهنگی باشوور، عەباسی جەلیلیان، لاپەرە ٥٢٤، هەولێر- ٢٠٠٥

[37] ئەم ناوە لەوانەی گوڕان بە سەریدا هاتبی و لە بنەڕەتدا کوڕەی ماریو بووبیت. (ماریو بە سەربازان و جنگاورانی میتانی گوتراوە.

٥- کورِ کورِ: ناوچەیەکە لە شائاوای ڕۆژاوا لای کرماشان، (اسلام آباد)[38].

٦- کورِ گوێز: ناوچەیەکە لە نێوان ژاوەرۆ و مەریوان[39].

٧- کورە: دو گوندی کوردستانن کەبە دەستی دەستەڵاتی بەعسی عیراقی کاول کراون[40].

٨- کورِ کورِ: گوندێکی کوردستانە کە بەعس کاولی کرد[41].

٩- کورەک: کێوێکە لە ناوچەی سۆران لە نزیک ڕەواندز.

١٠- خوا- کورک یان خا- کورک: ناوی ناوچە، دوڵ و زنجیرەشاخێکە، کە کەوتووەتە نێوان سیدەکان و کێلەشین، گەلی خواکورکیشی پێ دەڵێن.

١١- کورِ کورداخ: کێوێکە دەکەوێتە سەر زێی بچووک لە نزیک گوندی کانیتوو لە ناوچەی پژدەر[42].

١٢- کورانە: ناوی گوندێکە لە ناوچەی برادۆستی شکاکان لە نزیکی ورمێ (ارومیە).

١٣- کورِ کورە: گوندێکی ناوچەی کرانی سەر بە شاری بیجار.

١٤- قەڵاگای کورِ کورِ: گوندێکە لە ناوچەی زێویە شاری سەقز.

١٥- کورەی میانە: کێوێکی بەرزە کەوتووەتە پشتی گۆندی میانە لە ناوچەی کەڵاتەرزان سەر بەشاری سنە.

١٦- کورەی باڵامبۆ: کێوێکی بەرزە لە ڕۆژهەڵاتی هەڵەبجە، لە قەراخ ئاوی سیروان.

١٧- کورە ژار: چیایەکە لە دەڤەری نێروە و ڕێکان لای دهۆک

١٨- نێگڵ: ناوی دوو گوندی کۆنی کوردستانە، یەکەمینیان کەوتووەتە ناوچەی لۆماری شاری ئیلام ئەوی تریشیان کەوتووەتە ناوچەی کەڵاتەرزانی سەر بە شاری سنە، ئەم گوندە زۆر نزیکە لە کورەی میانەوە، لەوانەیە کاتی خۆی شوێنی نیشتەجێبوونی سۆمەرەکان بووبێت چونکە ئەم ناوە نە لە کوردیدا و نە لە ئەوێستاییشدا هیچ واتایەکی نییە، نێگڵ

---

[38] هەمان سەرچاوە

[39] مێژووی هەورامان موحەمەد ئەمین هەورامی لاپەڕەی ٦٨٨

[40] فەرهەنگی هەنبانە بۆرینە هەژار، تاران ١٣٦٩، لاپەرە ٦٣١

[41] فەرهەنگی هەنبانە بۆرینە هەژار، تاران ١٣٦٩، لاپەرە ٦٣٠

[42] بروانە لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری، لاپەڕە ١٢٢ د. جمال رشید ئەحمەد بەغداد- ١٩٨٨ .

وشـەیەکی سـۆمەریە و لە فەرهەنگەکانی سـۆمەریدا دو واتای بۆ دیاری کراوە، یەکەم "ترسی زۆر" و دوهەم " ڕێزلێنان و سـوپاسـگوزاری"[43]. جا کامەیان ڕاسـت بێت پێویسـتی بە لێکۆڵینەوەیە. هەروەها ئەگەر ئەم وشـەیە بە شـێوەی"نگڵ" یش گۆ بکرێت، لە سـۆمەریدا واتای مەزن، زۆر، یان فراوان دەدا[44].

١٩- کێوی داڵاهو: داڵاهو کێوێکی بەناوبانگە لە نزیکی شـاری کرند لە ڕۆژاوای کرماشـان، ئەم ناوە ئێسـتا بڕاوە بە سـەر ناوچەیەکی بەرین کە شـارسـتانی داڵاهوی پێ دەڵێن. وشـەی داڵاهو هیچ فڕێکی بە سەر زمانی کوردییەوە نییە، بەڵکوو وشەیەکی پەتی سۆمەرییە، دەکرێ واتاکەی بەم شێوەیە لێکبدرێتەوە:

١- ئەگەر وشەکە ساکار بێت وەک داڵاهو ئەمە لە سۆمەریدا واتای" شێواندن" یان تێکەڵ کردن ئەدا[45]. کە دیارە گونجاو نییە بۆ ناوی چیایەک یان ناوچەیەک.

٢- ئەگەر وشـەکە لێکدراو بێ دەتوانێ وەک "داڵ + ئاهوو" بێ، لە سـۆمەریدا داڵ واتای فڕین دەدا[46] و "ئاهوو"ش واتای برا (برادەر) دەدا[47] کە پێکەوە دەبێتە " فرین + برا" یان برا فڕی، کە ئەم ناوەش زۆر گونجاو نییە بۆ چیایەک.

٣- ئەگەر وشەکە لێکدراو بێ وەک "داڵا- هوو" کە لە ڕاستیدا هەر واش گۆ دەکرێ، ئەمجا خۆدی وشـەی "داڵا" لە سـۆمەریدا دو واتای جیاوازی هەیە، یەکەم بریقەدار، ورشـەدار و دووەم واتای دەنووکدار و یان دەنووک تیژ دەدا[48]. وشـەی"هوو"ش لە سـۆمەریدا بە واتای "پەلەوەر یان باڵندەیە"[49]، کە وابوو داڵاهو یان واتای پەلەوەری پرشـنگدار دەدا و یان پەلەوەری دەنووکتیژ. بەڵام پەلەوەری پرشـنگدار ناتوانێ واتایەکی ڕاسـت بێ، ئەوەی کە لە ڕاستییەوە نزیکە هەر دەبێ **پەلەوەری دەنووکتیژ** بێت.

---

[43] Sumerian Lexicon Version 3.0 by John A. Halloran, sid 125

[44] http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/edition2/etcsllemma.php?sortbylemma=lemma&letter=a

[45] Common sumerian words for magickal purpose, http://www.ping.de/sites/systemcoder/necro/info/sumerian.htm

[46] Some Sumerian Words and Their English Translations, by: Fred Hamori http://history-world.org/Sumerianwords1.htm

[47] Common sumerian words for magickal purposes, http://www.ping.de/sites/systemcoder/necro/info/sumerian.htm 2013-02-01

[48] http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/edition2/etcsllemma.php?sortbylemma=lemma&letter=a

[49] Sumerian Lexicon Version 3.0, by John A. Halloran sid 11.

ئەنجامەکانی ئەم بەشە:

ئەوەی کە تا ئێستا لە لایەن زۆربەی پسپۆڕانی بواری زمان و مێژووی کۆنەوە لەسەر زمانی سۆمەرەکان نووسراوە، ئەم بۆچوونەیە کە زمانی سۆمەرەکان نە سەر بە خێزانە زمانەکانی سامی و نەش دەچێتەوە سەر خێزانە زمانەکانی هیندو ئوروپی بەڵکوو بۆخۆی زمانێکی بە تەواووی جیاواز و سەربەخۆیە.

ئەگەر ئەم بۆچوونە ڕاست بێ، ئەمجا دەرئەنجامێکی کە لێ دەکەوێتەوە دەتوانێ ئەمە بێت کە کوردەکان دانیشتووانی ڕەسەنی ناوچەکەن و سۆمەرییەکان پاشان کۆچی ئەوێیان کردووە. "ئەگەر لە دارستانێکی چڕدا کە هەموو دارەکانی هەر بەڕوون، چوار داری چناری تێدا هەبێ، پیاو دەبێ گۆمان لە دارە چنارەکان بکا کە لە کوییەوە و چۆن پەیدا بوون نەک لە دارستانەکە". هۆزەکانی ئێرانی هەر لە عەفرین و ئامەدەوە بگرە هەتا پاکستان و تاجیکستان ولە لای خواریشەوە هەتا کەنداوی فارس لە ناوچەیەکی بەربڵاودا هەر لە کۆنەوە نیشتەجێبوون، بۆیە دەبێ ئەمە سۆمەرەکان بووبیتن کە لە شوێنێکی ترەوە هاتبێتن و بە زمانێکی جیاواز لە زمانی خەڵکی ناوچەکە قسەیان کردبێت.

جا لێرە پرسیار ئەمەیە کە ئەو نزیکایەتی و پەیوەندییە کە لە نێوان زمانەکانی کوردی و سۆمەریدا هەیە و لێرە ئاماژەی پێ کرا چۆن دەبێ پێناسە بکرێت؟

١- ئایا ئەمە تەنیا نیشاندەری کاریگەریی زمانەوانیی و فەرهەنگی کوردەکان و سۆمەرەکانە لە سەر یەکتر وەک دوو نەتەوەی جیاواز و بە دوو زمانی جیاوازەوە؟

٢- ئایا ئەم نزیکایەتییانە نیشاندەری ئەوەن کە کوردی و سۆمەری دوو زمانی جیاوازن بەڵام سەر بەیەک خێزانی زمانی واتا هیندو ئوروپین؟

٣- ئایا زمانی کوردی و سۆمەری هەر یەک زمانن و کوردی درێژەدەری زمانی دێرینی سۆمەرییە؟

هەر وەکوو لە سەرەتای ئەم باسەدا ئاماژەی پێ کرا نزیکایەتیەک لە نێوان زمانی سۆمەری و زمانی کوردیدا بەرچاو دەکەوێ، بەڵام چۆنیەتی و ئاستی ئەم نزیکایەتییە وەک ئەو پەیوەندی و خزمایەتییە نییە کە لە نێوان زمانی کوردی و زمانەکانی میتانی و مانناىی و مادیدا بەرچاو دەکەوێ. ئێمە بە بەراوردکردنی زمانەکانی میتانی و مانناىی و ئەوێستایی لەگەڵ کوردیدا زۆر بە ڕوونی وشە کوردییەکان دەبینین و دەیناسینەوە، بەڵام لە بەراوردکردنی زمانی سۆمەری و کوردیدا ئەم نزیکایەتییە تەنیا لە ڕەگی هێندێک

له وشـــه‌كاندا ده‌بێندرێت. ته‌نانه‌ت ئه‌گه‌ر بێتو ڕۆژێک لێکۆڵه‌ران و زماننـاســـانی بواری زمانه‌ کۆنه‌کان ئه‌م بابه‌ته‌ بســـه‌لمێنن که‌ زمانی ســـۆمه‌ری ده‌که‌وێته‌ خانه‌ی زمانه‌کانی هێندوئوروپییه‌وه‌، دیســـان به‌دڵنیاییه‌وه‌ ده‌تواندریت بوترێت که‌ نزیکایه‌تی و خزمایه‌تی زمانی کوردی به‌ ســـویدی و ئینگلیزییه‌وه‌ زۆر زیاتره‌ هه‌تا به‌ زمانی ســـۆمه‌رییه‌وه‌. واتا دیسانه‌وه‌ کوردی و سۆمه‌ری ده‌بێ وه‌ک دوو زمانی جیاواز له‌ یه‌کتر چاو لێ بکرێ.

ئه‌گه‌ر چاوێک به‌و به‌راوردکاریانه‌ بخشـــینین که‌ له‌م کتێبه‌دا له‌ نێوان زمانی کوردی و سانسکریتیدا کراوه‌ (بڕوانه‌ بۆ ل.پ. ٦٩)، زۆر به‌ڕوونی بۆمان ده‌رده‌که‌وێ که‌ نزیکایه‌تی نێوان ئه‌م دوو زمانه‌ زۆر زیاتره‌ هه‌تا نزیکایه‌تی نێوان زمانی کوردی و ســـۆمه‌ری له‌گه‌ڵ یه‌کتردا.

ته‌نانه‌ت ئه‌گه‌ر به‌راوردێکی ســـه‌ره‌تایش له‌ نێوان زمانه‌کانی ســـۆمه‌ری و میتانیشـــدا بکرێت، که‌ له‌ ســـاڵه‌کانی ١٥٠٠ پ.ز.دا هێشـــتا هه‌ر دووک زمانه‌که‌ هاوکات له‌ بره‌ودا بوون، هه‌ســـت به‌ نزیکایه‌تێیه‌کی ئه‌وتۆ له‌ نیوانیاندا ناکرێ، ئه‌مه‌ له‌ کاتێکدایه‌ که‌ له‌ پاش هه‌زاران ساڵ نزیکایه‌تی زمانی کوردی به‌ زمانه‌کانی میتانی و سانسکریتیدا زۆر ڕوون و ئاشکرایه‌.

ئه‌و ژماره‌ وشـــه‌گه‌له‌ که‌ له‌ ســـه‌ره‌وه‌ باسی لێ کرا وه‌ک که‌ڵ، که‌ڵگامێش، من، مه‌، نێر، ئه‌زه‌ن و هتد ئه‌وه‌ ده‌گه‌یێ که‌ ئه‌مه‌ زیاتر زمـانی ســـۆمه‌ری بووه‌ که‌ که‌وتووه‌ته‌ به‌ر کاریگه‌ریی زمانی ئه‌و کۆمه‌له‌ خه‌ڵکه‌وه‌ که‌ هه‌ر له‌ کۆنه‌وه‌ له‌ وڵاتی ئێستای کوردستـاندا ژیاون و به‌ شـێوه‌یه‌ک له‌ زمانی هیندوئوروپی قســـه‌یان کردووه‌ که‌ دواجار زمانی کوردی لێ که‌وتووه‌ته‌وه‌.

هه‌بوون و مانه‌وه‌ی ناوی ژماره‌یه‌کی زۆر له‌ گونده‌کان و شـــاخه‌کان هه‌ر به‌ شـــێوه‌ی سـۆمه‌رییه‌که‌ی له‌ کوردستاندا ئه‌وه‌ ده‌ســه‌لمێنێ که‌ سـۆمه‌ره‌کان له‌ کوردستـاندا کۆچیان نه‌کردوه‌، چونکه‌ ئه‌گه‌ر ناوچه‌که‌یان چوڵ کردبای ئه‌وا ئه‌و خه‌ڵکانه‌ی که‌ شـــوێنیان ده‌گرتنه‌وه‌ ناوی تایبه‌ت به‌ خۆیانیان له‌ســـه‌ر گوند و شـــاخه‌کان داده‌نا. بۆیه‌ ئه‌وه‌ی له‌ ڕاســـتییه‌وه‌ نزیکتره‌ ئه‌مه‌یه‌ که‌ ســـۆمه‌ره‌کان نیشـــته‌جێ کوردســـتان بوون و هه‌ر له‌ کوردستانیشـدا ماونه‌ته‌وه‌ و له‌گه‌ڵ هۆزه‌کانی کورد له‌ ناوچه‌که‌دا به‌ هه‌زاران ساڵ پێکه‌وه‌ ژیاون، به‌ڵام ورده‌ ورده‌ له‌ نێو کورده‌کاندا تواونه‌ته‌وه‌، خۆ و ڕه‌وشـــت و زمانی ئه‌وانیان وه‌رگرتووه‌، له‌ کاتێکدا نێوی شـــوێنه‌کانیان وه‌کوو خۆی هه‌ر ماوه‌ته‌وه‌. به‌ تایبه‌ت پێواژۆی توانه‌وه‌ ده‌بێ له‌ دوای سه‌رهه‌ڵدانی ماده‌کان و بره‌وسه‌ندنی ئایینی زه‌رده‌شتی له‌ ناوچه‌که‌دا و بالاده‌ستی سیاسی و ئایینی ماده‌کان ڕه‌وتێکی خێراتری به‌ خۆویه‌وه‌ گرتبێ.

ڕوونکردنەوەیەک لە سەر کاریگەریی زمانی سۆمەری لەسەر عەرەبی:

زمانی سۆمەری کاریگەرییەکی زۆری کردوەتە سەر زمانی عەرەبی. بەشێکی زۆر لەو وشەگەلە کە ڕۆژانە لە زمانی عەرەبیدا قسەی پێ دەکرێت، لە زمانی سۆمەرییەوە وەرگیراون، جا چ ڕاستەوخۆ بووبێ یان چ لە ڕێگای زمانی ئەکەدییەوە بووبێتن، بەڵام ئەگەری ئەمەی دواییان زیاترە، چونکە عەرەبەکان لەو سەردەمەدا لەو مەڵبەندەدا نەدەژیان. لێرەدا چەند وشەیەک وەک نموونە دەخرێتە پێش چاو:[50]

NABU **(نەبو/ نبی)** = Prophet (1)

KALBI **(کەلبی/ کلب)** = Dogs (2)

BABU **(بابو/ باب)** = Gate (3)

UMMUM **(ئوموم/ ام)** = Mother (4)

LA **(لا)** = Not (5)

MALKU **(مەلەکو/ ملک)** = Prince (6)

MITU **(مەیتو/ میت)** = Dead Person (7)

AB **(ئەبی/ ابی)** = Father of (8)

---

[50] سەرچاوەکانی وشەکانی ١-٦ بریتییە لە فەرهەنگی

Fred Hamori, http://history-world.org/sumerianwords2.htm
http://history-world.org/Sumerianwords1.htm

سەرچاوەکانی وشەکانی ٧-١٩ بریتییە لە فەرهەنگی Common sumerian words for magickal purposes

http://www.ping.de/sites/systemcoder/necro/info/sumerian.htm (2013-02-01)

BABU **(بابو/ باب)** = Gate (9)

BITUM **(بیتوم/ بیت)** = House (10)

ESERU **(ئەسیرو/ اسیر)** = Imprison (11)

NURU **(نورو/ نور)** = Light (12)

BARAQU **(بەراقو/ براق)** = Lightning (13)

QEREBU **(قەربو/ قرب)** = Near (14)

SALAMU **(سالەمو/ سالم)** = Safe (15)

SANU **(سانو/ ثانی)** = Second (16)

SANA BABA **(سانە باب/ ثانی باب)** = Second Gate (17)

MARUS **(مەروس/ مرض، مریض)** = Sick (18)

SAMSUM or UTU **(سامسوم، ئوتو/ شمس، اتاو)** = Sun (19)

پاشخانی مێژوویی سەرهەڵدانی زوانی کوردی

شـــوێنی ژیان و نیشـــتەجێبوونی تیرەکانی هیندوئوروپی لە ســـەرەتادا بەر لەوەی بڵاوەی شـــوێنەکانی تر بکەن هێشـــتا بە ڕوونی دەســـتنیشـــان نەکراوە و ڕا و بووچوونی جیاوازی لەســـەرە، بەڵام ئەو ڕایەی کە زۆربەی توێژینەرانی زمان و مێژوو بەرەو لای خۆی ڕاکێشـــاوە ئەوەیە کە ئەم هۆزانە لە شوێنەکانی سەرەوەی دەریای خەزەر و باکووری ڕۆژهەڵاتی دەریای ڕەش ژیاون. گۆیا ئەم کۆمەلە خەڵکانە بە یەک زمان و یان بە چەند شێوەزمانێک کە زۆر لە یەک نزیک بوون دواون.

بۆچوونێکی تر لەســـەر ئەم بابەتە ئەوەیە کە ناوەندی ســـەرەکی هۆزەکانی هیندوئوروپی باکووری مێزوپوتامیا و ناوچەی ئەنادۆڵ بووە.

لێکۆڵەران وای بۆ دەچن کە ئەم هۆزانە لە دەوروبەری چوارهەزار ساڵ بەر لە زاین دەستیان داوەتە کۆچ کردن. ئەم کۆچە تێکڕایی و لەیەک کاتدا نەبووە بەڵکوو بەرەبەرە ولەکاتگەلی جیاوازدا ڕوویداوە و ماوەی چەند هەزارســـاڵێکی خایاندووە. هۆکارەکانی ئەم کۆچکردنانەش

چی بوون بیروڕای جیاواز هەیە. هێندێک لەو زانایانە دەیگێڕنەوە بۆ هۆکاری سروشتی و کەم بوونی دەرفەتی ئابووری. هێندێکی دیکەشیان شەڕ و جەنگ بە هۆکاری سەرەکی دەزانن . بەڵام لە ڕاستیدا خۆدی شەڕ و جەنگییش هەر لەبەر کێشەی ئابوری و کۆمەڵایەتییەوە دێتە ئاراوە.

ئەم باسانەی سەرەوە ناکرێ وەک باسێکی سەلمێندراو و ڕاستییەکی تەواو چاو لێ بکری، بەڵکوو دەبێ وەکوو بۆچوونێک و باسێکی کراوە سەیر بکرێت کە بێگۆمان بە پێشکەوتنی زانست و تێکنۆلۆژی، دەرفەتی ئەوە پەیدا بووە ودەشێت لە داهاتوویەکی نزیکدا ڕوونای زیاتر بخرێتە سەر ئەم بابەتە و گۆڕان لە بۆچوونەکاندا پێک بێت.

لێرەدا دەبێ ئەم ڕاستییە لە بەرچاو بگێردریت کە لەو سەردەمانەدا نە تەنیا واتاکانی وڵات و مەرز و دەستەڵات لە گەڵ ئێستادا زۆر جیاوازیی هەبووە، بگرە لە زۆر شوێن و لە نێو زۆر هۆز و نەتەوەشدا ئەم وشەگەلە هەر نەبوون. هۆزەکان بە شێوەی کۆچەر و نیوەکۆچەر بە دوای پەز و بزن و گاڕانـدا لەم دوڵ بۆ ئەودوڵ، لەم یاڵ بۆ ئەو یاڵ وەیلان بوون. لەم شوێنانەدا کە ئێستا کوردستانە، هۆزە جۆربەجۆرەکانی وەک لۆلۆبی، گۆتی، میتانی ومانناییەکان کە دواجار وەک نەتەوەی کورد ناوبانگیان دەرکرد، لە گەڵ هۆزەکانی تری وەکوو سۆمەرەکان، ئیلامییەکان، ئەکەدییەکان، ئەرمەنەکان و ئاشووریيەکان پێکەوە دەژیان.

بەشیک لەو تیرە و هۆزانە کە لانیکەم لە شەش هەزارساڵ بەر لە ئێستاوە لەسەر خاکی کوردستاندا ژیاون لە لایەن توێژینەرانی مێژووەوە ناسراونەتەوە. هەر چەند ڕوون و ئاشکرایە کە کوردەکان لە هیچ شوێنیکی تروە نەهاتوون و هەر ڕووڵەی ئەو تیرە و هۆزانەن، بەلام تا ئێستا نەتوانراوە بە بەڵگەیەکی زانستی قایم پەیوەندیی ڕاستەوخۆی نەتەوەی کورد لەگەڵ ئەو هۆزانەدا بسەلمێندرێت. بۆیە دەکرێ لە ڕێگای بەراوردکاری زمانەوانی و پێشاندانی نزیکایەتی و خزمایەتی زمانی کوردی لەگەڵ زمانی دانیشتووانی دێرینی کوردستاندا ئەم ڕاستییە ڕوون بکرێتەوە، ئەم لێکۆڵینەوەیە هەنگاوێکە بەم ئاراستەیەدا.

خوێندن و نووسین لەسەر دەستی سۆمەرەکانەوە داهات، یەکەمین نووسراوەکانی سۆمەری لە دەوروبەری ساڵەکانی ٣٢٠٠ پ.ز بۆ تۆمارکردنی کار و باری ئابوری و کارگێڕی بەکار هاتووە. ئەمە وای کرد کە زمانی سۆمەری پێشبکەوێت و بێ بە زوانی میری بۆ تۆمارکردنی ڕوداوەکان لە هەمو ناوچەکانی مێزوپۆتامیدا. بەڵام ئەم زمانە وردە وردە کەوتە بەر کاریگەریی زوانی ئەکەدی کە زمانێک لە ڕەگەزی سامی بوو ئەویش لە بەر هاتنی ژمارەیەکی زۆر لە هۆزەکانی سامی بۆ ناوچەکە، کە لە ئاکامدا بووە بە هۆی توانەوەی (ئاسیمێلاسیونی) سۆمەرەکان، تا وای لێ هات لە دەوروبەری ساڵانی ١٧٠٠ پ.ز ئیتر سۆمەری وەک زمانی

ئـاخـاوتن لە برەو کەوت و تەنیـا وەک زمـانێکی وێژەیی و میری لە نووســینـدا کەڵکی لێ وەردەگیرا[51] و توانی هەر بەم شـێوەیە تا سـاڵانی ١٠٠ پ.ز بمێنێتەوە. خوێندن و نووسـین لەو سەردەمەدا هونەرێکی زۆر بەرز و بەنرخ بوو. هەر کەسێ بۆی نەبوو کە خۆی فێری ئەم هۆنەرە بکا خوێندن و نووســین تایبەتی چینی ســەردەســت بوو و تەنیا کوڕانی میران و بەگزادەکان دەرفەتیان بۆ دەڕەخسـا، بۆیە لە کوردی و فارسـیدا هەتا ٥٠ سـاڵ لەمەوبەر هەرکەس کە خوێندن و نووسینی زانیبای پێیان دەگۆت میرزا واتا میرزادە.

نەتەوەکانی تری میزوپۆتامی هەر چەند زمانی تایبەتی خۆیانیان هەبوو کە لەوانەیە لە زوانی ســۆمەریش پاراوتر بووبێ، بەڵام لەو ســەردەمەدا خەت و نووســینی تایبەت بە خۆیانیان نەبوو. هەر بۆیەش بۆ تۆمارکردنی ڕووداوەکانیان دوو ڕێگایان لە بەردەمدا مابوو یان چەند کەســێک لە نێو چینەکانی ســەرەوەی کۆمەڵگا خۆیانیان فێری زمان و خەت ونووســینی سـۆمەری دەکرد و یان ناچار دەبوون لە میرزایەکی سـۆمەری کەڵک وەربگرن بە شـێوەیەک کە بە یـارمەتی وەرگێڕێـک وتـارەکەیـان بۆ میرزای ســۆمەری دەگێڕایەوە ئەویش هەر بە سـۆمەری دەینووسـییەوە. کە واتا لە هەر بارێکدا نووسراوەکان هەر بە سـۆمەری و دواجار کە زمانی سۆمەری بەرەو کزی ڕۆیشت بە ئەکەدی دەنووسرانەوە. ئەمە کێشەیەکی گەورەی دروست کردوە لە بەردەم توێژینەران بۆ ناسینەوەی زمانی ڕاستەقینەی خاوەنی نووسراوەکانی ئەو سـەردەمە. بۆیە لە دۆخێکی ئاوادا تەنیا دەکرێ پشـت بە چەند وشـەیەک یان بە چەند ناوێک ببەسـترێت بو ناسـینەوەی زمانەکە. بۆ نموونە دەکرێ چاو لەم دەقەی خوارەوەی مینەواس پادشـای خالدیان (کە یەکێک لە پێکهاتەکانی هوری بوون) بکرێت کە لە سـاڵانی ١٩٧٣- ١٩٧٥ زایینی لەگەڵ چەند تابلۆیێکی تردا لە ڕۆژهەڵاتی کوردســتان دوزراوەتەوە[52]، نووسراوەکە وەهایە:

- خالدینی ئوشماشینی	خۆداوەندی بە توانا خالدی
- مینەوانی ئیشپوینی خی	مینەوا کوڕی ئیشپوینی
- لوگال دان نو لوگال ئەلسولینی	پادشای بەتوانا پادشای مەزن
- لوگال کوڕ بیانیا ئوی	پادشای وەلاتی بیانیا
- ئەلوسی ئورو تۆشپەئی ئورو	دادپەروەری شاری تۆشپە

---

[51] http://www.ling.helsinki.fi/~asahala/asahala_sumerian_and_pie.pdf

[52] لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری، ل.پ ١٩١. د- جەمال ڕەشید ئەحمەد

- مینووا شیئینی   مینە وا کردی

- تەمەنیلی تیشیونی   ئەم کانییە

لێرەدا کاریگەریی زمانی سۆمەری لە وشەگەلیکدا وەک لوگال (پادشا)، کور(وڵات) و ئور (شار) دەبینین. بیگومان ئەم نووسراوەیە هی خالدییەکانە کە یەکێ لە پێکهاتەکانی هۆزەکانی "هوری/ خۆری"ن. بەلام تەنیا چەند وشەیەک دەمینیتەوە کە بکرێت پەیوەندیی زمانی ئەم نووسراوەیە بە زمانی هۆزەکانی "هوری"یەوە پیشان بدات.

دانیشتووانی کۆنی وڵاتی کوردەواری

تۆژێنەران و مێژوونووسان توانیویانە ناوی زۆر لەو هۆزانە کە هەر لە مێژەوە لە وڵاتی کوردستاندا نیشتەجێبوون ڕوون بکەنەوە. ئەم ڕوون کردنەوانەش بەهۆی دۆزینەوە و خوێندنەوەی ئەو تۆمارەگلی و بەردینانن کە بەشێکی زۆریان هی ئەو پادشایانن کە لە دوای شەڕەکانیان بۆ تۆمارکردنی هەتاهەتایی سەرکەوتنەکانیان و بەخۆدا هەڵگوتن و ستایشی ئازایەتی خۆیان لە پاش خۆیان بەجێیان هێشتووە. لێرەدا ناوی ژمارەیەک لەم هۆزانە دێنین:

سوباری: یەکێک لە کۆنترین دانیشتوانی ناوچەکەن. ناوی ئەم هۆزە، سو یان سوبار بووە. بە شوێنی نیشتەجێبوونیشیان وتووە سوبارتوو. "توو" پاشگرێکی جوغرافی سۆمەریە. لە نێوەی یەکەمی هەزارەی سێیەمی پ.ز. یەکێ لە پاشایانی سۆمەری بە نێوی" لوگال- ئانی- موندو" پاشای شاری "ئادەب" ناویانی هێناوە و شوێنەکەیانی دەستنیشانکردووە ، لە ڕاستیدا دیاریکردنی سنووری جوغرافی سوبارتوو کارێکی ئاسان نییە، چونکە ئەو دەستەواژەیە بۆ ناوچەی جێاجیا هاتووە. هەر لە کەرکووک و شارەزورەوە بگرە تا دەگاتە سەرەوەی خابور. هۆکاری سەرەکیشی دەکرێ لەوەدا بێ کە هۆزێکی کۆچەر بووبێتن. لە ناو ئەو تابلۆانە کە لە نۆزیدا دۆزراونەتەوە، نزیکەی ٧٥٤ ناوی کەسیەتی کە تا ئێستاش بە تەواوەتی لە هیچ گروپێکی ئێتنێکی ناسراودا ڕێزبەند نەکراون[53] هاتووە، کە لە لایەن هەندێک لە زانایانی بواری زمانە کۆنەکانەوە بە سوباری ناوبراون. ژمارەیەک لەم ناوانە دوو بڕگەی کوتایی ناوەکان دووبارە دەبنەوە، وەک :

[53] 3 Gelb, Others, Nuzi Personal Names, P.5

Abubu, Ababa, Ititi, Belili, Akhukhu, Akhakha[54].

ئەگەر بڕوانینە نـاوی "بـاوە گوڕ گوڕ"ی ئێســـتـا لە نزیکی کەرکووک دەبینین نـاوەکە بەهەمانشێوە بڕگەکانی کوتایی دووبارە دەبنەوە، بەو پێیە دوور نییە کە بۆ ئەو شێوە ناوەی ئەو سەردەمە بگەڕێتەوە[55].

لێرەدا پرســـیارێک دێتە ئاراوە ئەویش ئەوەیە کە ئایا هیچ پەیوەندییەک لە نێوان وشـــەی زێبـاری کە نـاوی یەکێـک لە گەورەترین هۆزەکـانی کوردە لە دەوروبەری نەینەوا لە گەڵ وشــەی ســوباری هەیە یان نا، چونکە گۆڕینی دەنگی پیتی "س" بۆ "ز" لە کوردیدا شــتێکی نامۆ نییە وەک ســیم یان سـیو بۆ زیو، ســورنا، بۆ زورنا، ســوقم بۆ زوقم، خواس بۆ خواز، ســک بۆ زک بەڵام وەڵامدانەوەی ئەم پرســیارە کارێکی ئاســان نییە و پێویســتی بە بەڵگەی مێژوویی هەیە.

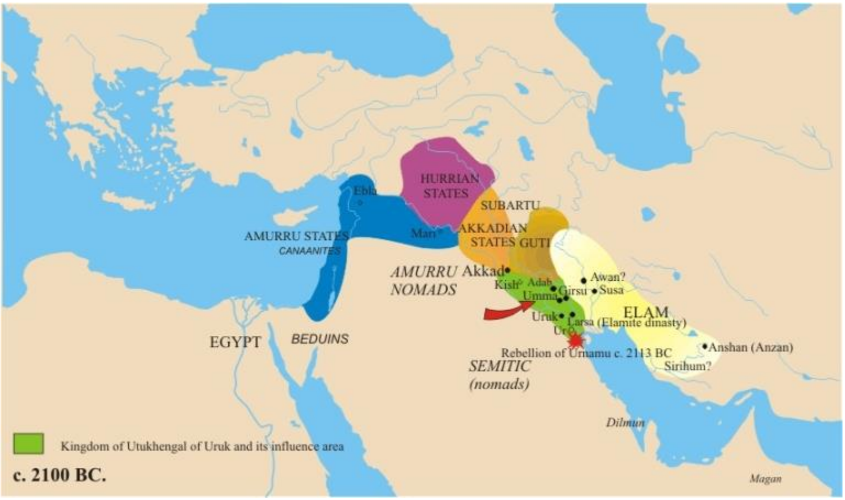

وێنەی ژمارە ٣، شوێنی نیشتەجێبوونی هۆز و نەتەوەکانی جۆراوجۆر لە مێزوپۆتامیادا[56]

---

[54] Ahmed , The Northern Transtigris, P.20.

[55] مێژووی کۆنی کەرکوک لە رۆشنایی دەقەکانی نۆزی دا، کامەران کوێخا جەلال، هەوولێر- ٢٠٠٧، ل.پ. ٤٥

[56] http://3.bp.blogspot.com/-9iwMFxSFiYc/UAVkiNKuQ7I/AAAAAAAAB7Q/N770D9SgTmE/s1600/Akkad+empire.jpg

گۆتی: یەکێکی تر لە هۆزەکانی کۆنی دانیشتووی کوردستان گۆتییەکان بوون، ئەم هۆزە بە درێژایی خاکی کوردستان هەر لە باشووری ئورارتووەوە هەتا ڕووباری سیروان لە هاتووچوودا بوون بۆیە ناویان لە زۆر شـــوێنی کوردســـتاندا هاتووە. بۆ یەکەمین جار لە لایەن " لۆگال-ئانی- موندو" پاشای سۆمەری شاری " ئادەب" لە نێوەی یەکەمی هەزارەی سێیەمی پ.ز. ناویان لێ براوە. سارگۆن ناوی گۆتییەکانی لەگەڵ ناوی هۆزە گەورەکانی تری ئەو سـەردەمە وەک لۆلۆبی، ئەرمەنو و ئەکەد لە باکوور هێناوە. گۆتییەکان توانییان دەستەڵاتی خۆیان لە بەشێکی زۆر لە کوردستاندا دابمەزرێنن و تەنانەت توانیشیان وڵاتی ئەکەد داگیر بکەن و بۆ ماوەی نزیک بە ١٠٠ سـاڵ لە نیوان ٢٢١٥پ.ز.- ٢١٢٠پ.ز فەرمانڕەوایەتی ئەکەد بکەن. یەکێ لە پاشـــایانی گۆتی بە ناوی ئەڕیدوپیزیر(Erridopizir) لە نووسراوەیەکی ســـەر بەرددا لە شـــاری نیپور لە وڵاتی ســـۆمەر ئاوا خۆی ئەناســـێنێ "پاشـــای گۆتیوم پاشـــای هەر چوارگۆشـەکە" مەبەستی چووارگۆشـەی گیتییە. لە سـەردەمی کورەشی هەخامەنشیدا یەکێ لە ســـەرداره بەناوبانگەکانی بە ناوی گۆبارۆ فەرماندارى مەڵبەندی گۆتیوم بووە. بەپێی بۆچوونی زانایانی بواری مێژوو لەوانە هەنری هۆیلە هۆوۆرتە (١٩٠١)، تئۆفیلئوس پینچەس (١٩٠٨) ، ئیگناس گەڵب (١٩٤٤) و دیرێنەناس (ئارکۆلۆگ) لئونارد وۆڵوی (١٩٢٩) ڕەنگی پێســـت و دەموچاوی گۆتییەکان ســـپی و قژیان کاڵ بووە[57] لێکۆڵینەوەکەی "ســـتروڤی" پســـپۆری ڕوسی لەســـەر گەلانی کۆن گرینگییەکی تایبەتی هەیە، چونکە توانیویەتی نێوی کەسی ســەدان دیلی ئوردوگاکانی ســۆمەر و ئەکەد کۆ بکاتەوە کە لە وڵاتی کوردەواری و لە چیاکانی زاگرۆسدا گیراون بڕوانە بۆ:

V.V. Struve. Lager Voennoplenniykh jenshchi V Shumer Konsta III Tisysyacheletiya Do n.e Vestnik Drevney Istorii, 1952,No3.

لە یەکێ لەو نووسراوانەدا ســـۆمەرییەکان دەڵێن نرخی دیلی گۆتی باشـــتر بووە لە دیلەکانی دیکە چونکە هەر وەکوو سپایزر دەڵێ زۆربەیان پێستیان سپی و چاویان شین بووە[58].

بەپێی ئەو لێکۆڵینەوانە کە لەسەر ناوی پادشاکانی گۆتی کراوە ژمارەیەکی زۆر لە مێژووناسان و زمانەوانان وەک Howorth[59]، Jansen[60] و Honingman[61] لەو باوەڕەدان کە زمانی

---

[57] Henry Hoyle Hoolley, Theophilus Pinches, Ignace Gelb, Leonard Woolley

[58] E. Speiser, Mesopotamian Origins, Philadelphia 1930, p 104,
لیکۆلینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری، ل.پ١٠٣-١٠٤، د.جەمال ڕەشید ئەحمەد

[59] Howorth 1901: The Early History of Babylonia, Henry H, Howorth.

[60] Jensen 1996: History of turkish Occupation of Northern Kurdistan.

[61] Honigman 2003: Just Imagine… By Gerald A. Hnigman, Israel Hasbara Committee leaflet, 27 April 2003

گۆتییەکان پەیوەندیی هەیە لە گەڵ زمانە هیندوئوروپییەکانەوە، هەروەها گۆتییەکان وەک باب و باپیری کوردانی ئەمڕۆ دەژمێرن. لەسەر پەیوەندیی زمانی کوردی بە زمانی گۆتییەکانەوە، Eric Jensen[62] دەنووســـە لە پاش ســـاڵەکانی ٨٠٠ پ.ز. بە هاتنی هۆزەکانی ماد بەرەو چیاکانی زاگرۆس و تێکەڵاوبوونیان لەگەڵ گۆتییەکان، زمانەکانیشـیان کە لەیەک نزیک بوو، تێکەڵاوبوون تا وای لێ هات کە بەتەوای لەناو یەکدا توانەوە. هەر چەندە ئەم بۆچوونە لە ڕاســـتییەوە زۆر نزیکە بەڵام بەداخەوە هەتا ئێســـتاش نەتوانراوە بە بەڵگەی باوڕپێکراو ئەم ڕاســـتییە بســـەلمێندرێت. بەڵام لە هەر بارێکدا کە بێ، هیچێک لەم ڕاســـتییە ناگۆڕێت کە گۆتییەکان یەکێ لە پێکهاتە سەرەکییەکانی نەتەوەی کوردن.

لۆلۆبی: یەکێکی تر لە هۆزە دێرینەکانی کوردســـتانن، ناوەندی ســـەرەکی لۆلۆبییەکان ناوچەی شـارەزور بووە بەلام بەگشـتیی لە ناوچەکانی کەرکووکی ئێسـتا، سـلێمانی، سـنە و کرماشـان و ئیلام نیشـتەجێبوون. لەسـەر ناوەکەیان ڕا و بۆچوونی جیاواز هەیە، ژمارەیەک لە لێکوڵەرانی مێژوو پێیان وایە کە ئەم ناوە ناوی ڕاســـتەقینەی خۆیان نییە بەڵکوو ناوێکە کە هاوسـێیەکان و دوژمنەکانیان واتا سـۆمەرەکان و ئەکەدەکان لە سـەریانیان داناوە. لەم بارەوە دیاکۆنۆڤ پێ وایە لۆلۆ واتای دوژمنی کێوی و یان بیانی دەدات[63]. بەپێی بۆچوونی د. فراین کە لەســـەر نووسراوە دێرینەکانی ئەکەدی کە لە گاســـوور دوزرانەتەوە لێکۆڵینەوەی کردوە پێی وایە کە ئەم ناوە لە ناوی یەکێک لە شـــارەکانی لۆلوبیان وەرگیراوە کە ئەویش شـارێک بووە بە ناوی" لۆلۆبان"، کە بە هەمان شـاری "حەڵەبجەی" ئێسـتای دەزانێ[64]. لە هەزارە یەکەمی پ.ز.وە ئیتر ئەو شـــوێنەی کە لۆلۆبیان تێدا نیشـــتەجێبوون بە وڵاتی زاموا ناسراوە.

- ئیمماشـکۆ (Immashku)[65]: ناوی یەکێ لە پادشـایانی لۆلۆبییە، کە لە نێو بەڵگەنامەکانی "بۆغازکوێ"دا هاتووە. ئەم ناوە لەیەکچوونی هەیە لەگەڵ ناوەکانی مادیدا، پاشـــگری "ۆ"

---

[62]http://www.swartzentrover.com/cotor/bible/timelines/Babylon/Gutium.htm

[63] Urartian * Lulu [ine] (Diakonoff och Kashkai, 1979, s. 52.) Betecknar "fiende av bergen, utlänning, främling"? Under tiden för kung Argishti (ca 786-764 f.Kr. se Klengel 1965, s 370).

[64] D. R. Frayne, The Early Dynastic List of Geographical Names, AOS 74, New Haven, 1992, sid 61

[65] Ran. Zadok, country of a people who probably originated in southern Kurdistan; the form of the name is identical in both Sumerian and Akkadian, namely Lulubi and Lulubum respectively. (2005-12-23)

تایبەتە بە زمانی مادی و هەروەها بە زمانی کوردی شـــێوەزاری کرمانجییەوە وەک مەزداکۆ، دیاکۆ، یان شاکنۆ (شای بچووک).

- لە ناوچەی سەرپێلی زەهاو کە کەوتووەتە لای کرماشانەوە ئانوبانینی پادشای **"لۆلۆبوم"** نووسراوەیەکی لەســـەر کێوی پاتیر هەڵکەندوە[66]، ناوەڕۆکەکەی وەهایە "ئانوبانینی وێنەی خۆی بەرانبەر خۆداوەندی عیشتار لەسەر کێوی پادیر کێشاوە"[67].

وێنەی ژمارە ٤، ئانوبانینی پادشای لۆلۆبیان[68]

- **بەپێی نووسراوەکانی دیاکۆنۆڤ لە کتێبی مێژووی ماد، ل.پ. ١٣٧دا، شـــێوەی جلوبەرگی لۆلۆبییەکان هەمـان جلوبەرگی مـاننـایی و مـادەکـان بووە. بەڵام "ئانوبانینی" خۆی جلوبەرگی ئەکەدی لەبەردایە. هەروەها لەو نۆ کەسـەی کە دیلن و لە پەیکەرەکەی ئانوبانینیدا دەردەکەون هەشـــت کەســـیان کڵاوی سـۆمەری و ئەکەدییان لەسـەردایە و دیلی نۆیەمیش کڵاوێکی لە سـەرە کە لە**

---

[66] مێژووی ماد، دیاکۆنۆڤ وەرگێڕانی کەریمی کەشاوەرز، تاران ١٣٤٥، ل.پ.١٣٦

[67] مێژووی ماد، دیاکۆنۆڤ وەرگێڕانی کەریمی کەشاوەرز، تاران ١٣٤٥، ل.پ.١٣٦-١٣٧

[68] مێژووی ماد، دیاکۆنۆڤ وەرگێڕانی کەریمی کەشاوەرز، تاران ١٣٤٥، ل.پ.١٣٧

شـــێوەی "تاج"ە کە هی مادەکان بووە و دواجار پارســـەکان لەوانەوە وەریان گرتووە.[69]

لێرەدا دەبێ باسی ئەوەش بکرێت کە هێشـــتا ڕوون نەبووەتەوە کە ئایا ئانوبانینی بۆ خۆی لۆلۆبی بووە یان ئەکەدی، هەر چەند ناوەکەی تێکەڵاوێکە لە "ئان" کە خۆدای ئاســـمانی ســـۆمەرییەکانە و وشـــەی بانینی کە ئەکەدیە و واتای ئافرینەر (خالق) دەگەیێ. بەڵام هەبوونی ئەم ناوە بەم شـــێوەیە، تەنیا دەتوانێ بیروباوەڕی ئایینی ئانوبانینی پێشـــان بدات نەک پەیوەندیی نەژادی و ڕەچەڵەکی، بۆ نموونە گەلێک لە پاشـــایانی کۆنی کورد و فارس و تورک نـاوەکانیـان عەرەبی بوون کە چی بۆ خۆیـان عەرەب نەبوون. لەســـەر ئەم بـابەتە د.جەمـال ڕەشـــیـد، لێکۆڵەر و مێژوونووس لە کتێبەکەی خویـدا بە نێو لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری ئاوای نووســـیووە[70]: "لەم پارچە نووسراوەی سـەرپێڵی زهاودا دیار دەکەوێت کە وا بێجگە لە بڵاوبوونەوەی ئاینزای سۆمەری و ئەکەدی لەم ناوچانەدا ناوی کەســـیەتی وەکوو ئانوبانینی بەڵگەیەکە بۆ پەیوەندی ناوی خۆدای ســـۆمەری "ئان" کە خۆدای ئاســـمانە لەگەڵ پاشـــگری ئەکەدی "و"، بێجگە لە وشـــەی "بـانینی" ئەکەدی کە لە عەرەبی ئەمرۆدا واتـای (الخـالق) دەگرێتەوە. بەم جۆرە نـاوەکە تیکەلاوێکی ئەکەدی و ســـۆمەرییە کە چی لە کاتێکی درەنگتردا هەمان واتا بە جۆرێکی تر لەم ناوچانەدا پەیدا دەبێتەوە وەکوو میترادات کە پاشـــان دەبێتە مهرداد و لە کوردی ئەمرۆدا بووەتە میهرزاد و میرزا یان بە جۆرێکی تر وەکو خۆدادات، کە بە عەرەبی (عطاءالله) و بە تورکی (الله وێردی) و بە ســـڵافی بۆگدان بەرامبەری هەن. لە پاش بڵاوبوونەوەی ئـایینی ئیســـلام لە ناو کوردەواریدا مرۆڤ وەکو دیلێکی (عبد)ی خۆدا دەناسرا لەبەر ئەمە پاش سەدەی هەشت و نۆ لە کوردیدا ناوی تایبەتی وا پەیدا بوو، کە پەیوەندی بەم بیروباوەرەوە هەبوو وەکو عبداللە، عبدالرحیم، عبدالرحمان و هتد".

لەســـەر شـێوازی زمانی گوتییەکان و لۆلۆبییەکان بەڵگەی ڕوون بە دەســـتەوە نییە، تەنانت ئەگەریش پەیوەستبوونی نەژادی ئەوان بە کوردانەوە بەسەلمێندرێت بەڵام هێشتا شێوەی زمانەکەیان نادیار و نارۆشـــنە. چەند ئاماژەیەک هەن کە دەتوانێ نیشـــاندەری نزیکایەتی لۆلۆبییەکان لەگەڵ مانناییەکان و مادەکان (کوردەکان) بێت، لەوانە:

---

[69] مێژووی ماد، دیاکۆنۆڤ وەرگێڕانی کەریمی کەشاوەرز، تاران ١٣٤٥، ل.پ.١٣٨

[70] لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری، ل.پ .١٣٧، د- جەمال ڕەشید ئەحمەد

- له سـەدەی بیسـت و سـییەمی پ.ز. له نووسراوەکەی "نارام- سـوئنا"[71] که له نەوەکانی سارگۆن بوو، بۆ یەکەمین جار ناوی لۆلۆبییەکان هاتووە بەم جۆرە:

"سیدور [کە] کوێستانییەکانی [ئەوانەی کە لە کوێستاندا بوون] "لۆلۆ بوم"ی کۆ کردەوە". هەروەها له نووسراوە بەردینەکەی "ئانوبانینی" له چیای پاتیر له سەرپێلی زەهاو ئاوا نووسراوە **" ئانوبانینی پادشای لۆلۆ بوم ..."**
لەم دوو نوسراوەدا وشـەی "بوم" هاتووە. بوم وشـەیەکی کوردییە کە واتای وڵات یان سەرزەوی (کێشوەر) دەدات. (وەک: بومەلەرزە، مەرز و بوم، بەر وبوم و...).
- یەکێ لەو وشەگەلە کە ڕوون بووتەوە سەدی سەد لۆلۆبییە بەم شێوەیە:

ki-ú-ru-um = ilu "God"[72] (Akkadian)

کەی- ئو- رو- ئوم" کە بەرامبەرەکەی لە ئەکەدیدا " ئیلو"ە کە واتای خۆدا دەگەینی. ئەم وشـــەیە ئەگەر بێتو بەراورد بکرێ لەگەڵ زمـانی کوردی کۆنـدا نزیکایەتی پێ هەسـت دەکرێ، چونکە ئەم وشــەیە لێکدراوە، وشـەی "کەی" لە کوردیدا واتای گەورە و مەزن وسـەرۆک دەگەینی وەک کەی کاووس، کەی قوباد، کەی خەسرەو هەروەهـا کەی بـانو(گەورەی مـاڵ)، کەیخۆدا (کە لە ڕاسـتیـدا "کەیخۆدان"ە واتا خاوەندی گەورە)، بەشی دووەمی وشــەکە" ئورو" بە واتای خۆدایە کە بەرانبەرەکەی لە کوردی کۆنـدا هور(خور) و دواجـار "ئاهورایە"، و وشـــەی ئوم لەوانەیە یان جێناوی لکاو و یا پاشـگرێک بێ. کە دەکرێ ئـاوا لێکبـدرێتەوە "کەی- ئۆرا- م / کەی- ئۆهورام" واتـا خۆدای گەورە یـان خۆدای گەورەم، (ئەمە تەنیا گومانیکە = نووسەر).

ناوی ژمارەیەک لە شوێنەکانی سەردەمی گۆتییەکان و لۆلۆبییەکان

شاری گاسـوور: یەکێ لە کۆنترین وشەکانی کوردی کە لە نووسراوە کۆنەکاندا تۆمار کراوە **"**گاســوور"ە. ئەم ناوە شــوێنێکە لە نزیکی کەرکووک کە ناوەکەی ئێســتا گۆڕاوە بۆ یورغان تەپە "YorghanTepe" کە کەوتووەتە ١٣ ک.م. بـاشـــووری ڕۆژاوای کەرکووکەوە[73].

[71] مێژووی ماد، دیاکۆنۆف وەرگێڕانی کەریمی کەشاوەرز، تاران ١٣٤٥، ل.پ. ١٣٥
[72] Frank, "Fremdsprachliche Glossen i assyrischen Lyssna und Vokabularen," 1928-1929, sid 42.
[73] Starr, R.,: report on the Excavation at Yorghan Tepa Near Kirkuk, Iraq

پاشـماوەکانی شـاری نۆزی لەژێر گردێکی بە بەراورد ٢٠٠ لە ٢٠٠ مەتری چوارگۆشـەدایە کە نزیکەی ١٥ مەتر بە سـەر دەوروبەرەکەیدا بەرزە. شـاری گاسـوور (نۆزی) لە سـەردەمی کۆندا گەشـــەیەکی زۆری ســـەندبوو و ببووە ناوەندێکی گرینگی هەرێمەکە و ناوی لە دەقەکانی ئەو ســـەردەمەدا هاتووە و پێ دەچێت هەر لە هەزارەی ســـێیەمی پ. ز.دا بە گاســـوور ناسرا بووبێت. یەکەمین جار لە تابلۆە گڵینەکانی "ئیبلا"دا[74] ناوی گاسـووور براوە کە بە شـێوەی ئیبلایی "گا- سـو- لو- کەی، Ga- su-lu- ki " و لە رێنووسـە ئەکەدییەکەی " گا- سـور- کەی" تۆمار کراوە[75]. لە دەقەکانی ئاشووری کۆندا لە سەدەکانی ٢٣-٢٢ پ.ز ئەم ناوە وەک " گاســورا Ga-sura هاتووە"[76]. خۆرییەکان/ هورییەکان لە ســـەدەی ١٨ی پ.زدا ناوی گاســـوریان گۆریووە بۆ نۆزی. زۆرترین پاشـــماوەی ئەکەدی لەم ناوچانەدا لە گاســـووردا دۆزراونەتەوە، لەوانە نزیکەی ٢٢٢ تابلۆی قۆرینە کە بە زمانی ئەکەدین[77]. فەرمانڕەوایەکی کۆنی ئاشـووری بە ناوی "ئیتیتی کوڕی ئیاکولابا " لە نەخشـێکدا باس لە بردنی دەسـتکەوت لە گاسورەوە بۆ خواوەند" ئینینی" لە ئاشوور کردووە[78].

ئەم ناوە واتا گاسوور بێگومان پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆی لەگەڵ زمانی کوردیدا هەیە، ناوی لەم چەشـــنە هەر ئێســـتاش لە کوردســـتاندا کەم نییە بۆ وێنە گوندەکانی " گاســـوور" لە ناوچەی دالاهوو لە کرماشان[79] گاگل لە مەریوان، "گاسوار" و "گاوان" لە ئیلام، "گاوشان" لە سنە و لە کرماشان،" گاوبەندە، "گاوگل" و"گامەرە" لە کرماشان.

بەپێی بۆچوونی د.جەمال ڕەشـــید[80] بڕگەی یەکەم "گا" هەمان وشـــەی گای کوردییە و"سـور"یش واتای ڕەنگی سـوور دەدا کە پێکەوە واتای گای سـوور دەگەیێنی کە ئەمەش لەگەڵ ژیانی ئەو سەردەمە و سروشتی ئاژەڵداری ناوچەکەدا دەگونجێ.

Conducted by Harvard University in Conjunction with the American Schools of Oriental Research and the university Museum of Philadelphia (1927-1931), Nuzi, Vol., 1 (Texts), (Chicago: 1939), P.XXIX

74 ناوی نوێیەکەی" تل ماردیخ" ە دەکەوێتە باشووری حەلەب لە سوریا، لە ساڵی ١٩٧٨دا لە لایەن ئیتالییەکانەوە پشکنینی تێدا کراوە و نزیکەی ١٦ هەزار تابلۆی قوڕی تێدا دوزراوەتەوە بڕوانە، مێژووی کۆنی کەرکۆک لە روشنایی دەقەکانی نۆزی، ل.پ.٣٥، کامەران کوێخا جەلال ٢٠٠٧.

75 “ Ga-sur- ki” Astour, Michael C.: Semites and Hurrians in Northern Transtigris, P.7

76 Poebel, A., “The Assyrian King List from Khorsabad”, JNES, Vol.1, 1942, (Chicago: 1942) P.256.

77 Jawad. The Advent of the era, p.90.

78 6 Poebel, The Assyrian King list from Khorsabad, P.256.

79 بروانە فەرهەنگی باشوو، عەباسی جەلێلیان، هەولێر ٢٠٠٥، ل.پ. ٥٥٤، هەر وەها ویکیپیدیای فارسی، روستاهای شهرستان دالاهو.

80 دراسات کوردیە فی بلاد سوبارتو، بەغداد ١٩٨٤ ل.پ ٢٨

لار[81]**:** به وتەی دیاکۆنۆف "لار" وشـەیەکی لۆلۆبییە کە واتای کێو دەدات. ئەم وشـەیە لە ناوی شاری **کەلار** و هەر وەها کێوی **کۆلار** (لە نزیکی قەڵاچوارلان)، بە دی دەکرێت.

"کین / گین / کینگی"[82]**:** بە بڕوای دیاکۆنۆف ئەمەش هەر وشـەیەکی لۆلۆبییە بە واتای دژ، قەڵا، یان شوێنی نیشتەجێبوون هاتووە.

کی نیپا[83]**:** شێوەی لۆلۆبی ناوی کێوی پیرە مەگرونە لای سلێمانی.

هەروەها د.جەمال ڕەشـــید ناوی ژمارەیەک لە گۆندەکانی دەوروبەری پێنجوێن و مەریوانی هێناوە کە نێوەکانیان دەگەڕێتەوە بۆ ســـەردەمی لۆلۆبییەکان، دەقی نووسراوەکەی ئاوایە:[84] "گەر بە شـــوێنی ناوی ئەوگوندانەی ئەمڕۆی دەوروبەری شـاری پێنجوێن وەک گوندەکانی **سـەلەسی، مەسۆ، کێلو، ولەسم، نژمار** و هی دی بکەوین وا هەست دەکەین کە لە ولاتی لۆلۆبیاندا دەژین، کوتایی ناوی دێی ســـەلەسی وەکو کوتایی ناوی شـــارانی لۆلۆبی، (بوناسی، ئاراسی، باراهســـی) وایە، کە عەداد نیراری ئاشـــووری لە ســـاڵی ٨٠٢ پ.ز. باسی کردوون هەمان باس بۆ وشـەی ناوی **نژمار** دەوترێت و لەسـەر کێشـی [لەسـەر هەوای= نووسـەر] ناوی شـارانی لۆلۆبی (خارخار، و هاشـمار) دارێژراون کە کەوتوونەتە ناوچەی دەربەندیخانی ئەمڕۆ. نـاوی گونـدی **"نولو"** کە کەوتووەتە نێزیـک گونـدی (دەرەتفێ) لە مەریوان بەری ڕۆژهەڵاتی پێنجوێن ئەوە پێشان دەدا کە وا دانیشتووانی لۆلۆبی بوون".

لێرەدا جێگای خۆیەتی کە ناوی چەند گوندێکی تریش هەر لە مەڵبەندی مەریوان کە سـەر بە هەمان کۆمەڵە ناون (واتا ناوی لۆلۆبی) بخرێتە ســـەری وەک: **گوندەکانی بێلوو، بەێیلە، نژمار، سـەر نژمار، سـەلەسی، سـەلەسی خواروو، نشکاش (لەسـەرهەوای ناوی شارانی توکریش، ســـیماش، کیماش، کە کەوتووبوونە ناوچەی ئاراپخا)**[85]**، نێ، نێزڵ، نەنە، نەچێ، ول، ولە ژێر، وێلە، وەرۆ، کەڕەسی، و کۆماسی کە نـاوی نـاوچە و هەروەها هۆزێکە لە کەڵاتەرزان لە نێوان سنە و مەریوان.**

" بەگشتیی چەند جۆرە ناوێک لەمانە بە پاشگری (- ک، - ر، - س، - ن) لە ناوچەی زاموادا بەرچاوکەوتووە وەکوو زنجیرە شـاخەکانی سـیمەکی کە ئەمڕۆ بە سـوماقە نێودارە، هەروەها چیای ئەزیرو کە "ئەزمر"ی ئەمڕۆیە. بە هەمان جۆر چیای لەلەر و کۆلار، با- تیرو، ڕووباری

---

[81] مێژووی ماد، دیاکۆنۆف وەرگێڕانی کەریمی کەشاوەرز، تاران ١٣٤٥، پەراوێزەکان ل.پ.٦١٨.
هەروەها لێکۆلینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری، د.جەمال ڕەشید ١٩٨٨ بەغداد. ل.پ.١٣٨

[82] هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل.پ. ٢٨٨

[83] مێژووی ماد، دیاکۆنۆف وەرگێڕانی کەریمی کەشاوەرز، تاران ١٣٤٥، پەراوێزەکان ل.پ.٢٠٠.

[84] لێکۆلینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری، د.جەمال ڕەشید١٩٨٨ بەغداد. ل.پ ١٥٣

[85] E. A.Speiser. Mesopotamian. Orig. The Basic Population of the Near East P. 44

ئید- یر و شـــارەکانی زەم- ری و با- ری، وڵاتی لارە و دەربەندی هەشـــمار و شـــاری ئوزی، بابیت، بوناسی، میسو، ئەرزیزو هەروەها هودون و چیای سوەنی و ڕووباری ڕەدانو لە وڵاتی هەلمەندا (حلوان، ئەلوەن)دا، و ئەو شارەی وڵاتی زاموا کە بە "ئەتلیلە" ناوبانگی دەرکردبوو و دژی ئاشـوور ناسرپاڵ شـەڕێکی بەرپا کردبوو و پاشـان نێویان گۆری بە "دور- ئاشـوور". لە نامەیەکی پادشـای میتانی (سـاوشـشـەتار)دا کە بۆ فەرمانڕەوای ئەراپخای (کەرکووکی کۆن) ناردبوو نێوی ئەم شـارە بە شـێوەی "ئەتلیلە" تۆمارکردبوو[86]. بەلام وا دیارە ناوی ڕووباری سـیروان (دیالە) کە لەو سـەردەمەدا "تورنات" بووە ئێسـتا گۆڕاوە بە تانجەڕوو" کە لقێکی ئەو ڕووبارەیە و ئەم جۆرە نێوە لە زمانی هوریدا دیاردەکەوێت[87]. هەروەها چیاکانی هەورامان بە شێوەی "نیش- پی" ناسراوە و ناوی هەردو زێ وا دیارە دەگەرێتەوە بۆ ئەو زمانە ناوچەییە کە بە لۆلۆبی دەنگی داوەتەوە و بە شێوەی "زە- ب" و پاشگرێکی ئەو زمانەی "ان" هاتووتە سـەر و بووتە "زەبان"*. بەپێی بیرو وباوری سـپایزەر نێوی پادشـایانی ئاشـوور لە سـەدەی هەژدەهم و نوزدەهمی پێش زاێینـدا، ئەداسی، لوبەی، بەزەی و لولای دەبێت لە بنەڕەتـدا لۆلۆبی بووبێتن"[88].

* [لێرەدا باشـە کە ئاماژە بەوە بکرێت، کە "ان"ی پاش وشـەکانی سـیروان و زەبان، پاشـگر نین وەک ئەوەی کە د.ج. ڕەشـید نووسـیویەتی بەڵکوو نیشـانەی "کۆ"یە کە بە ئەگەرێکی زۆر لە سـەردەمی ئەشـکانییەکاندا ئەم گۆڕانە ڕووی داوە و ئەم نیشـانەیە کەوتووەتە پاش وشەکان. لەبەر ئەوەی کە دوو "زەب/ زاب" هەیە، زابی گەورە و زابی بچووک بۆیە شێوازی کۆکراوی ئەوانە بووەتە "زەبان/ زابان". هەروەها وشـەی "سـیروان"یش لە ڕاسـتیدا "سێ- ڕوو- ان"ە، واتا سێ ڕووبار= نووسەر].

---

[86] Speiser E. A. Mes. Orig. P. 91, 100

[87] هەمان سەر چاوە ل.پ ٩٥

[88] لێکۆلینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری لە نووسینی د.جەمال ڕەشید١٩٨٨ بەغداد. ل.پ ٢٩٤-٢٩٥.

بەشی دووەم

پادشایەتی میتانی

لە هەزارەی سێیەمی پ.ز. هەتا نیوەڕاستی هەزارەی یەکەمی پ.ز کۆمەڵێک هۆزی جۆراوجۆر لە باکووری مێزوپۆتامیدا هەر لە کەرکووک و هەولێرەوە هەتا سەرەوەی گۆلی وان و ئەرمەنستانی ئێستا نیشتەجێبوون کە بە "هوری یان خۆری دەناسران". سترابون جوغرافیناسی بەناوبانگی یونانی کۆن گۆمی ورمێ بە دریاچەی (ماتیینی) نێو دەبات، ئەویش لەبەر ئەوەی ئەو ناوچانەی کە لە ڕۆژاوایەتی وڵاتی ماتیینی بووە[89]. ئەو هۆزانە بە چەندین زمان و شێوەزاری جیا لە یەک دەدوان، کە هەتا ئێستاکە دوو زوان لەم زمانانە ناسراونەتەوە:

- **یەکێکیان زمانی هوریە کە هیچ پەیوەندیەکی نە بە زمانە هیندوئوروپییەکانەوە بووە و نە بە زوانە سامییەکانەوە، و نەش بە زمانە ناسراوەکانی سەردەمی کۆن وەک ئیلامی یان سۆمەری.**
- **ئەوی دیکەش زوانی میتانییە کە وەک کوردی سەر بە خێزانی زمانی هیندوئوروپییە و نزیکایەتییەکی زۆری هەیە لەگەڵ زمانی سانسکریتیدا.**

ێرەدا پێویستە ئەوە ڕوون بکرێتەوە کە دەستەواژەی خۆری یان هوری چەمکێکی ئایینی و نێونانێکی گشتییە بۆ ئەو هۆزانە کە ئایینێکی هاوبەشیان هەبووە. "وشەی هوری نیشانەیەکە بۆ ئەو نەتەوانەی کە لە وڵاتی زۆزان (کوێستان/ سوبارتوو)دا ژیاون و خەلکەکە باوەڕیان بە خۆداوەندێکی مەزن هەبووە و نێشانەکەی کەوانەی ئەو هەتاوە بووە، کە بە هەر دوو باڵە ئاوەڵەکانی لە ئاسماندایە"[90].

مۆرێکی سەردەمی شوتارنا پادشای میتانی دۆزراوەتەوە، خۆرێکی باڵدارە کە هێمای پادشایانی میتانی بووە، لە تەنیشت ئەم مۆرەدا بە خەتی بزماری ئاوای لێ نووسراوە: "شوتارنای کوڕی کیرتا پادشای میتانی".[91]

---

[89] سترابون کتێبی ١١، بەشی ٨

[90] لێکۆلینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری لە نووسینی د.جەمال ڕەشید١٩٨٨ بەغداد ل.پ ١٨٦-١٨٧.

[91] تاریخ اساطیری تطبیقی ایران باستان ، جلد پنجم، ل.پ ١١٠، جواد مفرد کهلان، سوئد سال ٢٠٠٨
http://www.ketabfarsi.org/ketabkhaneh/ketabkhani_4/ketab4739/ketab4739.pdf

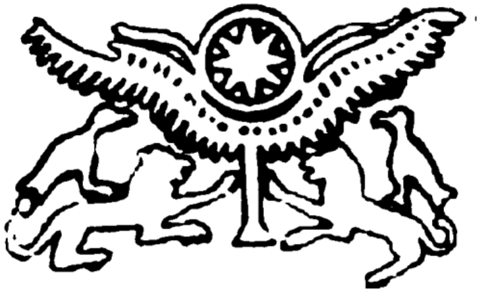

وێنەی ژمارە ٥، خۆرێ باڵدار هێمای پادشایانی میتانی

لە هەزارەی دووەمی پیش زایندا بە تایبەتی لە نێوەی دووەمیدا پادشـایەتی میتانی ناوبانگێکی جێهانی پەیدا کردبوو، چونکە نزیکەی ســەدەیەک مەڵبەندی ســەرکردایەتی لە ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاستدا بەدەستەوە گرتبوو. بەپێی قسەکانی ئەبایوف مێژوونووسی ڕوسی[92]، میتانییەکان لە نێوەی دووەمی هەزارەی سێیەمی پ.ز. نیشتمانی خۆیان بەجێهێشتووە، هەروا ئەبایوف وای بۆ دەچێت کە وا ئەو هۆزە ئارییانە لە دوای هاتنیان لە ڕۆژهەڵاتی ئوروپاوە[93] بە ڕێگای قەفقاســەوە بەرەو ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاســت، دوایش لێرەوە کۆچەکانیان هەر بەردەوام بووە بەرەو هیند. لە نێو تێکســتەکانی ئەکەدیان و هیتیاندا ئەو ڕووداوە لە هەزارەی دووی پێش زایین پێشان دراوە[94].

لە کۆتاییەکانی هەزارە ســێیەم و ســەرەتاکانی هەزارەی دووەمی پ.ز. بەشــێک لە هۆزە ئارییەکان هاتن بۆ ســەرەوەی مێزوپۆتامیا (کوردســتانی ئێســتا) کە لە باری نەژاد، زمان، فەرهەنگ و ئایینەوە ســەر بە نەژادی هیندی- ئاری بوون و هەمان خۆداوەندانیان دەپەرەســتی کە هۆزەکانی تری هیندی- ئاری لە شــوێنەکانی تر دەیانپەرەســتی، لە ئەنجامدا بووە هۆی زۆربوونی ژمارەی دانیشتووانی هێندو- ئێرانیی زمان لە ناوچەکەدا.

ژمارەی خۆداوەندانی هۆزە ئارییەکان لەو ســەردەمەدا گەلێک بوون لەوانە ڤارونا (ئاهورا) کە خۆداوەندی یاســا و خوو و ڕەوشــت چاکی بوو. ئیندرا کە خۆداوەندێکی زۆر بەهێز بووە، خۆداوەندی جنســی و جەنگ بوو، هەر وەها زۆر حەزی لە خواردنەوەی مەی (ســۆما/هۆم) بووە. میترا خۆداوەندی خۆر و هەروەها خۆداوەندی پەیمان و ڕێککەوتن، و نەسەتیە/ ناساتیا (ناهیتا یا ئاناهیتا، کە پەرەستگاکەی لە کوردستان لە

---

92 ڕۆژهەڵات و جیهانی کۆن، ئەبایوف موسکۆ ١٩٧٢، ل.پ. ٢١

93 هرتسفیلد، سەرچاوەی پێشوو ل.پ.١

94 Phillp Vandenbeog. Nefertete. een archeologishe biografie

شاری کەنگاوەردایە) خۆداوەندی پارێزەری ئاو و خۆداوەندی پیت/ فرەپیتی (بەرەکەت) بوو.

نێوی ئەم خۆدایانە لە تێکستی ئەو پەیماننامەیە کە لە نێوان شوپیلولیومای پاشای هیتیان و کورتی وازە/ ماتیوازە/ شاتیوازەی پاشای میتانیاندا مۆرکراوە هاتوون[95].

لە لایەکی دیکەوە لە دوای نیشتەجێبوونی ئەم هۆزانە بە چەند سەدەیەک وتێکەڵبوونیان لە گەڵ هۆزەکانی بنەجێ ئەوێ، بوو بە هۆی پێک هاتنی تێکەڵاوییەکی ئایینی و کولتوری لە نێوانیاندا وخۆداوەندانی دیکەی هوریش دواجار بوون بە خۆدایانی میتانیش، ئەم خۆدایانە بریتی بوون لە:

١- کومارِبی (باوکی خۆداوەندان) ٢- تیشوپ (خۆداوەندی ئاووهەوا / باو و باران). ٣- هیبا / خیپا / خەپا (هاوسەری تیشوپ) ٤- کوشوخ ٥- شاوشکا (خۆداوەندی خوشەویستی و جەنگ) کە خۆداوەندی عشتاری هووریيانە ٦- شیری ٧- شوالا ٨- کوروی ٩- تیلا ١٠- تیروی.

سەر ئەنجام لە ناوەڕاستی هەزارەی دووەمی پ.ز. میتانییەکان توانیان فەرمانڕەوایەتی تەوای ئەو ناوچەگەلە کە ئەمڕۆ چوار پارچەی کوردستانی پێ دەگوترێت بخەنە ژێر دەستی خۆیان و بنن بە سەرکردەی یەکێ لە سێ ئیمپراتورییەکانی ئەو سەردەمەی گیتی کە ئەویش "هیتی، میتانی و میسری" بوون. بەم جورە خۆداوەندانی" هیندی- ئاری"ش چوونە پاڵ خۆداوەندانی تری خۆرییەکان (هورییەکان) و وای لێ هات کە هۆزە جۆربەجۆرەکانی نیشتەجێی کوردستان بە نەژاد و زمانی جۆراوجۆرەوە بەڵام لە بن ئایینێکی هاوبەش و خۆدایانێکی هاوبەشدا و لە ژێر سەرکردایەتی میتانیاندا وڵات و پاشایەتی "خۆری- میتانیان" پێک هێنا.

پایتەختی میتانییەکان شاری واشۆکانی بوو کە هێشتا نەدۆزراوەتەوە بەڵام گشت زانیارییەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە نزیک و یا لەسەر شوێنی ئەو شارەیە کە ئەمڕۆکە سەرێکانی پێ دەڵێن لە ڕۆژاوای کوردستان.

میتانییەکان بە ئەڕابە جەنگییەکانیانەوە ناوبانگیان دەرکردبوو، دروستکردنی چەرخی ئەڕابە بەم شێوەیە (بروانە بۆ وێنەکەی خوارەوە) لە داهێنانی میتانییەکان بووە، پێشتر

---

[95] http://www.heritageinstitute.com/zoroastrianism/ranghaya/mitanni.htm

ســـۆمەرەکان چەرخی ناوپڕیان داهێنابوو کە دیارە زۆر قورس و تەمبەڵ بوون و وەک ئەم چەرخانە سووک و گورجوگۆڵ نەبوون.

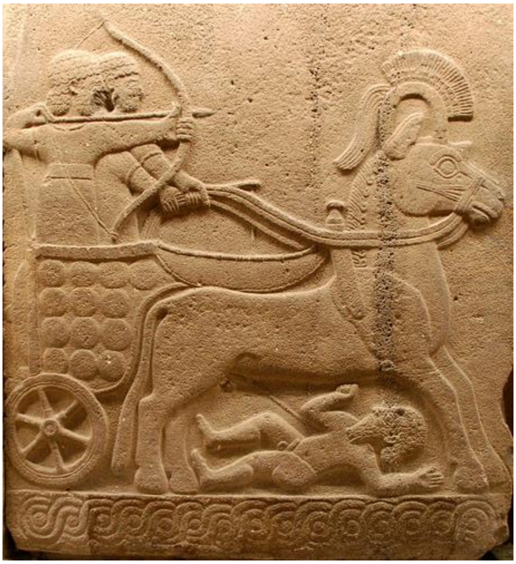

وێنەی ژمارە ٦، "نئو- هیتی" ئەڕابەی جەنگی- لە موزەی شارستانییەتەکانی ئەنادۆڵ- ئانکارا[96]

وێنەی ژمارە ٧، شوێنەواری یەکێ لە کۆشکەکانی میتانی لە تەل بەراک لە ڕۆژئاوی کوردستان

[96] http://worksofchivalry.com/tag/kikkuli/

مێژونووسـان و لێکۆڵەرانی مێژووی میتانی ناوی پادشـایانی میتانیان بە هێندێک جیاوازییەوە بەم شێوەیەی خوارەوە دیاری کردووە:[97]

Kirta (کیرتا)	1500 BC-1490 BC
Suttarna I (سوتتارنای یەکەم)	1490 BC-1470 BC
Baratarna (باراتارنا)[98]	1470 BC-1450 BC
Parsatatar (پارساتاتار)	1450 BC-1440 BC
Saustatar (ساوستاتار)	1440 BC-1410 BC
Artatama (ئارتاتاما)	1410 BC-1400 BC
Suttarna II (سوتتارنای دووەم)	1400 BC-1385 BC
Artashumara (ئارتاسومارا)	1385 BC-1380 BC
Tushratta (توسراتتا)	1380 BC-1350 BC
Mattiwaze /Shattiwaza (ماتیوازە/ شاتیوازە)	1350 BC-1320 BC
Sattuara I (ساتتوارای یەکەم)	1320 BC-1300 BC
Vasahasatta (ڤاساساتا)	1300 BC-1280 BC
Sattuara II (ساتتوارای دووەم)	1280 BC-1270 BC

پەیوەندییەکانی پاشایانی میتانی لەگەڵ فرعەونەکانی میسر

لە ساڵی ١٨٨٧دا لە ئەنجامی ئەو پشکنینەی کە لە "تل العمارنە" لە وڵاتی میسر دا کرا توانرا لە شـــوێنەواری ئەو شـــارەی کە لە کۆندا بە "ئەخت ئاتون " دەناسرا، ژمارەیەک نزیک بە ٣٨٥ تـابلۆی گڵی بـدۆزرێتەوە. ئەم تـابلۆیـانە بە خەتی میخی بـابلی نووسراون، کە بـاسی

[97] http://www.historyfiles.co.uk/KingListsMiddEast/AnatoliaHurrianMitanni.htm
[98] لە کتیب و سایتەکانی تردا ئەم نێوە وەکو پاراتارنا نووسراوەتەوە، کە لەو دەچێ ئەمە ڕاستتر بێت

پەیوەندییەکانی پادشــایانی میســری لەوانە ئامنحوتبی ســێیەم و ئامنحوتبی چوارەم (ئاخن ئاتون) لەگەڵ پاشــایانی تری ئەو ســەردەمە دەکا. بەپێی لێکۆڵینەوەی زانایان ١٢ تابلۆ لەم تابلۆانە نامەکانی پاشـــایانی میتانین لەوانە ســـوتتارنای کوڕی ئارتاتاما و توسراتتای کوڕی "سوتتارنا" بۆ فرعەونەکانی میسر.

پادشـایانی میتانی پەیوەندیی دیپلۆماسی و هەروەها بە سێ پشــت پەیوەندیی ژنخۆازیشــیان لەگەڵ فرعەونەکانی مێســـردا هەبووە. ئەو تابلۆیانە کە لە (العمارانەدا) دۆزراونەتەوە ئەم بابەتە بەڕوونی ئەخاتە بەرچاو. یەکەمین جار لە کاتی فەرمانڕەوایی "ئارتاتاما"دا لە ســـاڵانی ١٤١٠ -١٤٠٠پ.ز.دا ئەم پەیوەندییە گەیشتە ئاستێکێ هەرە بەرز، کاتێ تحۆتمسی چوارەم خۆازگینی کچی ئارتاتامای کرد بۆ ئەوەی ببێتە خێزانی وشـــاژنی وڵاتەکەی، بەرهەمی ئەم ژنخۆاستنە ئامنحوتبی سێیەم فرعەونی میسر بوو[99]. ئامنحوتبی سێیەمیش کچی سوتتارنای خۆاســـت، واتا کچی خاڵی خۆی، بەپێی ناوەڕۆکی ئەم تابلۆانە ســـوتتارنا / شـــوتتارنا " گیلو خیپا / گیلو خەپا"ی کچی خۆی بۆ ئامنحوتبی ســـێیەمی ناردوە بۆ ئەوەی ببێتە خێزانی. لە ئەنجامدا ئاهەنگێکی گەورەی بۆ ســازکراوە و هەواڵی ئەم ژنهێنانە لەســەر کۆمەڵێک تابلۆدا نووسراوەتەوە، لەم هەواڵانەدا دەڵێن **"ئەم شازادەیە لە ئاسیاوە ٣١٧ خاتوون و کارەکەری لەگەڵ خۆی هێناوەتە میســـر"**، ئەمەش لە دەیەمین ســـاڵی فەرمانڕەوایی ئامنحوتبی ســـێیەمدا بووە. لە دوای مردنی ســـوتتارنا پاشـــای میتانی، توسراتتای کوڕی بوو بە پاشـــا. ئەویش " تادو خیپا / تادو خەپا"ی کچی خۆی بۆ ئامنحوتبی سـێیەم ناردوە بۆ ئەوەی ببێتە هاوســەری. بەڵام پاش چەند ســاڵێک ئامنحوتبی ســێیەم دەمرێ و تادو خێپا شــوو دەکا بە ئامنحوتبی چوارەم (ئاخن ئاتون)ی کوڕی. فاندنبیرگ پسپۆڕ لە بواری مێژووی کۆنی میسردا دەڵێت: بە هوی ئاڵوگۆڕی نامەی پاشـایانەوە کە لە (تل العمارنە) دوزراونەتەوە، بەتایبەت ئەو نامەگەلە کە توسراتتا بۆ ئامنحوتبی سێیەم و چوارەمی ناردوە، ئەو ڕاستییە دەردەکەوێت کە وا پاشـای میتانی داوای زێڕی لە فرعەونی میسـر کردوە بۆ ئەوەی کچەکەی خۆی "تادو خیپای" بۆ بنێریت. هەرکە پاشـــای میتانی زێڕەکەی بە دەســـت گەیشـــتووە، شـــازادەی بۆ کۆشکی فرعەونی میسر بەڕێ کردووە، هەروەها ئەم پسپۆڕە بە هەموو دڵنیایەکەوە دەڵێت تادۆخیپا هەر ئەو میرزادە میتانییەیە کە لە میســـردا بە نێوی **"نیفرتیتی"** ناوبانگی دەرکرد. ئەمەش بەپێی ئەو لێکۆڵینەوانە کە زانایانی بابەتی میســـر وەکوو "ســـیر فلیندرس پیتری" و "ئلیونورە بیل دی موت" کردویانە "[100].

[99] http://www.historyfiles.co.uk/KingListsMiddEast/AnatoliaHurrianMitanni.htm

[100] لێکۆلینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری، د.جەمال ڕەشید١٩٨٨ بەغداد. ل.پ ٢٤٩

ئەوەی کە بۆ ئەم لێکوڵینەوەی ئێرە گرینگە، نەک خۆدی ناوەڕۆکی نامەکان بەڵکوو ئەو بابەت و ناوانەیە کە دەتوانێ تیشک بخاتە سەر زمانی میتانییەکان، بۆیە پێویستە لێرە باسی دوو ناوی تریش بکەین کە لە نامەکەی توسراتتادا هاتووە.

گیلیا[101]**:** ئەمە ناوی نیرەری توسراتتایە کە لە میسرەوە نامەکەی بۆ هێناوە، لە نامەکەی توسراتتادا ئاوا ناوی لێ براوە: برام، **گیلیای** نێرەرم نامەکەی تۆی بۆ هێنام ...

مانی[102]**:** ناوی نێرەری فرعەونی میسر بووە بۆ لای توسراتتا کە ئەرکی ئەوەی پێ سپێردراوە کە شازادەی میتانی بۆ بگوێزێتەوە بۆ مێسر، لە نامەکەدا ئاوا ناوی لێ براوە: ئەو نێرەرەی کە برام ناردویەتە لام و نێوی **"مانی"**یە... هەمیسانەوە دەڵێ: ئەوا کچەکەی خۆم لەگەڵ **"مانی"**دا نارد.

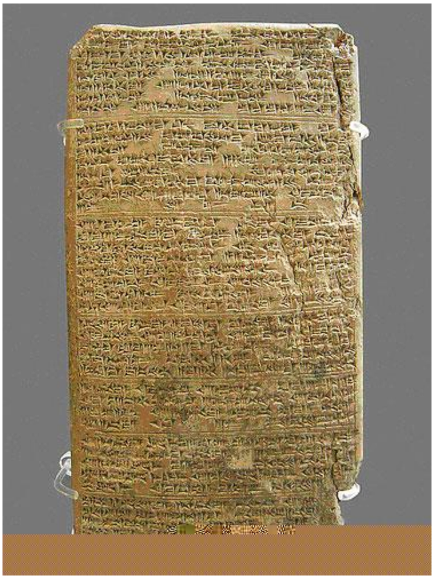

وێنەی ژمارە ٨، نامەکەی توسراتتا پادشای میتانی بۆ ئامنحوتبی سێەم لە تەل عمارنا، کە ئێستا لە موزەی بریتانیایە[103]

---

[101] هەمان سەرچاوەی پێشوو

[102] هەمان سەرچاوە ی پێشوو

[103] http://www.heritageinstitute.com/zoroastrianism/ranghaya/mitanni.htm (2013-02-21)

زمانی میتانییەکان

لە ڕاستیدا زمانی میتانی لە سەدەی شانزدەهەمی پ.ز. ببووە زمانی فەرمی چینی دەستەڵاتدار و هەروەها دەولەتی میتانی، واتە زمانی فەرمی ئەو چینە دەستەڵاتدارە هیندوئوروپییە کە لە باکووری مێزوپۆتامیدا فەرمانڕەواییان کردووە. ئەنتوان مۆرتگات[104] دەڵێ کۆمەلانی گەلی هوری (خۆری) کەوتبوونە ژێر دەستەڵاتداریەتی چینێکی باڵا... ناونانی ئەو چینە بە ماریانی [جەنگاوەران و سوارچاکانی میتانی لەو سەردەمەدا "ماریانی" یان "ماریانو"یان پێ دەگۆترا] بۆ ناوێکی هیندی کۆن دەگەڕێتەوە، ئەمەش پەیوەندیی زمانەوانی میتانی بە سانسکریتی و بنەڕەتی هاوبەشییان لەگەڵ ئەو کەسانەی کە لە باکووری هینددا ژیاون نیشان دەدات. لەگەڵ ئەوەشدا گیگەر دەڵێ:[105]

ناوی "خۆریان / هوریان" پەیوەندی بە ناوی خۆەر (Hvar)، خوای خۆرەوە هەبووە. هەبوونی ئەم ناوە لە باکووری مێزوپۆتامیادا و بڵاوبوونەوەی وەک ناوێکی ئایینی کە لە دوایشدا بوو بە ناوێکی نەتەوەیی بۆ هەموو ئەو دانیشتوانەی کە باوەڕیان بە خوای خۆر هەبوو وەک گۆتی، لۆلۆیی و کاسی و هی دی.

ئەمەش گرینگی کاریگەریی ئایین نیشاندەدا کە چوون توانیویەتی هۆزەکانی جیاجیا بە شێوەزمانی جۆربەجۆرەوە لە ژێر ناوی "خۆری/ هوری"دا کۆ بکاتەوە.

بە هۆی ئەو کۆمەڵە تابلۆی گلین، بەردین و چەرمانە کە لە شوێنە جیاجیاکاندا دۆزراونەتەوە، زانیارییەکی باش لەسەر زمانی میرنشینی میتانی کەوتووەتە بەردەست. لەوانە لە هاتوسا (بوغازکۆی) کە کاتی خۆی پایتەختی هیتیان بوو نزیک بە دە هەزار تابلۆی خشتین (خشتی برژاو) دۆزراوەنەتەوە کە زانیاریی لەسەر ناوی پاشاکانی میتانی، ناوی خۆداوەندەکانیان و هەروەها ناوی کەسی و زۆر بابەتی تر دەدات بەدەستەوە. لە نۆزی (گاسووری کۆن و یورغان تەپەی ئێستا)ش لە نزیکی شاری کەرکووک کە ناوەندێکی کارگێڕی و بازرگانی میتانییەکان بووە ٢٢٢ دانە تابلۆ دۆزراونەتەوە کە ناوی هەندێک لە بازرگانەکانی دانیشتووی ئەوێ تێدا تۆمار کراوە.

---

[104] انطوان مورتگات، تاريخ الشرق القديم، دمشق ١٩٦٧ ل.پ٢٠٣

[105] Geiger W. Ostirani Sche Kultur in Altertum. Erlangen 1882 p. 29

ئەو ناوانەی کە لەم تابلۆانەدا تۆمارکراوان ناوی چەند کەســێکی دانیشــتووی ئەوێن لەوانە: " ئەڵۆ نۆزی، کاکزی، تاشـینیپوی، کونینادی، کوڕووخانی، زۆمرترابی، وازورانی، پیرود گالامی، و بوهیشینی"[106].

ئەگەر بەوردی چاو لەم نێوانە بکەین دەبینین کە ئەم نێوانە لانیکەم بۆ کوردانی ڕۆژهەڵات نامۆ نین، هێندێک لەم ناوانە هێشــتا هەر باون، بۆ وێنە "ئەڵۆ" هەمان "هەڵۆ"یە چونکە لە کرمـانجیـدا هەڵۆ بە شــێوەی"ئەلە و ئەڵۆ" گۆ دەکرێ، نـاوی هەڵۆ پێشــترێش لە کوردســتاندا هەبووە بۆ نموونە هەڵۆخان یەکێ لە میرەکانی ئەردەڵان بوو کە لە ســەدەی شـانزدەیەمی زایینیدا لە کوردسـتان فەرمانڕەوایی کردووە. ناوی کاکزی، ئەمەش وەک پاشـناو لە کوردیدا هەیە. ناوی پیرود، ئێســتاش لە شــێوەی پیروت لە زۆر ناوچەدا بە تایبەت نـاوچەی مۆکریـان هەر باوە. نـاوەکانی تر وەکو گالامی، کوڕووخـانی، کونینـادی و وازورانی هەموویان بە پاشـگری "ی" کوتاییان پێ هاتووە. ئەمە پاشـگرێکی باوی زمانی کوردییە و هەر لە کۆنەوە کەوتووەتە پاش نـاوەکان و وەک پاشـــنـاو بەکار هـاتووە بۆ نموونە: زەنـدی، کەلهوڕی، زێباری، مەنگوڕی، زازایی، بارزانی، تاڵەبانی، هەرکی، مۆکری، کۆلیایی، سنجاوی.

لە سـەرەتای سـەدەی بیسـتەمدا لە لایەن سـپایزەر، بورک و گادو لەسـەر تێکسـتەکانی نۆزی لێکۆڵینەوە کراوە. ژمـارەیەک تـابلۆ لە نـاوچەکـانی "ئورکیش و نـامـار"دا دۆزرانەوە کە بە لێکۆڵینەوە لەوانە توانرا تیشـک بخرێتە سـەر هەندێک لایەنی زمانی میتانی، کە لە ناوچەی ئاراپخا (کەرکووک) پێ دواون، لەو نووسراوانەدا نێوی کەسی بە زۆری تۆمار کراوە هەروەها هەمان شتیش لە ئەرشیفی هاتوسا (بوغازکوی)ی پایتەختی هیتیان/ حیتیان دەرکەوتووە کە هەمان کۆمەڵە ناوانە دەگرێتەوە[107].

نووسراوەکەی کەیکوڵی

لە سـەرەتای سـەدەی نوزدەیەمدا لە پاش گەڕان و هەڵکۆڵینێکی زۆر لە هاتوسا (بوغازکوی-تورکیا) پایتەختی کۆنی هیتیان ژمارەیەکی زۆر تابلۆی گڵین (نزیک بە ١٠٠٠٠) کە بە زمانی هیتی بوون دۆزرایەوە. یەکێ لەو نووسراوانە کە بە خەتی میخی و زمـانی هیتی نووسراوە لە نێوان ســـاڵەکـانی ١٩٠٦-١٩٠٧ زایینی دوزرایەوە، ئەم نووسراوەیە بە **نووسراوەکەی**

[106] لێکۆلینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری لە نووسینی د.جەمال ڕەشید١٩٨٨ بەغداد. ل.پ ٢١٣

[107] لێکۆلینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری لە نووسینی د.جەمال ڕەشید١٩٨٨ بەغداد. ل.پ ٢١٤

کەیکوڵی ناوبانگی دەرکردووە، کە لە ڕاســـتیدا نووسراوەیەکی ڕێنوێنییە بۆ پەروەردەکردن و ڕاهێنانی ئەسپان بۆ جەنگ و بۆ ڕاکێشانی ئەرابەی جەنگی کە لەسەر چوار تابلۆی گڵین و لە ١٠٨٠ دێردا نووسراوەتەوە. مامۆستای پەروردەکردنی ئەسپەکان کەسێکە بە ناوی کەیکوڵی کە خەڵکی وڵاتی میتانییە. نووسراوەکە بەم شێوەیە دەست پێ دەکا:

"ئاوا دەڵێ کەیکوڵی ڕاهێنەری ئەســـپان لە وڵاتی میتانی"، دوایی کەیکوڵی زۆر بە وردی باسی چەندوچۆنی پێدانی خۆراک بە ئەســپەکان و چۆنایەتی خاوێنکردنیان و دواجاریش بەرنامەیەکی ڕێکوپێک بۆ مەشـــقپێکردنی ئەســـپەکان دادەرێژێ. ماوەی ڕاهێنانەکە ٢١٤ ڕۆژە کە لە وەرزی پاییزەوە دەســت پێ دەکات، کاتی ڕاهێنانەکە جیاوازە هێندێ جار بە شەو و هێندێ جاریش بە ڕۆژە، مەبەستی وایە کە ئەسپەکان وا باربێنێ کە بتوانن لە ڕۆژێکدا ١٥٠ کیلۆمەتر ڕێگا ببڕن. بەشـــێکی زۆر لە مۆچیارییەکانی کەیکوڵی لەگەڵ ئەو شێوە زانستیانە کە ئەمڕۆکە بۆ پەروەردەکردن و مەشقپێکردنی ئەسپان بەکاردێن یەک دەگرنەوە[108].

لە سەرتابلۆکانی کەیکوڵی توێژینەوەی زۆر ورد و هەمە لایەنە کراوە، زانایانی زمانە کۆنەکانی مێزوپۆتامی بە بەراوردکردنی ئەم چوار تابلۆیە لەگەڵ یەکتردا لە بابەت ئەو ئەلفوبێیە کە بەکارهاتووە، شێوەی نووسینیان، و هەروەها زمانی نووسینەکان گەیشتوونەتە ئەو ئەنجامە کە هێندێک لەم تابلۆانە ڕەسـەن (ئورژینال) نین بەڵکوو کۆپی کراون. تابلۆ ڕەسـەنەکان لە سەدەی ١٥ پ.ز. نووسراون بەڵام کۆپییەکان لە سەدەکانی ١٤ و ١٣ پ. ز نووسراونەتەوە، لە دەقە کۆپیەکاندا ئەو وشـــەگەلەی کە "هیتی" نین لێ سڕاونەتەوە. هەروەها بەپێی ئەم لێکۆڵینەوانە وا دەردەکەوێ کە وتەکانی کەیکوڵی لە لایەن کەسانی ترەوە نووسراونەتەوە کە ئاستی زانستیان لە نووسین و هەروەها لە زمانی "هیتی"دا لە یەک جیاواز بووە، بە جۆرێک کە "میرزای (نووســـەری) تابلۆی یەکەم شـــارەزاییەکی تەواوی هەبووە لە زمانی هیتیدا، میرزای تابلۆی دووەم گۆڕان و هەڵەی زۆری کردوە هەم لە ڕێنووسـەدا و هەمیش لە زماندا. تابلۆی سـێیەم لە لایەن کەسـیکەوە نووسراوە کە شارەزاییەکی وای لە زمانی هیتیدا نەبووە. نووســـەری تابلۆی چوارەمیش نە شـــارەزایی لە زمانی هیتیدا هەبووە و نەش ورد بووە لە نووســـینەکەیدا"[109]. بۆیە هەر ئەم کەم و کوڕیـانە لە لایەکەوە و نەبوونی هێنـدێـک دەستەواژەی تایبەت بۆ مەشقپێکردنی ئەسپان لە لایەکی ترەوە وای کردوە کە نووسەرەکان

[108] Ola Wikander. http://www.spraktidningen.se (2012-04-25)

[109] http://www.lrgaf.org/Peter_Raulwing_The_Kikkuli_Text_MasterFile_Dec_2009.pdf

ناچار بوون لە وشـە و دەسـتەواژەی زمانانی تر وەک سـۆمەری، ئەکەدی، خۆری(هوری) و میتانی کەڵک وەربگرن. ئەو وشەگەلەی لە تێکستەکەدا کە میتانین ئەمانن[110]:

Aika- wartanna

بە واتـای یەک خول/ یەک گەڕ هـاتووە، کە دەتوانرێت بوترێت ئەمە دەقـاودەق یەک دەگرێتەوە لەگەڵ زمانی سانسکریتیدا کە دەبێتە "Eka- vartana".

بەر لەوەی پەیوەندیی ئەم دەستەواژەیە لەگەڵ زمانی کوردیدا پیشان بدرێت، پێویستە باسی ئەمە بکرێت کە لە ســـەردەمی ئەشـــکانییەکاندا زمانی کوردی کەوتە بەر کاریگەریی زمانی ئەشـــکانییەوە و هێندێ گۆڕان بەســـەریدا هات یەکێک لەوانە گۆڕینی دەنگی "و" بوو بۆ "گ"، وەک وشـــەکانی "وەرک / وەرگ" بوو بە (گورگ)، " وەریس/ وەریســـە" بوو بە (گۆریس)، هەر بەم شـێوەیە "وتن" (گۆتن)، "ورز" (گورز). ئاڵوێر(ئاڵوگۆڕ)، ئاور(ئاگر)، پیشەوەر(پیشەگەر)، دادوەر، دادوەری (دادگەر، دادگەری)، ویشتاسپ (گۆشتاسپ).

"ئەم کاریگەریی و گۆڕانە لە هەموو شـــێوەزارەکانی کوردیدا وەک یەک نییە، لە شـــێوەزاری هەورامیدا کەمترین و لە شێوەزاری سۆرانیدا زۆرترین کاریگەریی هەبووە، (خۆدی شێوەزاری ســـۆرانی دەرهاویشـــتە و ئەنجامی کاریگەریی زمانی ئەشـــکانییە لە ســـەر زمانی کوردی یان بەجۆرێکی تر شێوەزارەی سۆرانی هەمان شێوەزاری کرمانجییە کە کەوتووەتە بەر کاریگەریی زمانی ئەشـکانییەوە) بڕوانە بۆ کتێبی ناسـنامەی زمانی کوردی بەرگی سـێیەم بەشی هەفتەم تایبەتمەندیەکانی شێوەزاری سۆرانی و زمانی ئەشکانی".

دەسـتەواژەی "Aika- war- tanna" لە سێ بڕگە پێک هاتووە، بەم شـێوەیە. بڕگەی یەکەم Aika هەمان وشـــەی "ئێک / ئێکا"یە لە کرمانجیدا کە واتای "یەک" دەدات. بڕگەی دووەم war (وەڕ)، واتای "خول/ دەور" دەدات. کە لە ڕاســـتیدا "وەڕ" هەمان وشـــەی "گەڕ"ی کوردییە بە واتـای "خول (دەور)"[111] کە لە ژێر کـاریگەریی زمـانی ئەشکانیدا دەنگی "و" گۆڕدراوە بۆ "گ" کە ئێستا ئەم وشەیە لە کوردیدا وەک " گەڕ" گـۆ دەکـرێ بـۆ نـمـوونە دەڵـێن "گەڕ"ێـک هەڵـپەڕیـن یـان لە "گەڕ"ی یەکەمی کۆبوونەوەکەدا، یان لە گەڕی یەکەمی یارییەکاندا. بڕگەی ســـێیەم tanna هەمان

---

[110] Ola Wikander. http://www.spraktidningen.se (2012-04-25).
[111] هەنبانە بۆرینە فەرهەنگی کوردی- فارسی هەژار، ساڵی ١٣٦٩ تاران، ل.پ. ٧٢٥

وشـــەی "تانه/ دانه"ی کوردییه، ئەگەر بە زمانی کوردیی ئیســـتا بنووسرێتەوە ئاوای لێ دێت: "یەک- گەڕ-تانه (یەک- دانه- گەڕ)"، واتای یەک دانه خول (خولێک).

Tri- wartanna

لە ســانســکریتیدا دەبێتە "Tri- vartana". وشــەی تری/ ترا، هەمان وشــەی "ســێری" ئینگلیزییە. ئەم وشـــەیە لە کوردیدا کورت کراوەتەوە، لە ســـۆرانی وکرمانجیدا تەنیا بەشی یەکەمی وشـەکە گۆ دەکرێ واتا "سێ" بەڵام لە شـێوازی هەورامیدا بەشی دووەمی وشـەکە گۆ دەکرێ کە "یرێ / یەرێ"یە. واتای ئەم وشەیە بە کوردی ئەمڕۆ دەبیتە " سێ دانە گەڕ" واتا "سێ دانە خول".

Panza- wartanna

لە ســانســکریتیدا دەبێتە "Panca- vartana". وەرگێڕانەکەی بە کوردی دەبێتە "پێج دانە گەڕ" واتا "پێنج دانە خول".

Satta- wartanna

لە ســانســکریتیدا دەبێتە "Sapta- vartana". لە کوردیدا وشـەی سـەپتا گۆڕانی بە سـەردا هاتووە و بووە بە هەپتا و دواجار هەفت. یەکێ لەجیاوازییە سەرەکیەکانی زوانی سانسکریتی لەگەڵ زمانە ئێرانییەکاندا گۆڕانی دەنگی پیتی "س"یە بۆ "ه"، وەک ئاســـورا بووتە ئاهورا، سـۆر بووە بە هۆر و دواجاریش بووە بە خۆر، ناسـیتا بووە بە ناهیتا. هەر چەند لە کوردیدا هێندێک لە وشـــەکان بە هەردوو شـــێوازەکەی واتا هەم بە "ه" و هەمیش بە "س" هەر ماوەتەوە وەک " ئاهو/ ئاسک" یان "هەرووەها / هەرووەسا" یان "بێ سوودە / بێ هوودە". وەرگێڕانی ئەم دەستەواژەیە بە کوردی دەبێتە "هەفت دانە گەڕ".

Na- wartanna

لە کرمانجیدا "نۆ" وەک "نە" گۆ دەکرێ. لە ســـانســـکریتیدا دەبێتە "Nava- vartana". وەرگێڕانەکەی بە کوردی دەبێتە "نۆ دانە گەڕ".

Assussanni

بە واتای ڕاهێنەری ئەسپان هاتووە. ئەم وشەیە لە سانسکریتیدا دەبێتە "Asva- sani".

پەیوەندیی نێوان زمانی کوردی و زمانی میتانی:

"پەیوەندییەکی بەتین لە نێوان زمانی کوردی و زمانی میتانیدا هەیە، چونکە هەردووکیان سەر بە یەک خێزانی زمانین و هەردووکیان پەیوەندییەکی پتەویان لەگەڵ زوانی سانسکریتیدا هەیە. لێرەدا لە روی شروڤەکارییەوە پەیوەندیی هێندێک لەم وشـــەگەلە لەگەڵ زمانی کوردیدا نیشـان دەدرێت، ئەم وشــە و ناوانە لە ســەرچاوەگەلی باوەڕپێکراوی جۆربەجۆردا دەرهێنراوە، کە سەرچاوکانیان دیاری کراوە.

"Bi-ir-ya-ma-as-da"[112] = بیریا- مەزدە / بیریا- مەژدە

تا ئێستا شروڤەیەکی ڕاست بۆ ئەم وشەیە نەکراوە، ئەم وشەیە لە شێوەی " بێریا_مەزدە یان بێریا- مژدە" هاتووە، کە لە دوو بڕگە پیک دێت، بڕگەی یەکەم بیریا لەچاوگی وشـــەی بردن (سـۆرانی)/ برن (کرمانجی)، و بڕگەی دووەم "مەزدە / مژدە"یە کە وشـەیەکی کوردییە هەمان وشەی مزدە(*مزگێنی)* / مژدەی کوردییە، کە پێکەوە واتای "مژدە بەرە" دەگەینێ.

"Bi-ir-ya-as-su-wa"[113] = بیریا- ئاسوا

ئەم وشـەیە "بێریا- ئەسـوا"یە، کە بڕگەی یەکەم بیریا لەچاوگی وشـەی بردن (سـۆرانی)/ برن (کرمانجی)یە، "ئاســوا"یش واتای ئەســپ دەدا، پێکەوە واتای ئەســپا- بریا / ئەســپا- بارا ودواتر بە شێوەی "ئەسوارا"ی لێ هاتووە کە ئەمڕۆکە وەک "سوارە" گۆ دەکرێ.

"Ar-ta-as-su-ma-ra"[114]= ئارتا- سەمارا

وشـەکە دووبڕگەیە، ئارتا- سـەمارا" ئارتا" وشـەیەکی کۆنی کوردییە واتای پاک و دادپەروەر دەدات. یەکێک لە پادشاکان یان مێرەکان ماد ناوی ئارتایس یان ئارتەکاس بوو، ئەم وشـەیە ئێســـتا وەک "ئەردە" لە کوردیدا ماوەتەوە لە شـــێوەی ناوی وەک ئەردەوان (پارێزەری ڕاستی) و ئەردەشێر کە لە "ئەرتا شاترا و دواجار ئەرتە خشترا"وە هاتووە و واتای شـای پاک و دادپەروەر دەدا. بڕگەی دووەم "سەمارا"یە کە دەتوانی دوو واتا بگەینێ:

---

[112] Michael Witzel (2001): Autochthonous Aryans ? The evidence from ancient Indian and Iranian texts. Electronic Journal of Vedic Studies 7 (3): 1-115

[113] هەمان سەرچاوە

[114] هەمان سەرچاوە

- یەکەم، لە سانسکریتیدا کە زۆر لە زمانی کوردی و میتانییەوە نزیکە، وشەی "سەمەران" واتای بیرکردنەوە دەدات، بڕوانە بۆ:

"Online Sanskrit Dictionary, sid 213, 2003 [115]"

سەمەرا ناوی بکەرە بۆ سەمەران کە وا بوو واتای بیرکەر ئەدات. لە کوردیدا ئەم شێوازە لە ناونان نموونەی زۆرە وەک "ئازا" (بە واتای خاوەن ورە)، ئارتا (دادپەروەر)، دارا (ئەو کەسەی کە هەیەتی)، تاما (بە واتای پاڵەوان، خاوەن زۆر)، زانا، ئەسوارا (سوارە) و... کە وابوو " ئارتا سەمەرا" واتای بیرکەری پاک (خاوەنی بیری پاک) دەدات. وشەی سمەران ئێستاش لە کوردیدا ماوەتەوە لە شێوەی ناوی گوندی سمەران لە نزیکی شاری سنە.

- دووەم، سەمەرا (سەمەرە) لە کوردیدا واتای "کەم وێنە یان بێ وێنە" دەدات وەک لە دەستەواژەی "سەیەروسەمەرە"، کە وابوو ئارتا سەمەرا دەتوانێ واتای ئارتای بێ وێنەش بدات. بەڵام لەو سەردەمەدا ناوەکان زۆرجاران مانایەکی ئایینیان گەیاندووە، بۆیە بە ئەگەری زۆرتر هەر واتای "خاوەنی بیری پاک" دەگەینێ.

Ar-ta-ta-a-ma[116] = ئارتا- تاما

"ئارتا- تاما" ناوی یەکێ لە پادشاکانی میتانییە لە نێوان ساڵەکانی ١٤١٠-١٤٠٠ پ.ز. ئەم ناوە لە دوو بڕگە پێک هاتووە، ئارتا کە واتای "پاک/ دادپەروەر" دەدا، لە کوردیدا ئێستا لە شێوەی ناوی ئەردەوان و ئەردەشێر بە دی دەکرێ، و "تاما"ش کە وشەیەکی کۆنی کوردییە واتای پاڵەوان دەدا، لە سەردەمە کۆنەکاندا وەکوو، تەهم، تەهما و تەخما بەکار هاتووە. فێردەوسی لە "شاهنامە"دا ڕۆستەم وەک تەهمتەن ناو لێ دەبا کە واتای "تەن- پاڵەوان" دەگەینێ. هەروەها سەرۆکی هۆزی ئەساگەردی مادی کە لە هەولێر لە بەرامبەر داریوشی هەخامەنشی شەڕی کرد و شکا و دواتر کوژرا ناوی چیترا- تەخما بوو. کە چیترا لە ئەوێستاییدا چەند واتایەک دەگەینێ لەوانە "ڕۆشنایی, چهرە (دەمووچاو) و ڕەچەڵەک و تیرە"[117]. چیترا بە واتای چهرە (دەمووچاو) ئێستاش لە کوردیدا هەر ماوەتەوە و وەک "چێتر (Çiter)[118] گۆ دەکرێ. تەخمایش هەمان "تەهما یان تاما"یە کە بە واتای پاڵەوانە. لە ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا زۆر بنەماڵە هەن کە ئیستاش پاشناویان "تاماسبی"یە (تهماسبی=

---

[115] Online Sanskrit Dictionary, sid 213, 2003"
http://sanskritdocuments.org/dict/dictallcheck.pdf

[116] Michael Witzel (2001): Autochthonous Aryans ? The evidence from ancient Indian and Iranian texts. Electronic Journal of Vedic Studies 7 (3): 1-115

[117] http://www.utexas.edu/cola/centers/lrc/eieol/vedol-BF-X.html

[118] فەرهەنگی باشوور، عەباسی جەلیلیان، هەولێر ساڵی ٢٠٠٥ زایینی، ل.پ. ٢١١

فارسی)، کە لە ڕاستیدا "تەهما- ئەسپی"یە واتا ئەسپی پاڵەوان. یان ناوی ڕۆستەم پاڵەوانی ئەفسانەیی لە ڕاستیدا " ڕۆتس- تەهم"ە واتا ڕۆتسی پاڵەوان هەر ئیستاێش لە نێو هێندێک لە هۆزەکانی کورد لە باکووری کوردستاندا ئەم ناوە هەر بە "ڕۆستەهم" گۆ دەکرێ. کە وابوو ئارتا- تاما هەمان "ئارتا- تەهما"یە کە واتای ئارتای پاڵەوان دەدا.

Suttarna[119] = سوتتارنا

"سووت- تارنا" ناوی پادشایەکی میتانییە لە نێوان ساڵەکانی ١٤٠٠-١٣٨٥ پ.ز. ئەم ناوە لە دوو بڕگە پێک هاتووە، بڕگەی یەکەم "سووت/ سووتا" لە سانسکریتیدا واتای ئەو کەسە دەدات کە ئەڕابەی جەنگی دەهاژوێت[120]. بڕگەی دووەم" تارنا"یە کە لە سانسکریتیدا واتای تێکشکێنەر و ڕووخینەر دەدات، بڕوانە بۆ

"Online Sanskrit Dictionary, sid 213, 2003[121]"

پێکەوە واتای خاوەنی ئەڕابەی تێکشکینەر/ ئەو کەسەی کە ئەڕابەی تێکشکێنەر دەهاژوێت دەدات. (مێتانییەکان بە ئەڕابەی جەنگییەکانیانەوە بەناوبانگ بوون). وشەی "تارنا" پەیوەندی هەیە لەگەڵ وشەی کوردی "تارومار"وە، تار لە چاوگی تاراندن و مار لە چاوگی ماراندن (سۆرانی) یان مرن (کرمانجی)وە هاتووە. تار ومار واتای تێکشکاندن، دوورخستنەوە و ماراندن دەدات.

Shativaza[122] = شاتی- ڤازە / شاتی- وازە

"شاتی- وازە" ناوی یەکێکی ترە لە پادشاکانی میتانی لە نێوان ساڵەکانی ١٣٥٠-١٣٢٠ پ.ز. ئەم ناوە دەستەواژەیەکی پەتی کوردییە، لە دووبڕگە پێک دێت. بڕگەی یەکەمی ئەم ناوە "شاتی"یە کە ئێستا لە کوردیدا بووە بە "شادی"، ئەم ناوە هەر ئێستاش لە کوردیدا باوە. لە تێکستەکانی کۆنیشدا ناوی شادی لە شێوەی" پیر- شاتی"دا هاتووە، یەکێ لە سەرۆک هۆزەکانی ماد ناوی "پیرشاتی" بووە کە سەرۆکی هۆزی گیزلبوندا بوو (مێژووی ماد دیاکۆنۆڤ

---

[119] http://www.historyfiles.co.uk/KingListsMiddEast/AnatoliaHurrianMitanni.htm
[120] http://sanskritdocuments.org/dict/dictallcheck.pdf, sid 209
[121] http://sanskritdocuments.org/dict/dictallcheck.pdf
[122] Michael Witzel (2001) : Autochthonous Aryans ? The evidence from ancient Indian and Iranian texts. Electronic Journal of Vedic Studies 7 (3): 1-115

ل.پ.٢١١). هەروەها گومان لەوەدا نییە کە نێوی وەزیری فەرەیدون پادشـــای مادیش "پیرشاد" بووە[123].

بڕگەی دووەمی ئەم ناوە "وازە" وشەیەکی ئاسایی کوردیی و هەروەها ئەوێستاییشە، کە هەم وەک کار لە شـــێوەی "واس/ واز"[124] هاتووە و هەم وەک پاشـــگر لە کوردیدا بەکار دێت. وشـــەی "واز" هەم لە ئەوێســـتاییدا و هەمیش لە کوردیدا ڕێک وەک یەکن و دوو واتا دەگەیینێ.

یەکەم: بە واتای واز/ واس، لە چاوگی "وازستن/ وازتن" لە شێوەزارەکانی ئەوێستایی کوردیدا (هەورامی، زازاکی، لەکی) کە بەرانبەرە لەگەڵ وشـــەی "خۆاز" لە شـــێوەزارەکانی گشـــتیی کوردیدا (کرمانجی، سۆرانی، باشووری). کە وابوو "شاتی- وازە" لە شێوەزارەکانی ئەوێستایی کوردیدا بە واتای شـادی- خۆازە" دێت لە شـێوەزارەکانی تری کوردیدا. وشـەی **"وازە، واز/ خوازە، خواز"** وەکوو پـاشـــگر لە زمـانی کوردیـدا دەکەوێتە پـاش نـاوەکـان و واتـای جوربەجوریان پێ دەبەخشـــێ بۆ نموونە: "دۆســـت- واز/ دۆســـت- خواز"، "ئاشـــتی- واز/ ئاشـتی- خواز"، "شـەڕ- واز/ شـەڕ- خواز"، "دڵ- واز/ دڵ- خواز"، "ژن- واز/ ژن- خواز"، "پەنا- واز/ پەنا- خواز"، ئاوات- واز/ ئاوات- خواز"، "شـــادی- واز/ شـــادی- خواز. لە ئەوێســـتاییشـــدا هەر وایە بۆ نموونە یەکێ لە پیرەکانی زەردەشـــتی لە ســـەردەمی کۆندا ناوی "دینا- وازە" Daênâvazah [Daeno-vazah] [125] بووە کە بە واتای "دین- خوازە" دێت.

دووەم: وشـەی "واز / وازە" هەم لە کوردیدا و هەمیش لە ئەوێستاییدا بە واتای "فڕین"[126] دێت، بۆ نموونە لە وشەکانی "پەرواز و پەڕەوازە"دا کە واتای فڕین دەدات. لە ڕاستیدا پەڕە- وازە واتا بە هۆێ پەڕەوە فڕین دەدات. یان لە وشـــەی "باڵا- وازە"دا کە وەک دەڵێن ئەو پەلەوەرە هێشتا باڵەوازە نەبووە، مەبەست ئەویە ناتوانێت بە باڵ بفریت. بەڵام ئەوەی کە لێرە زۆرتر بەڕاســـتییەوە نزیکە دەبێ هەمان مانای یەکەمەکەی بێت، واتا **شـــاتی- وازە بە مانای شادی- خوازە هاتووە.**

---

[123] لێکۆلینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری د.جەمال ڕەشید ١٩٨٨ بەغداد ل.پ. ٣١٥.

[124] Avesta Dictionary by K.E. Kanga, (k 462)
http://www.avesta.org/avdict/avdict.htm

[125] Avestan Personal and Family names
(Based on C. Bartholomae, Altiranisches Wörterbuch, pg. 1983-88)
http://www.avesta.org/znames.htm

[126] Avesta Dictionary by K.E. Kanga, (k 462)
http://www.avesta.org/avdict/avdict.htm

Tushratta[127] = تووس/ (تووش) - ڕاتتا

"تووس- ڕاتتا" ناوی یەکێ لە پادشا گەورەکانی میتانییە کە لە نێوان ساڵەکانی ١٣٨٠-١٣٥٠ پ.ز. فەرمانڕەوایی کردوە. ئەم ناوە لە دوو بڕگە پێک هاتووە، بڕگەی یەکەمی "تووس" کە ناوێکی کۆنی ئێرانییە (کوردی، فارسی...). بەپێی مێژووی کورد و کوردستانی ئایەتوڵای مەردۆخی کوردستانی[128]، یەکێ لە پادشاکانی زنجیرە پاشایانی پێشدادی "تووس نەوزەر" بووە واتا تووسی کوڕی نەوزەر. هەروەها لە نێو پاشایانی "ماد"یشدا کە ئەو بە زنجیرە پادشایانی کەیانی ناویان لێ دەبات، باوەڕی وایە کە ناوی ڕاستەقینەی دیاکۆ "تووس" بووە واتا تووسی کوڕی فەریبەرز(فەریبورز). هەروەها ئەم زانیارییەش نابێ لە بیر بچێ کە پێشتر بەر لە ساڵەکانی ١٩٦٠ لە نزیکی شاری سنەدا تەپەیەک هەبوو کە ناوی تەپەی "تووس- نەوزەڕ" بوو، کە لەم ساڵانەی دواییدا بە هۆی پەرەسەندنی شارەکەوە ئەم تەپەیە کەوتووەتە نێو شارەوە، گۆایی "تووس نەوزەڕ کاتی خۆی بۆ ماوەیەک ئەو شوێنەی کردبووە خێمەگای خۆی"[129].

بڕگەی دووەمی وشەکە "ڕاتتا" بە واتای ئەرابەی جەنگییە[130]، کە وابوو پێکەوە واتای تووسی ئەرابەدار یان تووسی خاوەن ئەرابە دەگەیێ. لەوانەیە وشەی" ڕەتان"[131] کە واتای ڕەتاندن و غاردانی ئەسپان دەدا لە کوردیدا پەیوەندییەکی لەگەڵ" ڕاتتا"دا هەبیت. دەبێ ئەوش لە بیر نەکرێت کە زۆربەی ئەم ناوانە نەک نێوی ڕاستەقینەی خۆیان بەڵکوو نازناون کە پێیان بخشراوە (بۆ نموونە ئاخرین شای ئێران نێوی موحەمەد ڕەزا پەهلەوی بوو کە چی نازناوی "ئاریا مێهر"ی بۆ خۆی هەڵبژاردە بوو). ئەم نازناوانش یان پەیوەستن بە ئایینەوە و یان پەیوەستن بە هێز و پاڵەوانەتییەوە.

Wassukanni / Washukanni[132] = واشۆکانی/ واسوکانی

واسوکانی یان واشۆکانی نێوی پایەتەختی میتانییەکان بوو، ناوێکی دوو بڕگەییە لە شێوەی "واسو- کانی"، بڕگەی یەکەم واسو لە سانسکریتیدا بە دوو واتا هاتووە هەم بە واتای "باش/ چاک" و هەم بە واتای "چاکردنەوە (چاک کردنەوە)"[133]. بڕگەی دووەم وشەی

---

[127] http://www.historyfiles.co.uk/KingListsMiddEast/AnatoliaHurrianMitanni.htm

[128] مێژووی مەردوخ ل.پ ١٧١ چاپی سنە ساڵی ١٣٥١ هەتاوی / ١٩٧١زایینی

[129] هەمان سەرچاوە سەرەوە.

[130] The Kikkuli Text. Peter RAULWING, sid 10

[131] بروانە هەنبانە بۆرینە هەژار، تاران ١٣٦٨، ل.پ ٣٥٦

[132] http://www.historyfiles.co.uk/KingListsMiddEast/AnatoliaHurrianMitanni.htm

[133] Ancient Sanskrit Online, http://www.utexas.edu/cola/centers/lrc/eieol/vedol-BF.html (2012-04-06)

"کانی"یە کە پێکەوە واتای کانی باش و یان کانی چاکەرەوە (کانی شـــەفا) دەدات. زۆربەی لێکۆڵینەوەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە بە ئەگەری زۆر واسوکانی هەر شاری "سەرێکانی"یە لە کوردســـتاندا کە ئێســـتاکە بووتە دوو بەش، بەشـــێکی ســـەرێکانی بن خەتی پێ دەڵێن کە کەوتووەتە ڕۆژاوای کوردســـتان ئەو بەشـــەکەشی ســـەرێکانی ســـەرخەتی پێ دەبێژن کە کەوتووەتە باکووری کوردستانەوە.

Hipa/ Khipa / Hepa = هیپا/خیپا/ خەپا /هەپا

هەر وەکوو لەمەوبەر باس کرا "هیپا/ خیپا/ خەپا" ناوی یەکێ لە خۆدایانی هوری- میتانی بوو، خەپا هاوســـەری تیشـــوب خۆداوەندی با و بۆران بووە، هەروەها وەکوو شـــاژنی ئاســـمانەکانیش دەناسرا[134]، بەڵام هێز و توانای ئەم خواژنە (الهە) لە چیدا بووە باسی لێ نەکراوە. ناوی ئەم خواژنە کەوتووەتە پاش ناوی شـــازادەکانی میتانی وەک تادو- خەپا و هەروەها گیلو- خەپا ". ئەگەر لە نێو زمانی کوردیدا بە دوای ئەم وشـەیەدا بگەڕێن لەوانەیە هێندێک زانیاریمان دەست بکەوێت. ناوی خەپا ئێستاش لە زمانی کوردیدا هەر ماوەتەوە و بۆ ســـتایشـــکردنی کچی جوان بەکار دێت، لە زمانی کوردیدا کچێکی جوانی ســـپیکەڵانەی، دەموچاو خڕی، کۆڵمەدار بە خەپێ یان خەپان پێناســـە دەکرێ، ئەمە هەمان وشـــەی خیپا یان خەپا خواژنی هوری- میتانییە. لە ڕاستیدا شـێوازی بەکارهێنانی ئەم وشـەیە لە کوردیدا ئیتر هیچ گومانێک لەم بارەیەوە ناهێڵێتەوە. بۆ نموونە دەڵێن ئەوکچە خەپەیەکە بۆ خۆی واتـا خواژنێکی جوانییە بۆ خۆی، یـان دەڵێن فڵانی کچێکی هەیە خەپەیەکە بۆ خۆی واتـا کچەکەی "خەپـا (الهە)" نییە بەڵام ئەویش خواژنێکی جوانییە بۆ خۆی (ئەوێش جوانە وەک خەپا). لێرەدا دەکرێت ئاوا بوترێت کە ئەگەر خیپا / خەپا هێمای شـــۆخی و جوانی و یان بە جۆرێکی دیکە ئەگەر هێمای خواژنی جوانی نەبوو بێت، بەڵام ئێســـتا ناوی "خەپا/ خیپا" لە زمان و فەرهەنگی کوردیدا واتایەکی وای بەخۆیەوە گرتووە.

"Mitra, Varuna, Indra, Nasatya[135]" = میترا، ڤارونا، ئیندرا، ناساتیا

لە پەیماننامەیەکدا کە لە نێوان شـــوپیلولیوما "**Suppiluliuma**" پادشـــای هیتی و "شـــاتی- وازە" (شـادی- خۆازە) پادشـای میتانی لە دەوروبەری سـاڵی ١٣٨٠ پ.ز. مۆرکرا، ناوی ئەم چوار خۆداوەنـدە کە لە خۆدایـانی کۆنی هینـدوئێرانین هـاتوون، وا دیارە کە بە نـاوی ئەم خۆدایانەوە سوێندیان خواردووە و پەیمانیان بەستووە. ئەم خوداوەندانەش بریتین لە میترا، ئینـدرا، نـاســـاتیا و ڤـارونـا [ڤـارونـا لە فەرهەنگی کۆنی ئێرانیـدا (کوردی، فـارسی،...)دا

---

[134] http://i-cias.com/e.o/hebat.htm (2012-09-10)
[135] http://www.translationdirectory.com/articles/article2490.php

نەناسراوەتەوە، ژمارەیەک لە زانایان پێیان وایە کە دەبێ هەر ئاهورا بێت]. "ناسـیتا"ش هەمان ئاناهیتایە چونکە دەنگی "س" لە سـانسـکریتیدا لە زمانە ئێرانییەکاندا زۆر جاران دەگۆردرێت بۆ "ه" چەشـنی "سـۆما" کە لە سانسکریتیدا بە جۆرە خۆشـاوێک دەڵێن، ئەم وشـەیە لە ئەوێسـتاییدا وەک هۆما هاتووە، ئاسـورا کە بوووتە ئاهورا و ناسـیتا کە بووە بە ناهیتا. وەک ڕوونە پەرستشـگەی ناهیتا/ ئاناهیتا لە شـارسـتانی "کەنگاوەر" لە مەڵبەندی کرماشاندایە.

میترا = Mitra

هەر وەکوو پێشـتریش باسی لێ کرا، میترا یەکێ لەو خۆدایانە بوو کە لە لایەن دانیشـتووانی کۆنی کوردسـتان و بەتایبەتی میتانیان پەرەسـتراوە، میترا خۆداوەندی خۆر و هەروەها خۆداوەندی پەیمان و ڕێککەوتن بوو. نێوی ئەم خۆدایە لە تێکسـتی ئەو پەیماننامەیە کە لە نێوان شـوپیلولیومای "Suppiluliuma پاشـای هیتیان و کورتی وازە/ شـاتیوازەی پاشـای میتانیاندا مۆرکراوە هاتووە. ئایینی میترایی دواجار زۆر پەرەی سـتاند و توانی شـارسـتانیەتی کۆنی گیتی هەر لە چینەوە هەتا ئوروپا بتەنێتەوە. بە تیپەڕبوونی دەم (کات) ناوی میترا گۆڕان بە سـەریدا هات وەک "میهرا، مهر و میر"ی لێ هات، کە لە دواییدا زۆر وشـەی جۆراوجۆری لێ دارژا وەک مێهربان، مێهرگان، مێهرداد، مێهرزاد، میر، میرمیران. (وشـەکانی "میر" و "مهرگان" کەوتوونەتە نێو زمانی عەرەبییەوە و وەک میهرەجان و ئەمیر گۆ دەکرێن).

هەر وەک باس کرا میترا هەم خۆدای خۆر بوو و هەمیش خۆدای پەیمان و ڕێککەوتن. لێرەدا با بە هێنانەوەی دوو نموونە هەبوونی ئەم خۆدایە لە ژیانی ڕۆژانەی ئێسـتای خەڵکی کوردسـتاندا بخرێتە بەر چاو. هەتا سـاڵەکانی پێش ١٩٧٠ لە گوندەکانی نێوان سـنە و کرماشان سوێند خواردن بە خۆر زۆر کارێکی ئاسایی بوو، ئەوکەسەی کە سوێندی دەخوارد ڕووی لە خۆر دەکرد دەسـتێکی بە ئاراسـتەی خۆردا بەرز دەکردەوە و ئەمجا بە ناوی هەتاو سـوێندی دەخوارد. نموونەی دووەم، لەوانەیە درۆ نەبێ ئەگەر بگۆترێت کە هەر تاکێکی کورد لانیکەم یەک جار لە ژیانیدا لەگەڵ میترادا پەیمانی بەستووە یان پەیمانی بە میترا داوە، ئەویش لە کاتی مارەبڕین یان مارەکردنە (زواج)دا، کە لە کرمانجیدا هەر وەک "مێهرکرن" گۆ دەکرێ. خودی ئەم وشـەیە لە"مێهرا/ مێهر"وە کە خۆدای پەیمان بوو هـاتووە. لە سـەردەمەکانی برەوی ئایینی میترایی و زەڕدەشـتیدا، بووک و زاوایان دەبردن بۆ هورمزگە (مزگت) و یان دیواخانێک، لەوێ ڕوویان لە پەنجەرەیەک دەکرد کە تیشـکی خۆری لێ دهاتە ژوور، ئەمجا لە بەرامبەر میترا / مێهر (کە خۆدای پەیمان بوو) پەیمانی ژن و مێردیان دەبەسـت، بەم پێواژۆێ هاوسـەرگیرییە مێهربڕان یان مێهربەسـتنیان پێ گۆتووە. ئەم نەرێتە

ئێستا نەماوە بەڵام دەستەواژەی مارەکردن یان مارە بڕین کە لە شێوازی کرمانجیدا "مێهرکرن"ی پێ دەبێژن هێشتا هەر ماوەتەوە و یادگارێکی کۆنی ئەو سەردەمەیە.

هەر چەند ئایینی ئێزدی لە کوردستاندا زۆر کەوتووەتە بەر کاریگەریی ئایینەکانی تر بە تایبەتی ئایینی زەردەشتی و ئیسلام، بەڵام لە ڕاستیدا لە بنەڕەتدا هەمان ئایینی میتراییە. (ئەمە بابەتێکی بەربڵاو و سەربەخۆیە کە جێگای لێکۆڵینەوەی زیاترە).

Mani = مانی

مانی ناوی نێرەرەکەی فرعەونی میسر بوو کە ناردبووی بۆ لای توسراتتا بۆ خوازمەندی تادو- خیپای کچی. ئەم ناوەش هەر ناوێکی ئێرانییە (کوردی، فارسی ...)، بۆ نموونە "مانی" نێوی پەیامبەرێکی ئێرانییە کە لە نێوان ساڵەکانی ٢١٦ – ٢٧٦ زاییندا ژیاوە. وا دیارە کە نێرەرەکەی فرعەون خەڵکی وڵاتی میتانی (کوردستان) بووبێت.

Mitan = میتان

وشەی میتان لە کوردیدا بە واتای بچووک دێت. بۆ نموونە لە سنە و ناوچەکانی تری نزیک بە سنە بە منداڵی ورد یان ئاژەڵێکی چکولە دەڵێن میتانە، یان وەکو دەستەواژەی "خلە میتان" کە واتای زۆر چکولە و بەژن کورت دەدا. لە سانسکریتیشدا "میتا" هەر واتای بچووک دەدا، بڕوانە بۆ: "Online Sanskrit Dictionary 2003, sid 145"[136]

چیای ماتینا / مەتینا:

لە نووسراوە کۆنەکاندا ناوی میتانییەکان وەکوو "مایتینی"ش تۆمار کراوە.[137] "سترابون جوغرافیناسی بەناوبانگی یونانی گۆلی ورمێ لە سەر سنووری ڕۆژهەڵاتی وڵاتی مێتانی بە گۆلی ماتینیی ناو بردووە، "[138]. ئەم ناوە ئێستاش لەسەر یەکێ لە چیاکانی کوردستان هەر ماوەتەوە. ئەویش چیای"مەتینا / مەتینی"یە کە کەوتووەتە نزیک شاروچکەی ئامیدییەوە.

---

[136] http://sanskritdocuments.org/dict/dictallcheck.pdf
Mita = a few, a little

[137] لێکۆلینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری د.جەمال ڕەشید ١٩٨٨ بەغداد ل.پ. ١٩٩.

[138] لێکۆلینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری د.جەمال ڕەشید ١٩٨٨ بەغداد ل.پ. ١٤٦.

گوندی مەتینا:

هەروەها ناوی مەتینا لەسەر یەکێ لە گوندەکانی کوردستان هەر ماوەتەوە، گوندی "مەتینا" کەوتووەتە ڕۆژاوای کوردستان لە نێوان شارەکانی سەرێکانی و توربە سپی (تل ابیض)وە[139].

لاوکێ مەتینێ:

لاوکێ مەتینێ (لاوی میتانی)، ئەمە ناوی گۆرانییەکی زۆر کۆنی کوردییە، یادگارێکی زێندوی هۆزی میتانییە کە وەکوو میراتێکی هونەری بەنرخ تا ئەمڕۆکەش هەرلە نێو کوردانـدا ماوەتەوە. ئەم گۆرانییە بە شێوازی لاوک لەلایەن هۆنەرمەندی مەزنی کورد کاراپێتی خاچۆ (کاراپێت خاچاتووریان کە بە ڕەچەڵەک ئەرمەنییە) تۆمارکراوە[140].

لێرەدا دیار دەکەوێ کە پەیوندییەکی ڕۆشـن و بەرچاو هەیە لە نێوان زوانی کوردی و زمانی میتانیدا ئەو نێوە کەسی و تۆپۆنۆمی وئتنۆنۆمییە و هەروەها نزیکایەتی وشـەکانی کوردی و میتـانی لەگەڵ یەکتردا ئەوە دەردەخـات کە ئەمڕۆ لەو هەرێمەدا بێجگە لە کوردی هیچ زمانێکی دی نییە کە خاوەنی ئەو کەلەپوورە دوڵەمەندەی زمانەوانیی و مێژوویە هیندی-ئێرانییە بێت. "ئەو نازناوەی میتانییەکان وەک (پارساتاتەر/ پارساتاتار ، ساوشتاتەر) کە بە ساتاتەر و شتاتەر کوتایی هاتووە لە زمانی مادی و هەخامەنشیدا بووە بە خشاترا و خشترا و دواتر بە شترا و سەرەنجام وشەی "شا"ی لی دروست بووە"[141] کە ئێستا نە تەنیا هەر لە زمانی کوردیدا بەڵکوو کەوتووەتە نێو زمانی هەموو نەتەوە هیندووئێرانییەکانەوە هەر لە کوردستانەوە هەتا هیندوستان.

"بە واتایەکی دیکە یەکێ لە پایە و بناغەکانی ئەو زمانەی کە ئێستاکە بە کوردی دەناسرێت دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی میتانییەکان و زمانی میتانی. بەڵام لە ڕاستیدا نابێ ئەوەمان لە بیر بچیت کە هەر چەند بێگومان بێجگە لە هۆزی میتانی، گەلێک هۆزی تری هیندوئێرانیی زمان لە وڵاتی کۆنی کوردەواریدا ژیاون وەلێ هێشتا ناتوانین بێژین کە زمانی میتانی و ئەو زمانەی کە ئەو هۆزانە لەو سەردەمەدا پێ ئاخاوتوون ڕێک زمانی کوردی بووە، بەڵکوو ئەو زمانانە ئەو زەمینە و ژێرخانەیان دارشت کە دواجار بوو بە بناغە و پایەیەک بۆ سەرهەڵدان و گەشەکردنی زمانێک کە ئێستا بە کوردی دەناسرێت".

---

[139] لێکۆلینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری د.جەمال ڕەشید ١٩٨٨ بەغداد ل.پ. ١٥١.

[140] https://www.youtube.com/watch?v=mqHCEAKCnYE

[141] لێکۆلینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری د.جەمال ڕەشید ١٩٨٨ بەغداد ل.پ. ٣٠١.

ئایا پاشایانی میتانی هەمان پادشایانی پێشدادی نێو "شاهنامە" نین؟

فێردەوسی لە شـاهنامەدا مێژووی ئێرانی کۆنی بە شـێوەی داسـتانی (حماسی) هۆنیوەتەوە، بەشێ هەرە زۆری شـاهنامە مێژووی کۆنی کوردەواری دەگرێتە خۆی. گرینگی شـاهنامە بۆ فارسـەکان لەبەر زێندوکردنەوە و پاراستنی زمانی فارسییە، بەڵام بۆ کوردان خۆدی ناوەڕۆکی شـاهنامە گرینگی هەبووە و ئێسـتاش هەر گرینگە، چونکە بەشـێکی زۆری شـاهنامە باسی ئەفسانەکانی کوردی و مێژووی کۆنی کوردان دەکا.

- ئەوەی کە فارس بە ناوی "زنجیرە پادشـایانی ئەفسـانەیی پێشـدادی" ناوی لێ دەبن، چەمکێکی هەڵەیە. کە یان لەبەر نەزانی و تێگەیشتنێکی هەڵەیە و یان بە ئەنقەست بەرەویان پێ داوە و وەک ڕاسـتییەک جێیان خسـتەوە. چونکە هیچ زنجیرە پادشـاییەک بە ناوی پێشدادی هەبوونی نییە.

بۆچی ئەم چەمکە هەڵەیە؟ هۆکارەکەی لێرە ڕوون دەکرێتەوە:

ئایینی زەردەشـتی بەر لە بەدەسـتەڵات گەیشـتنی بنەماڵەی دیاکۆ لە کوردسـتاندا بە هۆی زەردەشـت و مۆغەکانەوە برەوی سـتانـدبوو. لە ئەوێسـتـادا زۆر بەڕوونی بـاس لە دەسـتەڵاتداری وێشـتاسـپ دەکات، هەر لەوکاتەدا وێشـتاسـپیش دەچێتە سـەر ئایینی زەردەشتی. زەردەشت زۆر بە ئەرێنی لە ئەوێستادا باسی دەستەڵاتداری وێشتاسپ دەکات. بە وتەی دیاکۆنۆف لە ئەوێسـتادا هاتووە کە زەردەشـت بۆ خۆیشـی میر و فەرمانڕەوای ناوچەی ڕاغە (ماد- ڕاغە/ مەراغە) بووە. ئەمڕۆ زانسـتی مێژوویی ئەمەی ڕوون کردوتەوە کە لە سـەردەمی پێش لە دەسـتەڵاتداری مادەکان و ئایینی زەردەشـتی، خەڵکی ناوچەکانی کوردستانی ئێستا و ئاترپاتەکانی ئەو سەردەمە لە بارێکی زۆر سەخت و دژواردا دەژیان.

بۆیە بە سـەرهەڵدانی مادەکان و برەوسـەندنی ئایینی زەردەشـتی، جۆرێك لە"داد و دادپەروەری" لە هەموو ئێرانی کۆندا بڵاوبووەوە و پەرەی ستاند. ئەم سەردەمە لە لایەن خەڵک و هەروەها لە لایەن مۆغانی زەردەشـتییەوە بە سـەردەمی "داد و دادپەروەری" ناوبانگی دەرکردبوو و سـەردەمی بەر لە مادەکان و بەر لە برەوی ئایین و یاسـاکانی زەردەشـتی واتا لە سـەردەمی ئاشـوورییەکان، ئورارتوو و مانناییەکان کە سـتەمکاری و بێدادی لە ناوچەکەدا زاڵ بوو بە سـەردەمی "ئەپەڕ- داتا" واتا سـەردەمی " بەر لە داد/ پێش داد"ی ناویان لێ بردووە.

واتا موغەکان لە باری مێژووییەوە سـەردەمەکەیان دابەش کردوە ،بە دوو بەشـەوە سـەردەمی "داد" (سـەردەمی برەوی ئایینی زەردەشـتی) و سـەردەمێ "پێش داد"ی (سەردەمی پێش ئایینی زەردەشتی). لێرەدا مەبەست ئەوەیە کە هیچ زنجیرە پادشاییەک

به ناوی پێشــدادی هەبوونی نییە، هەموو ئەو پادشــا و دەســتەڵاتدارانە چ ئێرانی و چ نائێرانی کە پێش لە سەردەمی "داد / دادپەروەری" واتا پێش لە ئایینی زەردەشتی هاتوون و فەرمانڕەواییان کردووە بە پادشــــایانی "ئەپەر- داتا / پێش دادی(پێش لە داد)" دەژمێردرێن". بە واتایەکی تر هەموو پادشایانی ماد بەر لە جێگیر بوونی ئایینی زەردەشتی و هەموو پادشــایانی ماننایی، میتانی و تەنانەت ئاشــووریش بە "ئەپر داتا / پێش داد"ی دەژمێردرێن.

ئەوەی کە لە شاهنامەدا بە ناوی زنجیرەپادشایانی "پێشدادی" و "کەیانی" ناوی هێنراوە بێ هیچ گومانێک پادشایانی کورد بوون، چونکە مێژووی فەرمانڕەوایی فارس ڕوون و ئاشکرایە و لە سەردەمی هەخامەنشییەکانەوە دەست پێ دەکا، لە کاتێکدا مێژووی کورد دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی گۆتییەکان و لۆلۆبییەکان، واتا زیاتر لە ٢٠٠٠ ساڵ بەر لە هەخامەنشییەکان.

هەر بۆیەش لە ســەدەکانی ڕابووردودا لە هەموو بەشــەکانی کوردســتاندا، لە باکوور هەتا باشـــوور و لە ڕۆژ هەڵات هەتا ڕۆژاوا، لە مزگەوتەکان و لە دیواخانان شـــاهنامە دەخوێندرایەوە، هەروەها هەتا ئێستا چەندین شانامەی کوردیش نووسراونەتەوە.

لە لێکۆڵینەوەیەکدا کە د. بێهروزی چەمەن ئارا[142] لە یەکێ لە زانکۆکانی ئاڵماندا لەســەر چیرۆک و داستانی پاڵەوانیەتی کوردی بە پشتبەستن بە شانامەی کوردی نووسیوویەتی دەڵێ کە ٣٠ دەقی شــانامەی کوردی کە بەگشــتی نزیک بە شــســت هەزار بەند (بیت)ە لەبەر دەستیدایە کە هێشتا هەر دەستنووسن و لە چاپ نەدراون.

ئەوەی کە زۆر ســەیر و ســەرنجڕاکێشــە لە چەند بەندێکی یەکێ لەم شــانامانەدا بە ناوی"هەفت لەشکەر" ئەو پێناسەیە کە بۆ یەزدان کراوە کە وەک **"شەمسی. زەڕین باڵ"** ناوی لێ براوە، ڕێک هەمان پێناسەیە کە فەرمانڕەوایانی میتانی بە هێماکانی خۆیان پێشانیان داوە، واتا **"خۆری باڵدار"**، ئەم هەڵبەستە کە بە شێوازی گۆرانییە (هەورامی) بەم شێوەیەی خوارەوەیە[143]:

ئەر هەی بڵەند ماڵ ...

ئەر هەی یانە بەرز بەنای بڵەند ماڵ

[142] An introduction to Kurdish epic and heroic literature on Kurdish shahname mainly, Behrooz Chammanara. http://ilamasu.blogfa.com/post-125.aspx (2013 -08-09)

[143] هەمان سەر چاوە

ئەر هەی مایەی نوور **شەمس زەڕین باڵ**

ئەر هەی ئاگادار هەم حاڵ زان حاڵ

کە ئەگەر وەربگێڕدرێتەوە سەر سۆرانی ئاوای لی دێت:

ئەرێ هەی بڵێند ماڵ

ئەرێ هەی خانو بەرز بینای بڵێند ماڵ

ئەرێ هەی مایەی نوور **"شەمسی زەڕین باڵ"**

ئەرێ هەی ئاگادار هەم حاڵ زانی حاڵ

پەیوەندیی نێوان زمانەکانی سانسکریتی، میتانی و کوردی

پەیوەندیی نێوان زوانی میتانی و سانسکریتی لە ڕوانگەی توژێنەران و زانایانی بواری زمانە دێرینەکان بابەتێکی سەلمێندراوە، کە وابوو ئەگەر زمانی کوردیش دەرکەوتەی زمانی میتانی بێت و لەسەر بنەمای زمانی میتانی سەری هەڵدابێ، دەبێ پەیوەندییەکی نزیکی زمانەوانییشی. لەگەڵ سانسکریتیدا هەبیت. زمانی سانسکریتی کە یەکێ لە زمانە هەرە کۆنەکانی هیندی و هەروەها جیهانییە، ئەمڕۆ وەکوو پێوەرێک بەکار دێت بۆ نیشاندانی پەیوەندیی و خزمایەتی گشت زمانە هێندی و ئێرانی و ئوروپییەکان. خۆدی وشەی سانسکریت لە "سامس- کرتە "وە دێت، وشەی "سامس" دوو واتا دەگەیینی یەکەم بە واتای" هەم/ هەو" و دووهەم بە واتای "خۆ/ خۆد"، وشەی کرتە کە هەر "کردە" ی کوردییە، کە پێکەوە واتای خۆکردە/ خۆچێکەر/ خۆدروستکەر دەگەیینێ. ئەم زمانە دواجار وەکوو زمانێکی فەرهەنگی و ئایینی لێ هات و بە "سانسکریت واک / سانسکریت واچ" ناسرا، کە لە کوتاییدا بوو بە زمانی ئایینی چینەکانی سەرەوەی کۆمەڵگا و بە **"دوا- باگا"** واتا زمانی خۆدایان یان گەورەکان ناوبانگی دەرکرد، کە لەپاشان ئەو چینانەی سەرەوی کۆمەڵگا کە دەستەڵاتیان زیاتر بوو خۆیان بوون بە بەگ و ئەم زمانە بوو بە زمانی بەگان و میران. ئەگەر هەر لێرەوە لێ ورد ببینەوە دەبینین کە "دوا- بەگا " وشەیەکی پەتی کوردییە چونکە "دوا"[144] لە کوردیدا واتای قسەکردن دەدا

[144] پڕوانە هەنبانە بۆرینە هەژار، تاران ١٣٦٨، ل.پ ٢٩٨

و "باگا"ش هەمان وشـەی بەگی کوردییە. بۆ ڕوونکردنەوەی زیاتر بە بەراوردکردنی هێندێک لە وشـەکانی کوردی و سـانسـکریتی لەگەڵ یەکتردا ڕادەی نزیکایەتی ئەم دوو زمانە دەخرێتە بەرچاو. بەڵام پێشەکی پێویستە چەند خاڵێک لە بەرچاو بگێردرێت. زمانی سانسکریتی ئێستا بە دەیان و بگرە سـەدان دیالکتیی جۆربەجۆری لێ پەیدا بووە سـانسـکریتیش وەکوو کوردی دوو شـێوەزاری سـەرەکی هەیە، یەکەم "ریگ ودا"یە کە کۆنترین شـێوەزاری سانسـکریتییە، زمانیکی دینی بووە کە پیاوەکانی ئایینی لەبەریان کردووە و بە ئاوای (هەوا، ئاواز، ئاهەنگ)ی تایبەت چڕیویانە. لە نزیکەی ١٥٠٠ سـاڵ پیش زاییندا ئەم سرودە ئایینیانە نووسراونەتەوە و ئێستاش ئەم سرودانە هەر دەخوێندرێتەوە. شـێوەزاری دووەمی سـانسـکریتی کلاسـیکی پێ دەبێژن و لە نزیکەی سـاڵەکانی ٤٠٠ پ.ز نووسراونەتەوە. زمانی سـانسـکریتی بە تایبەت "ریگ ودا " پەیوەنـدییەکی زور نزیکی لەگەڵ زمـانی ئـایینی مـادیـدا واتـا "ئەوێسـتـایی / هەورامی"دا هەیە. زوانی کوردیش هەر چەنـد وا هەسـت دەکرێ کە چەنـدین دیالکت و زاراوەی جۆربەجۆری هەیە بەڵام لە ڕاسـتیدا دوو شـێوەزاری سـەرەکی هەیە. یەکەم "شـێوەزاری گشـتیی کوردی" و دووهەم "شـێوەزاری ئایینی/ ئەوێسـتایی"، کە دواجار ئەم بابەتە زیاتر ڕوون دەکرێتەوە.[سـەیر لەوەدایە کە شـێوەزارەکانی "ریگ ودا" و "ئەوێسـتایی (هەورامی)" هەر دووکیان هەر شێوەزاری ئایینین]. لەسەر زمانی سانسکریتی بە پێچەوانەی زمانی کوردی لێکوڵینەوەی ئێجگار زۆری لێ کراوە، ئەمەش بووتە هۆی هێندێک کێشـە کە بە کورتی دەخریتە پیش چاو:

- لە نووسینەوەی وشەکاندا بە پیتی لاتینی، هەر توێژینەرێک بە کەیفی خۆی پیتی تایبەتی بۆ داناوە، ئەمەش وایکردووە کە لە فەرهەنگە جۆربەجۆرەکاندا هەردەنگێک بە چەندین شێوە و چەندین پیتی جۆراوجۆر نووسراوەتەوە.

- هەندێک لە توێژینەرەکان تێ کۆشـاون کە ڕێزمان و گرامری زوانی سـانسـکریتی وا بە سـەر زمانەکەدا زاڵ بکەن کە هەموو زمانەکە و هەموو وشـەکان بگرێتەوە و دۆخەکانی هەر وشـەیەک سـەر لە نۆێ بەپێی ئەو گرامرە دابڕێژینێنەوە، ئەمەش وای کردوە کە هێندی جار مرۆڤ دەکەوێتە گومانەوە کە ئایا وشـەی وا هەر لە زمانەکەدا هەبووە یان نا، چونکە هیچ زوانێک سەدی سەد پەیڕەوی لە ڕێزمانەکەی خۆی ناکا.

- گرفتیکی تر لە بەراوردکردنی زمـانی کوردی لەگەڵ سـانسـکریتیدا بەربڵاوی زمـانی سـانسـکریتیە، چونکە وا دیارە نە تەنیا وشـەی هیچکام لە شـێوەزارەکانی تری لە خۆی نەتاراندووتەوە بەڵکوو هەمووی لە خۆیدا جێگیر کردوە، بۆ نموونە زیاتر لە سـەد وشـەی تەنیا بۆ "ئاو" هەیە.

بۆ بەراوردکردنی وشـەکانی کوردی لەگەڵ سـانسـکریتیدا لە دوو فەرهەنگی سـانسـکریتی-ئینگلیزی کەڵک وەرگیراوە کە هەردووکیان هەم جێگای باوەڕن و هەمیش لەسـەر ئینتەرنت لەبەردەسـتدا هەن و هەر کەسێک دەتوانێ بەئاسـانی چاوی لێ بکا، لە بەرامبەر هەر وشەیەکدا واتاکەی بە ئینگلیزی نووسراوەتەوە. ئەم دوو سەرچاوە بریتین لە:

سەرچاوەی یەکەم (١) ئۆنلاین سانسکریت دیکشنێری **(OSD)**

Online Sanskrit Dictionary, February 12, 2003

http://sanskritdocuments.org/dict/dictallcheck.pdf

سەرچاوەی دووهەم (٢) بریتیە لە بەیس فۆرم دیکشنێری **(BFD)**

Ancient Sanskrit Online, Base Form Dictionary,

Jonathan Slocum and Karen Thomson

The University of Texas at Austin

http://www.utexas.edu/cola/centers/lrc/eieol/vedol-BF-X.html

بۆ ئاسـانکاری لە نیشـاندانی سـەرچاوەکان لە پاڵ هەر وشـەیەکدا بە نووسـینی (OSD sid) واتا سـەرچاوەی"١" لاپەڕەی ... و یا (BFD) واتا سـەرچاوەی "٢". لە سـەرچاوەی دووەمدا لاپەڕەکان دیاری نەکراوە.

تێبینیەکی گرینگ:

کاتێ کە چاو بە وشـەکانی سـانسـکریتیدا دەخشـێنین گەلێ جاران پاشگری "اتی" یان ئاتی لە پاش وشەکان بەرچاو دەکەوێ، ئەم پاشگرە وشەکە دەباتە دۆخی کار (فعل). لە ئەوێستاییدا زۆر جاران و لە سـانسـکریتیدا برێ جاران بە لکاندنی ئەم پاشگرە بە چاوگی وشـەکەوە دۆخی وشەکە دەگۆڕدرێت بۆ کار. لە ئەوێستادا ئەم پاشگرە بە شێوازەکانی تر وەکوو" اتی " یەتی"، "ئەیەتی"، "ایەتی" و"ئایەتی" دەبیندرێت. لە کوردیدا ئەم پاشـگرە هەر وەک ئەوێسـتایی ماوەتەوە بەڵام هەر تەنیا وەک ناوی چاوگ بەکار دێت، وەک پیاو (پیاوەتی)، برسی (برسـییەتی)، کورد (کوردایەتی)، ئاشـتی (ئاشـتییەتی)، ڕەکەبەر(ڕەکەبەرایەتی)، ڕەش (ڕەشـایەتی)، سـپی (سـپییەتی)، دۆسـت (دۆسـتایەتی)، ئاوەدان (ئاوەدانیەتی)، هەژار

(هەژاریەتی)، دەوڵەمەند (دەوڵەمەندایەتی)، خۆشی (خۆشییەتی)، درێژیێ(درێژایەتی)، کورت (کورتایەتی)،بەرز(بەرزایەتی)، نزم(نزمایەتی)، ماندو(ماندویەتی).

ئەمە یەکێ لەو بەڵگانەیە کە نزیکایەتی زمانی کوردی لەگەڵ ســانســکریتی و ئەوێســتاییدا نیشــان دەدا چونکە ئەم پاشــگرە بێجگە لە ســانســکریتی، ئەوێســتایی و کوردیدا نەبێ لە هیچکام لە زمانەکانی تری ئێرانی و یان ئوروپیدا نابیندرێت.

بەراوردکاری وشەکانی سانسکریتی لەگەڵ کوردیدا

ā = intensifies or reverses meaning

ā = from, in (BFD)

ئەم پیتە یان ئەم دەنگە "ئا" وەک نیشانەی جەختکردنەوە (تاکید) وایە، بۆ بەرجستەکردنی واتایەک لەسەر وشە یان ڕستە بەکار دێت، وەک ئا- وەرە، ئا- بچو، ئا- دانیشە، ئا- ڕوونە (کرمانجی) ئا- نهە (کرمانجی)، ئا- ئێســـتا، ئا- لێرە، ئا- لەوی، ئا- ئەمە، ئا- ئەوە، ئا- چاوەکەم، ئا- ماڵەکەم، ئا- لێ دە، ئا- تو خۆدا، ئا- برســیمانە، ئا- ئەوکاتە، ئا- ئەو ماڵە، ئا- کچم، ئا- دایکم. ئەم شـــێوازە لە دەنگی ئا بێجگە لە کوردیدا نەبێ لە زمانەکانی تردا بە دی ناکرێت.

áva = down (BFD)

"ئاوا": "ئاوا / ئاوا بوون" لە کوردیدا واتای دابەزین و "بەرەوخوارەوە بوون/ بەرەوخوارەوە چوون" دەدا وەک دەڵێن: خۆر ئاوا بوو واتا خۆر بەرەخوارەوە بوو، کورەکان بەو شـــاخەدا ئاوا بوون، یان کەس نەیزانی بە کوێدا ئاوا بوون واتا کەس نەیزانی بە کوێدا چوونە خوارەوە.

arc, árcati = praise (BFD)

ئەرچ، ئەرچاتی: ئەمە هەمان وشـەی "ئەرج"ە کە هەم لە کوردی و هەم لە فارسـیشـدا واتای نرخ، ئەرزش، قەدر و ڕێز دەدا، ئەم وشــەیە لە کوردیدا لە شــێوازی زازاکێدا هەر بەم شێوەیە بەکار دێت، (بڕوانە فەرهەنگی زازاکی- کورمانجی، لە نووسینی چەکۆ کۆچداغ ساڵی ٢٠١٠، ل.پ.١٢٥-١٢٦). وشـەی "ئەرچاتی"ش لە ڕاستی هەمان وشـەی "ئەرچ"ە لەگەڵ

پاشـــگری "اتی" که واتای "ئەرجایەتی (بەئەرج بوون/ بەئەرژبوون/ بە ئەژبوون)" دەدات. ئەم وشەگەلە لە فەرهەنگی زازاکیدا ئاوا مانا کراوەتەوە:

erj= qedir, qimet, nirx[145]

ercîyaye= heja[146]

erjaye = heja, nerxdar[147]

وشـــەی "ئەرچ/ ئەرج" بە شـــیوازی تر هەم لە کوردی و هەم لە فارســـیدا گۆ دەکری، لە فارسـیدا دەنگی "چ" گۆڕاوە بۆ " ز" وشـەکە بووە بە ئەرز، لە کوردیدا "چ" گۆڕاوە بۆ "ژ" وشـــەکە بووە بە ئەرژ، بەڵام وشـــەی ئەرژ گۆکردنی هێندێک گرانە بۆیە لە کاتی گۆکردنیدا پیتی "ر" دەکەوێ و ئێســـتاکە ئەم وشـــەیە بە شـــێوەی "ئەژ" لە ناوچەکانی شـــارەزور، هەورامان، ســـنە هەتا کرماشـــان بەکار دێت، بۆ نموونە دەڵێن: ئەو ماڵە چەندێک ئەژی، فڵانی کچێکی هەس چوار کوڕ ئەژی، ئەو ئەســـپە باش نییە هێچ نائێژێ. ئەم وشـــەیە لە کرمانجیشدا وەک "هێژا" گۆ دەکرێ. کە وابوو وشەکانی "ئەرچ و ئەرج و ئەرز و ئەژ و هێژا" هەر یەک شتن و یەک سەرچاوەیان هەیە.

وشـــەی **"árcati (ئەرچاتی)"،** هەر هەمان وشـــەی "ئەرچ"ە لەگەڵ پاشـــگری "اتی" کە پێشتر باسی ئەم پاشگرە کرا.

arcivánt = possessing rays, flaming (BFD)

ئەرچیونت: ئەم وشەیە لە ڕاستیدا "ئەرچ- وند"ە، کە ئەمڕۆ لە کوردیدا بە شێوەی"ئەرج- وەند" یان "ئەرج- مەند" بەکار دێت، کە واتای ڕێزدار، ڕێزمەند، و هێژامەند دەدا.

agni = fire (OSD, sid 4)

ئاگنی: ئەمە واتای ئاگر دەدا، لە ئەوێستادا چەندین وشـەی تر بۆ ئاگر هەیە کە لە کوردی نزیکترە.

atra = here (OSD, sid 6)

---

[145] Farheng zazaki- kurmanci, çeko Kocadag 2010, sid 126

[146] Farheng zazaki- kurmanci, çeko Kocadag 2010, sid 125

[147] Farheng zazaki- kurmanci, çeko Kocadag 2010, sid 126

ئێترا: واتای " ئێره" دەدا، لە شـێوەی زازاکیدا "ئێتیا" دەڵێن. لە هێندێک ناوچەی هەورامان و سنە و کرماشاندا وەکوو " ئەگرا" گۆ دەکرێ.

ayasa = iron (OSD, sid 17)

ئیاسـا: ئەم وشــەیە هێندیک گۆڕان بە ســەریدا هاتووە، ئێســتا لە کوردیدا "ئاســن"ی پێ دەڵێن.

ashta = eight (OSD, sid 23)

ئەشتا: هەمان وشەی "هەشت"ی کوردییە.

ime = these (OSD, sid 34)

ئایمە: لە کوردیدا دەوترێت "ئەمە".

imaanh= these (OSD, sid 34)

ئایمانە: لە کوردیدا "ئەمانە".

u = and, now (BFD)

و: ئەم دەنگە ئێستا لە کوردیدا تەنیا بۆ ئامرازی پەیوەندی " و" بەکار دێت.

urú = broad (BFD)

وەرو: ئەم وشــەیەی لە ناوچەکانی شــارەزور، هەورامان، ئیلام، کرماشــان، و لەکســتان و هەروەها لە شـێوازی زازاکیدا وەک "وەر" گۆ دەکرێ، لە ناوچەکانی تری کوردســتاندا وەک "بەر" گۆ دەکرێ. "بەر" لێرەدا بە واتای پانایەتی هاتووە، بەڵام لە ڕاستیدا بەر واتای (ضلع) و هەروەها (وجە)ش دەدا.

uta = it is said (OSD, sid 36)

وتـا: ئەم وشــــە لە کوردیــدا وەک خۆی مـاوەتەوە و ئەمڕۆ وەک **"وتە"** گۆ دەکرێ. لە کرمانجیدا لە ژێر کاریگەریی زمانی ئەشـــکانیدا دەنگی "و" گۆڕاوە بۆ "گ" و وەکوو "گۆتە" بەکار دێت.

uvaacha = said (OSD, sid 41)

ڤاچا: ئەمە وشەی ڕێک هەمان وشەی "واچە/ واچا"ی هەورامییە.

ushhtra = camel (OSD, sid 41)

ئوشترا: وشتر، لە شێوەی کرمانجیدا حوشتری پێ دەڵێن.

rta = truth, holy (BFD)

ڕتا: ئەم وشـەیە واتای ڕاسـتی و پاکی دەدا لەگەڵ وشـەی "ئارتا"دا لە یەک ڕیشـەن و یەک مانایان هەیە. لە کوردیدا ئێسـتا دەنگی "ت" گۆڕاوە بۆ "د" و وەک "ڕەدا / ئەردە" بەکار دێت. بو نموونە لەم هەڵبەستەی "پیرنازداری شیرازی"دا.[148]

یاران یاوەران رای هەق راسیەن

پاکی و دورستی و **ڕەدا** و خاسیەن

هەرکەس وێش ناسا محەممد ئاسا

بێ شک ئەوکەسە مەوایچ شناسا

rtavan = possessed of truth, holy (BFD)

ڕتاوان / ڕتاڤان: ئەم وشـەیە لە دوو بڕگە پێک هاتووە بەم شێوەیە **"ڕتا- وان"** کە بە واتای پارێزەری ڕاسـتییە. ئێسـتا لە کوردیدا بە دوو شـێوە بەدی دەکرێت، یەکەم هەمان وشـەی "ڕەدا"یە کە پێشـتر باسی لێ کرا لەگەڵ پاشـگری "وان"، کە لە کوردیدا ئەم پاشـگرە واتای پاریزگاری دەدات وەک شــوان، گاوان، پاســەوان. دووەم وەک " ئەردە- وان" کە واتای پاریزەری ڕاستی / پارێزەری دادپەروەری ئەدات و وەک ناو لە کوردیدا ماوەتەوە.

rocaná = sphere of light (BFD)

ڕۆچانا: بە واتای گۆی خۆر مانا کراوەتەوە،ئەم وشــە لە ئەوێســتاشــدا هاتووە. ڕۆچنگە (ڕۆچنە) وشەیەکی ئاسایی هەورامییە و واتای کونی ماڵ بۆ ڕۆشنایی دەدا (بڕوانە ل.پ. ٣٥٠ هەنبانە بۆرینە، فەرهەنگی کوردی- فارسی، هەژار ١٩٨٩). وشـەی "ڕۆچ"یش لە هەورامیدا واتای ڕۆژ دەدا، هەروەها وشــەی "ڕۆچیار"یش لە هەورامیدا کە واتای خۆر و ڕۆژگار دەدا هاوڕیشەی لەگەڵ وشەی "ڕۆچ".

[148] یارسان لە نووسینی ئەیوب ڕوستەم ساڵی ٢٠٠٦ زایینی ل.پ ١٣٧

ruh, róhati = rise up (BFD)

ڕۆ، ڕۆهـاتی: ڕۆ لە کوردیـدا بە واتـای خۆر و ڕۆژ دێـت، وەک ئەمڕۆ، نێوەڕۆ (نێوەڕۆژ). ڕۆهەڵات و ڕۆژهەڵاتیش کە هەر دووکیـان یەک واتـایـان هەیە لەگەڵ ئەم وشـــەیە هاوڕیشـەن. لە گەلێک لە ناوچەکان کە بە شـێوەزاری کرمانجی قسـە دەکەن، لەباتی ڕۆژ و ڕۆژهەڵات، وشـــەکان بەشـــێوەی ڕۆ و ڕۆهەڵات گۆ دەکرێ. کە وابوو وشـــەی ڕۆهات و ڕۆهەڵات هەر یەک وشەن بە واتای ڕۆژهەڵات.

nimrúc = setting, sunset (BFD)

نیمرۆچ: ئەمە وشـەیەکی کوردییە، لە ناوچەکانی هەورامان و کرماشـان و ئیلام بە شـێوەی نیمروچ و نیمروج گۆ دەکرێ، لە ناوچەکانی تری کوردســـتاندا وەک نیمەڕۆ و نێوەڕۆ بەکار دێت. لەوانەیە وەرگێڕانی ئەم وشەیە ڕاست نەبێ، چونکە بە واتای ڕۆژاوابوون لێکدراوەتەوە، بەڵام ئەمە وشـەیەکی ئاسـایی کوردییە کە لە شـوێنە جیا جیاکانی کوردسـتاندا هێشـتا هەر بەکار دێت.

eka= one (OSD, sid 42)

ئەکا: لە کوردیدا بەگشتی وەک "یەک" گۆ دەکرێ بەڵام لە کرمانجیدا "ئێک" دەڵێن.

ekaika = one by one (OSD, sid 42)

ئکایەکا: لە کوردیدا بەگشتی وەک "یەکایەک" گۆ دەکری، لە کرمانجیدا "ئێکایەک/ ئێکائێکا" دەبێژن.

kaama = lust (OSD, sid 49)

کاما: ئەمە هەمان وشەی "کام"ی کوردییە کە واتای ئارەزو، تاسە، و هەوەس دەدا.

kama = longing (BFD)

کاما: ئەمەش هەمان وشەی پێشووە بەڵام لەم فەرهەنگەدا بە شێوەیەکی تر نووسراوەتەوە.

kshiira = milk (BFD)

کشـــیرا: لە زمانە ئێرانییەکاندا وەکوو کوردی و فارسی ئەم وشـــەیە کورتکراوەتەوە، "ک" و"ا"ی لی دابڕاوە و بووە بە" شیر".

kimuu = how come? (OSD, sid 51)

کێ- میوو: ئەم وشـــەیە بە واتای چۆن دێت مانا کراوەتەوە، هەروەها نیشـــانەی (؟) لەســـەری دانراوە، کە لەوە دەچێ لە وەرگێڕانیدا تووشی هەڵە بووبێتن. ئەمە یان "کێ- مەیۆ"یە کە وشـــەیەکی کوردیی هەورامییە بە واتای "کێ دێت"، و یان "کەی- مەیۆ"یە کە دیسان وشەیەکی هەورامییە کە واتای "کەی دێت" دەدا.

ke = who (OSD, sid 55)

کێ: بە واتای کێ / چ کەسێک. لە کوردیشدا هەر "کێ"یە

kesha = Hair (OSD, sid 56)

کەشـآ: بە واتای قژ هاتووە. ئەم وشـــەیە ئێســـتا بە کەمێک گۆڕانەوە لە کوردیدا ماوەتەوە، دەنگی "ک" گۆڕاوە بۆ "ق" لە شێوەی وشەی "قژ"دا، کە لە کرمانجیدا "کەزی" پێ دەڵێن.

kr, kṛṇóti = do, make (BFD)

کر، کرەنوتی: ئەم وشەیە هەمان وشەی "کر" و "کرنایەتی"یە لە شێوەزاری کرمانجیدا لە چاوگی "کرن". کە لە شێوەزاری سۆرانیدا وەک "کرد" لە چاوگی "کردن"، و "کردنەتی" گۆ دەکرێ. بەڵام کرەنو- تی لەگەڵ شـــێوەزاری هەورامیدا نزیک ترە . چونکە ئەم وشـــەیە لە دوخەکانی تری کاردا لە شـــێوازی هەورامیدا بەکار دێت. بۆ نموونە دەڵێن چێش **کرەنۆ**، واتا چی دەکا...

kúha = where? (BFD)

کوها: ئەم وشـــەیە لە کوردیدا بە شـــێوەی جۆراوجۆر گۆ دەکرێ وەک "کۆ" (هەورامی)، "کوێ/ کوێندەرێ" (ســـۆرانی)، " کوورە" (کەلهوڕی)، " کیدەرە" (کرمانجی). وشـــەکانی کوێندەرێ، کیدەرە و کوورە هەر یەک وشـــەن چونکە کوورە لە بنەڕەتدا "کو- دەرە"یە. وشـەی "دەر" لە کوردیدا واتای جێگا و شـوێن دەدا، بۆ نموونە "دەربەدەر" واتای بێ جێگا وشـوێن دەدا، یان لە کرمانجیدا دەڵێن وان "دەر"ە واتا ئەو شـوێنانە. کە وابوو ئەم وشـانە هەموویان هەر واتای "کوێ" یان کام شوێن دەدات.

krand, krándati = cry out (BFD)

کراند، کرانداتی: لە کوردیدا پیتی "ک" گۆڕاوە بۆ "ق" کە بە داخەوە فرە جاران ئەمە لە زمانی کوردیدا ڕوو دەدات بێ ئەوەی هیچ پێویســـتییەکی بەم گۆڕانە هەبێت. بەرامبەر ئەم وشەیە لە کوردیدا " قیڕاند و قیڕاندنەتی"ە.

kriya = action (OSD, sid 57)

کریا: ئەمە وشـەیەکی ئاسـایی کوردییە. هەمان وشـەی "کریا"یە لە شـێوەزارەکانی دیکەی کوردیدا، کە لە سۆرانیدا وەک "کرا" گۆ دەکرێ.

kriyate = is done (OSD, sid 57)

کریاتە: ئەمەش هەر وشـــەکەی پێشـــووە، لە کوردیدا لە ناوچەکانی جۆربەجۆردا وەک کریاتە، کریاســـە و کراوەتە بەکاردێت. بۆ نموونە دەڵێن کراوەتە چی، یان کریاتە چی، یان کریاسە چی.

kriinaati = to buy (OSD, sid 57)

کڕینائیتی/ کڕینا- ئاتی: هەمان وشەی "کڕینایەتی" کوردییە، لە چاوگی وشەی کڕین هاتووە لەگەڵ پاشگری ئاتی کە وشەکە دەباتە دۆخی کارەوە (فعل) لە سانسکریتیدا. لە کوردیشدا هەر هەمان واتای کڕین دەدات.

gachchhanti = they reach (OSD, sid 59)

گاچهچهانتی: وشـەی بەرامبەری بەم وشـەیە لە کوردیدا دبیتە " گەهێشـتنێ"، واتا (ئەوان گەیشتن).

gír = song (BFD)

گێر: بە واتای گۆرانی دێت. لە کوردیدا "گڕە لاوژە"یش دەڵێن.

gr̥, gr̥ṇāti = sing (BFD)

گر، گرناتی: واتای گۆڕانی چڕین دەدا.

giri = mountain (OSD, sid 61)

گێرێ: ئەمە وشـــەیەکی کوردییە، لە کرمانجیدا وەک " گرێ / گر"[149] و لە ســـۆرانیدا وەک "گرد" گۆ دەکرێ کە بە واتای کێو و شاخ دێت.

go = cow / bull (OSD, sid 62)

---

[149] فەرهەنگا، کانی کرمانجییا ژووری- کرمانجییا ژێری، لە نووسینی جگەر سۆز،هەولێر ٢٠٠٩، ل.پ. ٤٢١

گەو: بە واتای "گا" هاتووە، لە شێوەزاری هەورامیدا وەک "گاو" گۆ دەکرێ.

car, cárati = move (BFD)

چەر، چەراتی: ئەم وشەیە لە کوردیدا وەک " کۆچەر، کۆچەرایەتی" بەکار دێت. لە ڕاستیدا وادیارە کە لە بنەڕەتدا "چەر" واتای ســـەفەر بووە و کۆچەر بە واتای ســـەفەری بە کۆ، سەفەری بە کۆمەڵ دەدات.

chhtra = umbrella (OSD, sid 68)

چهترا: ئەمە هەمان وشەی "چەتر"ە لە کوردیدا.

catúr = four (BFD)

چاتور: لە کوردیدا وەک "چوار" یان "چار" گۆ دەکرێت.

citrá = bright, radiant (BFD)

چیترا: لە کوردیدا "چرا"ی پێ دەبێژن.

jaraṇā́ = old age (BFD)

جارانا: ئەمە هەمان وشـــەی "جاران"ی کوردییە، تەنیا پیتی "ا" لە پاش وشـــەکە کەوتووە. واتای پێشـــووتر دەدا، بۆ نموونە دەڵێن جاران زوانی کوردی وا نەبوو، یان جلوبەرگی جاران ئاوا نەبوو.

jii = to live (OSD, sid 72)

جیی: ئەم وشـەیە لە کوردیدا لە شـێوەزاری زازاکیدا وەک "جیی" کە ڕەگی چاوگە بۆ جیویا و جییوییەنە "ciuya ,ciwiyene"[150] (بە واتای ژین وژیان). ئەم وشـــەیە لە شـــێوەزارەکانی تری کوردیدا وەک " ژی" گۆ دەکرێ کە ڕەگی چاوگی "ژین و ژیان"ە.

jiivana = life (OSD, sid 72)

جیڤانا: بەرانبەرەکەی لە کوردیدا وشەی "ژیان"ە.

juṣ, juṣáte = enjoy (BFD)

---

[150] Farheng zazaki- kurmanci, çeko Kocadag 2010, sid 763

جۆش، جۆشــاته: ئەمە وشــەیەکی کوردییە، کە ئێســتا لە کوردیدا بە شــێوەی "جۆش، جۆشـــایەتی" کە واتای خۆشی و"هیجان" دەدا بە کار دێت. لەوە دەچێ واتا کوردییەکەی ڕاستتر بێت.

tana = body (OSD, sid 74)

تەنا: هەمان وشــەی "تەن"ە لە کوردیدا، وەک تەندروســت، تەن پاڵەوان. پیتی "a" یان " ا" لە پاش وشــەکان لە زمانی کوردیدا لە ســەردەمی مادەکاندا هەبووە بەڵام لە ســـەردەمی ئەشکانییەکاندا ئیتر ئەم دەنگە لە پاش وشەکان کەوت.

tanu = body (OSD, sid 74)

تەنو: ئەمەش هەر هەمان وشەی "تەن"ە وەک تەنومەند، واتا تەن پاڵەوان و بەهێز.

tamah = darkness (OSD, sid 75)

تاما، تامە: بە واتای تاریکی و تاری هاتووە. ئەم وشـــەیە لە کوردیدا ماوەتەوە بە تایبەتی لە کرمانجیدا کە بە "تەم" گۆ دەکرێ و واتای تاریک دەدا، وەک دەڵێن "هەوا تەم و تارییە" واتا هەوا تاریکە. یان دەبێژن " تەم و مژە" واتا تاریک و مژە.

tarati = to cross (OSD, sid 75)

تار- اتی: ئەم وشـــەیە لە دوو بڕگە پیک هاتووە "تار+ اتی". بڕگەی یەکەم "تار" بە واتای لەناوبردن و تێکشـــکاندن دێت، بڕگەی دووەم "ا تی" پاشـــگرە. بەرامبەرەکەی لە کوردیدا هەمان وشــەی "تار"ە، بە واتای تێکشــکاندن و لەناوبردن وەک لە دەســتەواژەی تارومار کردندا دیار دەکەوێت. تار واتای تێکشکاندن و مار واتاری مراندن دەدات.

taatah = father (OSD, sid 76)

janaka = Father (OSD, sid 69)

pitaa = Father (OSD, sid 111)

pitri = Father (OSD, sid 111)

تاتاه، جاناکا، پیتا، پیتری: تەنیا لەم فەرهەنگەدا ئەم چوار وشـــەیە بۆ "باوك" هاتووە، لەوانەیە لە فەرهەنگەکانی تریشـدا چەندین وشــەی تر بۆ باوک هەبێ. وشــەی" تاتاه"ە زۆر نزیکە لە وشــەی "تاتە"، لە شــێوەزاری هەورامیدا بە باوک دەڵێن **"تاتە"**، لە "لەکی" دا بە

مام دەڵێن تاتە. لە "زازاکی" دا بە باوک دەڵێن "پی"، لە شـێوەی" لەکی"دا هەم وەک "بەوا" و هەم وەک"پەیەر" گۆ دەکرێ. (شـێوەزاری لەکی لە بەشـێکی فراوان لە ناوچەکانی نێوان کرماشـان و ئیلام و لورسـتان و هەمەدان و هەروەها لای کەرکووک و خانەقین و مەندەلی قسەی پێ دەکرێ).

dadati = give (OSD, sid 80)

dadau= gave (OSD, sid 81)

daa = togive (OSD, sid 82)

داداتی، داداو، دا: ئەمانە هەموویان لەگەڵ وشەی کوردی "دا" لە یەک ڕیشەن بۆ نموونە داویەتی، داویە، دا.

dan, dayati = punish (OSD, sid 81)

دان- دایاتی: ئەم وشەیە لە ڕاستیدا لەگەڵ وشەی کوردی "لێ- دان" و " لێ- دانیەتی" (کە واتای سزادان و تەمێ کردن دەدا) لە یەک چاوگن. چاوگێ وشـەکە هەمان "دان"ە، بەڵام لە کوردیدا پێشگری "لێ" دەکەوێتە پێشی.

daaru = tree, wood (OSD, sid 83)

دارو: بە واتای "دار" دێت لە کوردیدا.

diirgha = Long (OSD, sid 85)

دیرگها/ دیرگا: ئەم وشـەیە کە واتای درێژ دەدا. لە فەرهەنگەکانی جۆربەجۆردا بە شـێوازی جۆراوجۆرهاتووە، لەوانە وەک دێرگە، دراجە و دراج. لە ئەوێستادا وەک دێرەگە هاتووە[151] کە بەرامبەرە لەگەڵ وشـەکانی "دێرەگە / دەرەگا" لە شـیوازی زازاکیدا کە زۆر نزیکە لەم وشەیە.

duhitaa = daughter (OSD, sid 85)

---

[151] Jonathan Slocum and Scott L. Harvey, http://www.utexas.edu/cola/centers/lrc/eieol/aveol-BF-X.html 2012-12-02

دوهیتا: ئەمە هەمان وشەی "دوێت"ە لە شێوەزارەکانی کەلهوڕی، لەکی و کرمانجیدا.

dāś, daśati = worship

دەس، دەســـاتی: بە واتای نیایش و نوێژ هاتووە. دەس لە کوردیدا چەندین واتای جۆر بە جۆر دەگەیینی، بۆ نموونە لە شێوەزاری هەورامی و زازاکیدا واتای دە (١٠) ئەدا. دەس واتای دەســـپێکردن ئەدا بۆ نموونە دەڵێن دەسی داوە بە فروشـــتنی ماڵەکەی، دەســـیان کرد بە هەڵپەرکێ. دەس پێوانەی ئەندازەگیرییە بۆ هەندێک شـــتی تایبەت بۆ نموونە دەڵێن چوار دەس ماڵی هەیە، دوو دەس جلوبەرگی بۆ کڕی، دەسێکەم لێ دا، دەسێکەم کوتا. دەس واتای فورم، شـێواز و دیزاین دەدا بۆ نموونە دەڵێن من حەزم لەم دەسـە کارد و چنگاڵە نییە ئا لەو دەســـەم بۆ بینە. یان دەڵێن درگا و پنجەرەی باشـــتان هەیە؟ ئەرێ لە هەموو دەســـێکمان هەیە، دەسی باش و دەسی خراپیشمان هەیە، یان دەڵێن من لەم دەسانەم ناوێ. هەروەها دەس بە واتای "نیایش"یش دێت وەک دەڵێن، باوکم دیســـان دەسی گرتەوە واتا خەریکی دوعا کردنە، یان لە وشـــەکانی دەس نوێژ و دەس بە دوعا کە لە ڕاســـتیدا دەس هەر واتای نوێژ و دوعا دەدا.

duura = far (OSD sid 86)

دوورا: واتای " دوور" دەدا.

deshe= Land (OSD, sid 87)

دەشە: ئەم وشە ئێستا وەک وشەی " دەشت"ی لێ هاتووە.

dvan dva = couple (OSD, sid 89)

دڤان دڤا/ دووان دووا: لە کوردیدا وەک "دووان دووان/ دوودوو" گۆ دەکرێ.

dravya: Money or riches or wealth (OSD, sid 88)

دراڤیا / دراویا: ئەم وشـەیە هەمان وشـەی "دراڤ "یان "دراو"ی[152] کوردییە کە واتای پارە دەدا، وشـــەی دراڤ / دراو هەر ئێســـتاش لە کوردیدا بە تایبەت لە شـــێوەزاری کرمانجیدا ڕۆژانە بەکار دێت.

dhaataa = supporter (OSD, sid 91)

---

[152] بڕوانە هەنبانە بۆرینە هەژار، تاران ١٣٦٨، ل.پ ٢٨٩

dhaatrii = nurse (OSD, sid 91)

داتا، داتاری: ئەم وشانە هەر دووکیان هەر لە ڕەگی وشەی "دا"وە وەرگیراون، وشەی دا لە کوردی و لە ئەوێستاشدا واتای یارمەتی دان ، ئاگالێبوون و پەرەستاری ئەدات. وشەکانی "دایە (دایک)، دایەن" کە ئەرکی چاودێریکردن و پەرستاریکردنی منداڵانیان لە ئەستۆدایە هەر لەم وشەوە وەرگیراون. وشەی"دادا" یان "دادە"ش کە وەک دەستەواژەیەک بۆ خۆشکی گەورە بە کار دەبرێت هەر لەم وشەوە هاتووە، چونکە لە کوردەواریدا خۆشکی گەورە کاری بەخێوکردنی منداڵانی بچووکتر و هەروەها چاودێری ماڵی لە ئەستودا بووە بۆیە وەک "دادا" ناویان لێ ناوە. ئەم وشەیە بەرانبەرە لەگەڵ وشەی "دادەڵێ" لە هەورامیدا کە ئێستا بە واتای دایک دێت.

dhuuma = smoke (OSD) sid 92

دووما: ئەم وشەیە بە واتای دوکەڵ هاتووە. لە کرمانجی و لە زازاکیدا "دوومان" هەم بە واتای "مژ"[153] دێت و هەم بە واتای "دووکەڵ".[154]

namati= to bow (OSD, sid 93)

نەمیەتی: ئەم وشەیە بە واتای "خۆ نەوی کردن" هاتووە. لەدوو بڕگە پێک دێت "نەمی+ەتی". وشەی "نەمی" لە هەورامیدا بە شێوەی "نەمی/ نەمیێ"[155] گۆ دەکرێ کە لە سۆرانیدا دەبێتە "نەوی" کە واتای نزم و نەوی ئەدا، کە لە دۆخی ناوی چاوگ دا دەبێتە "نەویەتی" یان بە شێوازی هەورامی "نەمیێیەتی". کە وابوو وشەکانی نەمیەتی و نەمیێیەتی هەر دووکیان هەر یەک وشەن و واتای نزمایەتی و دانەواندن ئەدەن.

ná = not (BFD)

نا: هەمان وشەی "نا"ی لە کوردیدا.

navaih = new (OSD, sid 94)

نەوایە: ئەم وشەیە لە شێوەزاری سۆرانیدا "نوێ" و لە کرمانجیدا وەک "نوو" گۆ دەکرێ.

naada = sound (OSD, sid 95)

---

[153] فەرهەنگا کانی، کرمانجییا ژووری- کرمانجییا ژێری، لە نووسینی جگەر سۆز،هەولێر ٢٠٠٩، ل.پ. ٢١١
[154] فەرهەنگی زازاکی- کورمانجی، لە نووسینی چەکۆکۆچداغ ساڵی ٢٠١٠، ل.پ.١١٦
[155] فەرهەنگی وشەنامە هۆرامی- کوردیی، بێدار، هەۆلیر ٢٠١٠ زاییني، ل.پ. ٩٦٣

نادا: ئەم وشـــە بە واتای دەنگ هاتووە. ئەمە وشـــەیەکی کوردییە بەتایبەتی لە شـــێوازی هەورامیدا وەک " نەدا" گۆ دەکرێ و واتای دەنگ و هاوار دەدات. لە فارســیشـــدا ئەم وشەیە هەیە و هەر "ندا"ی پێ دەڵێن وهەمان مانای هەیە.

nú = now (BFD)

نۆ: ئەم وشە واتای ئێستا دەدا، لە کرمانجیدا چەند وشەیەک هەن کە لەگەڵ ئەم وشەیەدا هاورێشـەن وەک "**نۆکە**" و"**نهە**"یە، لە زازاکیشـدا هەر "**نۆکە**"ی پێ دەڵێن. کە لە ڕاسـتیدا هەر وشەی "نۆ"یە کە پاشگری "کە"ی گرتووە وەک "ئێستا / ئێستاکە یان نۆ/ نۆکە".

paśú = cattle (BFD)

پەسۆ: ئەمە هەمان وشـەی "پەز"ە لە کوردیدا. کە لە زۆربەی شـێوەزارەکانی کوردیدا هەر پەزی پێ دەبێژن. چەند وشـەیەکی تر هەیە کە هەر واتای پەز دەگەیێنێ وەک مەر، مێی، شـە / شەک (بەرخی دووساڵان).

purú = much, many (BFD)

پورۆ: ئەم وشــەیە لە کوردیدا ماوەتەوە، لە کرمانجیدا بە شــێوەی"پڕ" کە واتای زۆر دەدا بەکار دێت. وەک پڕ خۆشە، پڕ گەرمە، پڕ خراپە.

purumāyá = wonderful (BFD)

پورو- مایە: ئەم وشـەیە لە دوو برگە پێک هاتووە، برگەی یەکەم "پورو" کە هەمان وشـەی "پڕ"ە کە پێشـتر ڕوون کرایەوە. برگەی دووەم "مایە" کە لە کوردیشـدا هەر هەمان مایەیە. وەک دەستمایە، سەرمایە، بێمایە، کەممایە. ئەم وشەیە واتای "پڕمایە" دەدات.

parahya= day before yesterday, (OSD) sid106

پێراهیا: واتای پێرێ ئەدا، ئەم وشـە لە کوردیدا بە چەند شـێوەیەک گۆ دەکرێ وەک پێرێ، پێرەکە و پێر.

piiDana = harassment (OSD, sid 111)

piiDayaa = by torture (OSD, sid 111)

piiDayati = to oppress (OSD, sid 111)

پیی دانا، پیی دایا، پیی دایەتی: ئەم وشــانە زۆر جێگای ســەرنجە، لێرەدا وا دەردەکەوەێ کە پێشــتر ئـامرازی "لێ" نەبووە و لە باتی "لێ" ئـامرازی "پیی" بەکار هێنراوە. بۆیە وشەکانی بەرامبەری لە کوردی ئێستادا دەبێتە "لێ دان"، "لێ دا / لێ دە"، لێ دایەتی/ لێ دانیەتی".

puurve = before, ago (OSD, sid 144)

پووروە: لە کوردیدا دەنگی "پ" گۆڕاوە بۆ "ب" و ئەم وشەیە ئێستا وەک بەرەوە گۆدەکرێ.

bandii = prisoner (OSD, sid 125)

بەندی: ئەمە وشەیەکی ڕەسەنی کوردییە، لە باشووری کوردستاندا ئێستاش هەر بە زیندانی دەڵێن "بەندی" و بە زیندانیش دەڵێن "بەندیخانە". وشـــەی "بەندە" لە کوردیدا (کە لە فارســیدا وەک "بندە" دەنووسرێت) هەر لەم وشــەوە هاتووە، "بەندی / بەندە" بە واتای کەسێکە کە بەند کراوە، (کۆیلە/ غۆڵام).

balavaan = powerful (OSD, sid 126)

باڵاوان: ئەمە هەمان وشەی "پاڵەوان"ە لە کوردیدا.

bahu = arm (BFD)

baahu = arm (OSD, sid 127)

باهو: ئەمە وشــەیەکی کوردییە. لە هەورامی، ســۆرانی و کرمانجیدا هەم باهو دەڵێن و هەم بازوو.

bhuu = to be (OSD, sid 134)

بهوو: ئەم وشەیە ئێستا لە کوردیدا وەک "بوو" یان " بوون" گۆ دەکرێ.

buuh = become (OSD, sid 135)

بووە: ئەم وشــەیە لەوانەیە بە خراپ وەرگێڕدرابێت، ئەمە هەمان وشــەی "بوو/ بووە" لە کوردیدا.

bhuvana = is, existens (BFD)

بهووانا: ئەم وشـــەیە لە کوردیدا بە شـــێوەی" بووانا" بەکار دێت، وەک ئەگەر منداڵەکان لێرە "بووانا"یە، یان ئەگەر خوێندکارەکان لێرە "بوانا"یە.

bhraatri = brother (OSD, sid 137)

بهراتری: واتای "برا" و برادەر دەدات.

bhumi = jord, mark (BFD)

بهومی: ئەم وشـــەیە ئەمرۆ لە کوردیدا وەک "بووم/ بۆم" کە واتای زەوی/ زەمین ئەدا. بۆ نموونە وشـــەی" بوومەلەرزە/ بۆمەلەرزە" کە واتـای زەمین لەرزە ئەدا، یـان وشـــەی "بەروبووم" کە ئەمرۆ وەک دەســـتەواژەیەک بۆ بەرهەمی کشـــتوکاڵی بەکاردەبرێت، کە لە ڕاســـتیدا "بەر" بە واتای بەری دارە (ثمر) و "بووم"یش واتای زەوی دەدا، کە دەڵێن ئەو شـــوێنە بەروبوومی باشـــە، واتا هەم بەری باش ئەدا و هەمیش زەوییەکەی باشـــە. یان لە دەستەواژەی مەرزوبووم کە واتای مەرز و سەرزەمین/ مەرز و وڵات دەدات.

matsya = a fish (OSD, sid 138)

ماتسـیا: ئەم وشـەیە لە ئەوێسـتادا بە شـێوەی"ماسـیو"[156] هاتووە، لە کوردیدا بە گشـتی "ماسی" دەبێژن بەڵام لە هەورامیدا وەک ئەوێستا "ماسیو" و "ماساوی"[157] دەگوترێت.

mada = Intoxication, brusning (OSD, sid 138)

مادا / مەدە: ئەم وشـەیە واتای سـەرخۆش دەدا، لە کوردی و لە فارسـیشـدا لە گەڵ وشـەی **"مەدهۆش"**دا بەرچاو دەکەوێ، (وەک دەڵێن مەســـت و مەدهۆشـــە). هەروەها وشـــەی **"مەست"**یش هەر لەم وشـەیەوە پەیدا بووە واتا "مەد+ هەست" کە مانای "هەست بە سەرخۆشی" دەگەینی.

manushhya = man (OSD) sid 140

mánu = man, mankind (BFD)

---

[156] Avesta Dictionary by K.E. Kanga, http://www.avesta.org/avdict/avdict.htm (2012-01-21)
[157] فەرهەنگی وشەنامە هۆرامی- کوردیی، بێدار، هەوڵیر ٢٠١٠ زایینی، ل.پ. ٨٧٣

مەنیوشەیا، مەنیو: واتای مرۆڤ یان ئادمیزاد دەدا. لە ئەوێستاشدا بە شێوەی "مەشیا"[158] هاتووە، لە زمانی سویدیشدا هەر"مەنیشا"ی پێ دەڵێن، لە زمانی سریلانکائیشدا"مەنیوشا"ی پێ دەوترێت. ئەم وشەیە هەتا سەد ساڵ لەمەوبەر لە کوردیدا بە شێوەی مەشیە (ئادەم) و مەشـیانە (حەوا) لە ناوچەکانی هەورامان و شـارەزور و کرماشـان و ئیلامدا برەوی هەبووە، بەڵام ئێستا تەنیا لە نێو سرودەکانی ئایینی یارسانیدا ماوەتەوە.

بۆ نموونە :

پیری شـــالیار (١٠٠٦- ١٠٩٨ زایینی)، شـــاعیر و پیری زەردشـــتی و یەکێ لە گەورە پیرەکانی یارسانان لە یەکێ لە هەڵبەستەکانیدا ئاوا باسی مەشیە (ئادەم) و مەشیانە (حەوا) دەکا:

یاران جە ڕێواس. یاران جە ڕێواس[159]

پادشام پەیدا بی، جە دانەی ڕێواس

مەشیە و مەشیانە، بەرئامان جەواس

پەرێ ئازمایی، مێردان ڕەواس

واتاکەی:

ئەی یاران لە ڕێواس

پادشام پەیدا بووە، لە دانەی ڕێواس

ئادەم و حەوا لە دەنکی گەنم هاتوون

تا ئەوکەسانەی لە ڕووەک پەیدا بوون تاقی بکرێتووە.

هەروەها لە هەڵبەستیکی تردا شاخۆشین (١٠١٥ – ١٠٧٤ زایینی) کەشاعێر و یەکێکی تر لە پیرانی یارسانانە ئاوا دەڵێ:

ئەز چەنی تۆمەن، شەهریار بێ گەرد[160]

---

[158] Jonathan Slocum and Scott L. Harvey, http://www.utexas.edu/cola/centers/lrc/eieol/aveol-BF-X.html 2012-12-02

[159] مێژووی ئەدەبی کوردی د.مارف خزنەدار چاپی هەولێر ساڵی ٢٠٠١ ل.پ ٢٣٨

[160] مێژووی ئەدەبی کوردی د.مارف خزنەدار چاپی هەولێر ساڵی ٢٠٠١ ل.پ ٢٤٣

قەڵای کەنگاوەر ئانە بێ وەگەرد

دورِ نە تای دەریا، ئیمەی بەروارەرد

نامەکەی مەشیە، ئیمەی بەرد ئەوفەرد

واتاکەی:

ئەی پیر شاریاری پاک

ئیستا قەڵای کەنگاوەر وێران و پر غوبارە

لەو رۆژەی کە دورِ لە دەریا پەیدا بوو

ئیمەش بە ناوی ئادەم هاتینە ئەم گیتییە

دەبێ ئەوش لە بیرمان نەچێ کە مەبەست لە قەڵای کەنگاوەر، پەرەستگای کەنگاوەرە واتا "پەرەستگای ئاناهیتا"یە. وشەی ئاناهیتا واتای بێگەرد دەدا، بۆیە شاخۆشین دەڵێ ئەو پەرەستگایە کە بێگەرد بوو ئێستا بووە بەگەرد (واتا ئێستا رووخاوە و بووە بە گەرد، مەبەستی ئەوەیە کە ئیتر برەوی جارانی نەماوە).

maa = do not (OSD, sid 143)

mā = not, that not (BFD)

ما: ئەم وشەیە لە سانسکریتی و هەروەها لە ئەوێستاییدا نیشانەیە بۆ نەرێنی کردن (نهی). لە کوردی شێوەزاری هەورامیدا هەر وەک سانسکریتی و ئەوێستایی **"ما"** بەکار دێت، بەڵام لە شێوەزارەکانی تری کوردیدا ئەم نیشانەیە وەک "مە" گۆ دەکرێ. بۆ نموونە:

شێوەزاری هەورامی: ماوانا، ماسرِا، ماوەرا، ماواچا.

شێوە زاری سۆرانی: مەخوێنە، مەسرِا، مەخوە، مەبێژە/ مەڵێ.

man, mányate = think (BFD)

manyate = to think (OSD, sid 41)

manye = think (OSD, sid 141)

مەن، مەنیاتە، مەنیە: ئەمە وشـەیەکی کۆنی کوردییە واتای بیر و ئەندیشـە دەدا، ئێسـتا لە کوردیدا بەکارناهێنرێت، بەڵام لە هێندێک لە ناوچەکانی باشـــووری کوردســـتاندا وەک گەرمیان و کرماشـان و ئیلام هێشـتا هەر ماوەتەوە. هەر وەها ئەم وشـەیە لە شـێوەی ناوی "بەهمەن"دا بە دی دەکرێت کە لە دوو بڕگە پێک هاتووە "بەە- مەن"، بڕگی یەکەمی واتای "باش" دەدات وەک دەڵین بەبە/ بابا لەو کوڕە، بەبە / بابا لەو شـــێرە. بڕگەی دووەمیش "مەن"[161] لە کوردیدا واتای بیر و ئەندیشـــە دەدات، پێکەوە واتای "ئەندیشـــەی باش" دەدات. ئەم وشەیە لە ئەوێستادا وەک "وهو- مەن / وهو- مەنە" هەر بە واتای ئەندیشەی باش هاتووە.

Maatri = mother (OSD, sid 144

mātṛ́ = mother (BFD)

ماتری، ماتەر: لە باتی ئەم وشەیە ئێستا لە زۆربەی شێوەزارەکانی کوردیدا وشەی دایک یان دایە بەکار دێت کە لە وشـــەی "دا"وە هاتووە. "دا" لە ئەوێســـتاییدا واتای چاودێری و پەرەســـتاریکردن دەدات. بەڵام لە شـــێوەزاری زازاکیدا بە دایک دەڵێن "مای"، کە کورت کراوەی وشـــەی "ماتەری"یە. ئەم وشـــەیە پێشـــتر لە کوردیدا بەکار هاتووە بۆ نموونە شـــاخۆشـــین لە یەکێ لە هەڵبەســـتەکانی دا لە هەزار ســـاڵ لەمەوبەردا لە باتی دایک دەستەواژەی "ماما" کە هاوریشەیە لەگەڵ "ماتەر" بەکار هێناوە.

ماما جەلالێ کاکام ڕەنگینە[162]

دوون وە دوون ئامام چینە وە چینە

ها ئیسا یۆرت و نامم خۆشینە

هەر کەس بشناسوم پاکش مەو کینە

واتا دایکم ناوی (جەلالە) وکاکەم ناوی "ڕەنگین"ە ڕەوانی من لە ناو چەند تەنێکدا گەڕاوە تا گەیشتوومەتە ئەم تەنە و ئێستا ناوم" خۆشین"ە هەر کەسێک بە ڕاستی بمناسێت هیچ کینەیەک لە دڵێدا نامێنێت.

márta = mortal (BFD)

---

161 فەرهەنگی باشوور، عەباسی جەلیلیان، هەولێر ساڵی ٢٠٠٥ زایینی، ل.پ. ٦٤٢

162 یارسان لە نووسینی ئەیوب ڕوستەم ساڵی ٢٠٠٦ زایینی، ل.پ ٨٢

مەرتە: ئەم وشـــەیە لە هەورامیدا وەک مەردە و لە ســـۆرانیدا وەک مردو، گۆ دەکری. لە هەورامیدا دەنگی پیتی "د" لەم وشەیەدا زیاتر هەوای دەنگی"ت"ی هەیە وەکوو مەرتە.

mártya = mortal man (BFD)

مەرتیا: لە کوردیدا بەچەند شێوەی جۆراوجۆر گۆ دەکری وەک مردو، مردی، و مری.

mita= a few, a little (OSD, sid 145)

میتا: واتای کەم و بچووک دەگەیێ، ئەم وشـەیە لە ناوچەی سـنە وەکوو میتان گۆ دەکرێ بۆ نموونە دەبێژن خلەمیتان واتا کەســـیک یان منداڵێکی زۆر چکۆلە، یان دەڵێن فرە میتانە، واتا زۆر بچووکە.

mihira = sun (OSD, sid 145)

میهیرا: ئەم وشـــەیە واتای خۆر ئەدا، بە خۆدای خۆریش میترا (میهیرا) وتراوە، میهیر زۆر گەورەترە لەوەی کە لە نێو کوردا فەرامۆش بکرێت. ئێســـتا لە کوردیدا بە مێهر گۆ دەکرێ وبێجگە لە وشـەگەلی مێهر و مێهرەبان لە ناوی کەسی و هەروەها ناوێ شـوێن و جێگاکاندا هەر مـاوەتەوە وەک نموونە نـاوەکـانی مێهرداد ، مێهرزاد، مێهری، مێهرئەنگیز، مێهران . ناوەکانی میر و میرزا و میرزادە و میرمیران کە واتای شـاهنشـا دەدا هەمووی هەر لە مێهروە هاتوون. وشـەی مەریوان لە کوردیدا لە بنەرەتدا هەر مێهرەوان / مێهرەبان بووە. وشـــەی مێهرەبان جاران ئەم واتاییەی ئێستای نەبووە بەڵکوو واتای کەسێکی داوە کە ئاگای لە مێهر بووە واتا مێهرپەرەســـت یان خۆداپەرەســـت یان بە واتایکی تر دیندار، بەڵام ئەمڕۆ واتای کەسێک ئەدا کە ڕووخۆش و دڵسۆز بێت.

yavana= foreign (OSD, sid 151)

یاڤانا: بەرانبەرەکەی لە کوردیدا " بیانا / بیانی"ە.

yuvan = young (OSD, sid 152)

یووان، یوڤان: بەرانبەرەکەی لە کوردیدا "جوان"ە.

rajani= night (OSD, sid 155)

راجانی/ ڕەژانی: واتای شـــەو ئەدا، ئەم وشـــەیە لە کوردیدا ئێســـتا وەک " ڕەشـــانی" یان " ڕەشایی" لێ هاتووە، ناوی ڕەنگی " ڕەش" هەر لەم وشەیەوە هاتووە.

ru = light (OSD) sid 159

ڕۆ: وشـــەیەکی پەتی کوردییە واتای "ڕۆشـــنایی و هەروەها ڕۆژ"[163] دەدا، وشـــەی "ڕۆ" و "ڕۆژ" و "ڕۆشـــن" گشـــتیان هەر یەک واتایان هەیە بڕوانە وشـــەی ئیمڕۆ و ئیمڕۆژ. لە کرمانجیدا گەلێ جاران لە باتی ڕۆژ وشەی " ڕۆ" بەکار دێنین.

ríş = harm (BFD)

ڕێش: ئەم وشـه لە شـێوەزارەکانی کوردیی هەورامی و لەکیدا بەکار دێت و هەر "ڕیش"ی پێ دەڵێن. بۆ نموونە

پیرعابدینی جاف (١٣٢٠ -١٣٩٤ زایینی) کە شاعێر و لە پیرانی یارسانییە ئاوا دەڵێ:

بەپێی وتەی سەرەنجامم[164]

لە شارەزورە ئەنجامم

یارم لەوێ دەدا کامم

لە بادە پڕ دەکا جامم

سارێش دەکا ڕێش و زامم

تا بگەمە هەمی دامم

من عابدینی هەورامم

دڵداریی جووانی خوا جامم

یان لە هەڵبەستیکی بابا جەلیل لە نێوان سالآنی (١٤٧٨ -١٥٦٠ زایینی دا).

ڕیازەت کێشم

ئەزیزم پەی تۆ، ڕیازەت کێشم

بەزەی کەر وە حاڵ، دەروونی ڕێشم

[163] فەرهەنگی وشەنامە هۆرامی- کوردیی، بێدار، هەولێر ٢٠١٠ زایینی، ل.پ. ٥٢٣

[164] مێژووی ئەدەبی کوردی د.مارف خزنەدار چاپی هەولێر ساڵی ٢٠٠١ ل.پ ٢٦٦

گوڵم وه دەستن، پەی چێشەن بێشم

vīrá = hero, man, strong son (BFD)

وێرا: واتای قارەمان، مەرد و کوڕی بەهێز بۆ ئەم وشـــەیە دانراوە. بەڵام لە ڕاســـتیدا ئەمە وشـــەیەکی کوردییە کە چـاوگەکەی "وێرین/ وێران"ە کە واتـای بێبـاکی، دلێری، و بوێری دەدات، بۆ نموونە: نەیان- وێرا، نەم- وێرا، کوڕێکی بوێرە.

خۆدی وشـەی دلێرێش هەر لەم وشـەیەوە هاتووە، ئا بەم جۆرە: "دڵ + وێر" واتا دڵوێر کە دواجار بووە بە دلێر.

vīryà = heroic deed, manly strength (BFD)

وێریا: ئەمەش هەر هەمان وشەی پێشووە. هەر هەمان واتاش دەگەیینێ.

ڕوون کردنەوەیەک لەســـەر وشـــەکانی **"وره" و "وزه":** هێندێک جیاوازی هەیە لە نێوان وشەی "وره/ ورا" و "وێرا" لە کوردیدا. وره هێزی نەترسی و بوێرییە، واتا ئەگەر کەسێ ورەی هەبێ دەوێـرێ، و ئەگەر ورەێ نەبێ نـاوێـرێ. کە وابـوو ورە هـێزی "وێـران"ە. هەر ئەم پەیوەندییەش لە نێوان وشـــەی " وزە" و وشـــەی "هێز"یشـــدا هەیە، واتا "وزە" هێزی تواناییە، هەرکەسێ وزەی هەبێ هێزیشی هەیە، و هەرکەسی وزەی تێدا نەمێنێ، هێزێشی تێدا نامینێ.

vac = speak (BFD)

واچ: ئەمە وشـــەیەکی کوردییە لە شـــێوازی هەورامیدا کە هەر چەشـــنی ئەوێســـتایی و ســـانســـکریتی وەک"واچ گۆ دەکرێ، بۆ وێنە دەڵێن "کاکەم واچەن" واتە کاکەم دەڵێ. وشەگەلێ وەک واچە، واژە، بوشە، بێژە هەمووی هەر لەم وشەوە هاتوون.

vacha = word (OSD, sid 163)

واچا: واتای وشـە ئەدا، لە هەمان ڕەگی وشـەی "واچ"وە هاتووە. لە هەورامیدا هەر وەک "واچە/ واچا"یە، لە شێوەزارەکانی تری کوردیدا وەک "وشە" و "واژە" گۆ دەکرێ.

vivaaha = Wedding (OSD, sid 175)

vivaa = marriage (OSD, sid 175)

ویواها، ویوا / (وەیڤاها، ڤەیڤا): واتای ژن هێنان و زەماوەند دەدا، ئەم وشـــە لە زازاکیدا ماوەتەوە و" وەیڤە/ وەیوە (veyve)"ی پێ دەڵێن[165]. لە ئەوێستاشدا هەر وا گۆ دەکرێ. لە شـــێوەزارەکانی هەورامی و زازاکیدا بە بووک دەبێژن "وەیوە"[166]، لە ناوچەکانی شـــارەزور و سنەدا بە بووک دەڵێن " وەوی".

vasha = agree (OSD, sid 166)

واسها/ ڤاسا: ئەم وشەیە لە کوردیدا هەر ماوەتەوە و بە چەند شێوازێک نزیک لە یەک گۆ دەکرێ وەک "وەسـایە" (کرمانجی)، "واسـە" (ناوچەکانی شـارەزور، سـنە و هەورامان)، "وایە" (سۆرانی)، و " وەهایە" (کوردی بە گشتیی).

varshha = rain (OSD, sid 165)

وارشـا: واتای باران دەدا. ئەم وشـەیە لە شـێوەی هەورامی و زازاکیدا هەر بەم چەشـنە گۆ دەکرێ. وشەی وارشا ناوی چاوگە بۆ " واران"، کە بەرانبەرەکەی لە کوردیدا ئاوایە:

شێوەزار	ناو	ناوی چاوگ
زازاکی	واران	وارەش
لەکی، هەورامی	واران	وارەشت ، وەشت
کرمانجی، سۆرانی	باران	بارش، بارشت

vaata = wind (OSD, sid 166)

vaayu= wind (OSD, sid 168)

واتا، وایو/ (ڤاتا،ڤایو): بەرامبەرەکەی وشـەی "وا"یە لە هەورامی، زازاکی، لەکی و کەڵهۆڕیدا و وشەی "با"یە لە سۆرانی و کرمانجیدا.

---

[165] Ferheng, Kirmancki (zazaki) – Kurmanci, Çeko Kocadag, l.p.478

[166] فەرهەنگی وشەنامە هۆرامی- کوردیی، بێدار، هەولێر ٢٠١٠ زایینی، ل.پ.١٠٣١
فەرهەنگی زازاکی- کورمانجی، لە نووسینی چەکۆ کۆچداغ ساڵی ٢٠١٠، ل.پ.٤٧٨

vāja = power, strength (BFD)

وجا: ئەم وشەیە واتای هێز دەدا، بەرامبەرە لەگەڵ وشەی کوردی "وزە".

vrika = wolf (OSD, sid 178)

ورێکا: ئەم وشـــەیە واتای گورگ دەدا، لە زازاکی و هەورامیدا وەک " وەرگ (verg)"[167] گۆ دەکرێ، بەڵام لە ســـۆرانی و کرمانجیدا لە ژێر کاریگەریی زمانی ئەشـــکانییەکاندا دەنگی "ۆ" گۆراوە بۆ "گ".

vad, vádati = speak (BFD)

واد، واداتی: ئەم وشـــەیە واتای وتن دەدات، بەرامبەرەکەی لە شـــێوازی هەورامی و لەکیدا دەبێتە "وات" و لە شـــێوەی ســـۆرانی و کەڵهوریدا دەبێتە" وت"، لە کرمانجیدا دەبێتە "گۆت". وشـــەی واداتی لە ســـانســـکریتیدا پێک هاتووە لە وات لە گەڵ پاشـــگری "اتی" کە وشـــەکە دەباتە دۆخی کارەوە، ئەگەر بەرانبەری لە کوردیدا بۆ ببینینەوە دەبێتە "واتیەتی" و یان "وتیەتی".

víśva = all (BFD)

ڤیسـڤا/ ویسـوا: واتای گشـت یان هەموو دەدا. ئەم وشـەیە لە زازاکیدابە شـێوەی "ڤیسـە/ ویسە" و لە شێوەی لەکیدا وەک "وسیار" بەکار دێت.

sūrya = sun (BFD)

suurya = sun (OSD, sid 209)

ســـوریا: واتای خۆر دەدا، ئەمڕۆ لە کوردیدا لە شـــێوەی ناوی کچاندا هەر ماوەتەوە و "سورەیا"ی پێ دەڵێن.

soma = ljus, God (OSD, sid 210)

سۆما: بە واتای ڕۆشنایی و بە واتای خۆدا هاتووە. لە کوردیشدا هەر هەمان واتای هەیە:

١- واتای هێزی بینایی و هەروەها تروسکەی ڕووناکی لە دورەوە ئەدا[168].

---

[167] فەرهەنگی وشەنامە هۆرامی- کوردیی، بێدار، هەولێر ٢٠١٠ زایینی، ل.پ. ١٠١٢

[168] بڕوانە هەنبانە بۆرینە هەژار، تاران ١٣٦٨، ل.پ ٤٢٩

٢- زۆر جاران دەنگی "س" سـانسـکریتی لە زمانی کوردیدا دەگۆردرێت بۆ " ه" هەر وەک ئاسـورا بووە بە ئاهورا، ناسـیتا بووە بە ناهیتا، سـیند بووە بە هیند، بێ سـودە بووە بە بێ هوودە، و سـۆما بووە بە هۆما. لە زازاکیدا بە خۆدا دەڵێن "هۆما (Homa)"[169] کە هەمان سۆمای سانسکریتییە.

sthaa = to stand (OSD, sid 211)

ستها/ ستا: واتای وەستان ئەدا، بەرانبەرەکەی لە کوردیدا وشەی "وەستا"یە.

sthaana = place (OSD, sid 211)

سـتهانا / سـتانا: ئەم وشـەیە واتای "سـتان" ئەدا لە کوردیدا. ئێسـتا زیاتر وەک پاشـگری شوێن بەکار دێت وەک گوڵێستان، دارستان، بێستان، کێوستان، کوردستان.

stuta = praised (OSD, sid 211)

سـتوتا: واتای سـتایشـکردن ئەدا، لە کوردیدا هەر وەک ناوی چاوگ بەکار دیت واتا وەک ستایش یان ستایشت. ئەم وشەیە لە فارسیدا وەک ستودن بەکار دێت.

sva = self (OSD, sid 214)

سڤا/ سـوە: ئەم وشـەیە واتای خۆ ئەدا، ئێسـتا گۆڕانکاری بە سـەریدا هاتووە، لەوانە دەنگی "س" گۆڕدراوە بۆ "ه" و وشەکە بووە بە "هوڤا /هوە" کە دواجاریش گۆڕاوە بۆ خۆ.

ئەنجامەکانی ئەم بەشە:

ئەم بەراوردکارییە ئەوەمان بۆ دەسـەلمێنێ کە خزمایەتی و پەیوەندییەکی نزیک لە نێوان زمانەکانی کوردی و سـانسـکریتی و میتانیدا هەیە. هەروەها ئەوەش دەسـەلمێنێ کە لە ناوچەی میزوپوتامیادا بێجگە لە زوانی کوردی نەبێ هێچ زمانێکی تر لە ناوچەکەدا نییە کە ئەوندە نزیکایەتی لەگەڵ زمانی میتانی و سـانسـکریتییدا هەبێ. بێگومان میتانییەکانیش تەنیا یەکێ لە هۆزەکانی هینـدوئێرانیی زمـان بوون کە فەرمـانڕەوایەتی نـاوچەکەیـان لە

---

[169] Ferheng, Kirmancki (zazaki) – Kurmanci, Çeko Kocadag, l.p.190

بندەســـتدا بووە. بەڵام هاوکات لەگەڵ میتانییەکان و پێشـــتر لەوانیش بە دەیان و بگرە بە ســـەدان تیرە و هۆزی ئێرانیی زمان لە ناوچەکەدا ژیاون کە بە زمانیکی نزیک لە یەک دواون (بۆ نموونە هەبوونی گۆندی گاســـوور لە نزیکی کەرکووک بۆ خۆی بەڵگەیە). زمانی کوردی ئەمڕۆ هەر چەند گۆڕانی بە سـەردا هاتووە و بێ گومان کەوتووەتە بەر کاریگەریی زمانی گەلانی دەور و پشــتی خۆی وەلێ ڕیشــەکەی هەر دەگەڕێتەوە بۆ زمانی میتانی و ئەو هۆزە ئێرانیی زمـانـانە کە لە نـاوچەکەدا نیشـــتەجێبوون و هەر لەمێژەوە لەوێ دەژیان. بەڵام هەر وەکوو پێشتریش باسی کرا، ناتوانرێت بگوترێت کە زمانی میتانی و هەروەها زمانی ئەو هۆزانەی دیکە کە لەو سەردەمەدا پێ ئاخاوتوون ڕێک زمانی کوردی بووە، بەڵکوو ئەو زمانانە ئەو زەمینە و ژێرخانەیان خۆش کرد کە دوواجار بوو بە بناغە و پایەیەک بۆ ســـەرهەڵدان و گەشـــەکردنی زمانێک کە ئێستا بە کوردی دەناسرێت".

بەشی سێیەم

یەکیەتیی هۆزەکانیماننا / پادشایەتی ماننا

تا ئێستا کەمترین لێکۆڵینەوە و پشکنینی تایبەتی کراوە بە دوای شوێنەوارەکانی فەرمانڕەوایی مانناکاندا بۆ پەی بردن بە ڕووداوەکانی ئەو سەردەمە و چۆنیەتی فەرمانڕەوایی مانناییەکان و پەیوەندییەکانیان لەگەڵ هۆزەکانی تر و دەسـتەڵاتەکانی تری ناوچەکەدا. ئەو زانیارییانەش کە ئێستا لەبەر دەستدایە زۆرتر لە سەرچاوەکانی ئاشووری و ئورارتووییەوە بەدەست هاتوون کە پادشاکانیان هەر بۆهەڵکێشانی خۆیان و تۆمارکردنی سەرکەوتنەکانیان بەسەر مانناییەکاندا بەکەیفی خۆیان نووسیویانە و لە پاش خۆیان بەجێیان هێشتووە. دیارە ئەمەش ئاوێنەی ڕۆژانی ڕەش و ناکامی مانناییەکان وێنا دەکا نەک وێنەیەکی ڕاستەقینە لە وڵات و دەستەڵاتی ماننا.

یەکێ لە زانا بەناوبانگەکانی بواری مێژوو کە زۆرترین شتی لەسەر مانناییەکان کۆ کردووەتەوە دیاکۆنۆڤە. مێژوونووسانی تر زۆربەیان هەر بە پشتبەستن بە نووسراوەکانی ئەو لێکۆڵینەوەیان کردووە و وتاریان نووسیووەتەوە. بۆیە باشتر وایە ڕاستییەکان لە دیاکۆنۆڤە وەربگیردریت و هەڵەکانیشی ڕوون بکرێتەوە.

پاش لەناوچوونی فەرمانڕەوایی میتانی، شوێنەکانی ژێردەستەڵاتیان دابەش بوو بە سەر دوو پادشایەتی، هیتی و ئاشووریدا. هیتییەکان بەشی باکوور و ڕۆژاوا و ئاشوورییەکانیش بەشی باشووری ئەو وڵاتەیان داگیر کرد. لە دوای ماوەیەکی کورت ئاشوورییەکان توانیان دەست بە سەر بەشێکی زۆر لە وڵاتی میتانیدا بگرن. بەڵام چەند بۆشاییەک لە بەشەکانی ڕۆژهەڵات و باکووری ڕۆژهەڵاتدا پەیدا بوون کە لە ئەنجامدا دوو فەرمانڕەوایی بەهێز ئەم بۆشاییانەیان پڕ کردەوە کە بریتی بوون:

- لە لای باکوورەوە هۆزەکانی هوری (خۆری) کە یەکێ لە پێکهاتەکانیان ئەرمەنەکان بوون، فەرمانڕەوایی **"ئورارتوویان"** دامەزراند کە ناوەندەکەی تۆشپە بوو (شاری وان). فەرمانڕەواییەکی بەهێز و پان و بەرین کە هەر لە ناوچەی جەزیرە وبۆتانی ئێستا هەتا دەگاتە ناوچەکانی سەرەوەی گۆلی ورمێ (ارومیه) و ئەرمەنستانی ئێستا، هەر هەمووی کەوتنە بن دەستەڵاتی ئەوان. تەنانەت لە سەردەمیکدا توانیان ناوچەکانی ڕەواندز و شنۆیش بخەنە ژێر فەرمانڕەوایی خۆیان، مینەواس یەکێ لە پادشاکانیان نووسراوەیەکی لە خۆی لەسەر کێلەشین بەجێهێشتووە. (ئەم نووسراوەیە ئێستا لە لایەن دەستەڵاتی ئێرانەوە گواستراوەتەوە بۆ موزەخانە).

- له لای ڕۆژهەڵاتیشـــەوە یەکیەتیی هۆزەکانیماننا دەســـتەڵاتی خۆی هەر لە باشـــوور و ڕۆژهەڵاتی گۆلی ورمێییەوە واتـا بەشـــێکی زۆر لە نـاوچەکـانی ئـازەربـایجـان و هەروەهـا ڕۆژهەڵاتی کوردســـتان دامەزراندبوو. لێرەدا باسی وڵاتی ئورارتوو وەلا دەنێن و تەنیا باسی ماننا دەکەین بۆ دەستنیشانکردنی پەیوەندیی زمانەکەیان لەگەڵ زمانی کوردیدا.

ئاشـــوورییەکان بە تۆمارکردنی ســـەرکەوتنەکانی خۆیان توانیویانە ناوی ژمارەیەکی زۆر لە ســـەرۆک هۆزەکان و هەروەها ناوی ناوچەکان بۆ ئیمە بەجێبهێڵن کە ســـود وەرگرتن لەم نـاوانە دەتوانێ یـارمەتیـدەر بێ بۆ ئەوەی زانیـاریی لەســـەر زمـانی دانیشـــتوانی کۆنی وڵاتی کوردەواری بەدەستەوە بدات. ئاشـووریەکان لە سـەرەتادا گشـت دانیشـتوانی ڕۆژهەڵاتی ئاشـــووریان واتە دانێشـــتوانی کۆنی وڵاتی کوردوارییان بە هەموو نەژاد و زمانێکەوە وەکوو لۆلۆبی (وشـــەیەکی هورییە و واتـای بیانی و دوژمن دەدا) و هێنـدێ جاریش وەک گۆتی، و ناوچەکانیشـیان وەک "زاموا" ناو لێ بردووە. ئەم ناوچەیە واتا زاموا لە پێشـدا هەر لە گۆلی ورمێییەوە هەتا سـەرەوەی ڕووباری دیالەی لە خۆ دەگرت بەڵام پاشـان دەسـتەواژەی زاموا بۆ ناوچەیەکی بەر تەســـکتر بەکاردەهات کە لە دربەندی بازیانەوە لە خوارەوەی کەرکووک دەستی پێ دەکرد و ناوچەکانی سلێمانی و دەوروبەری هەتا دەگەیشتە مەریوان و بەشیک لە هەورامانی ئێسـتا هەتا دەگەیشـتە سـەرەوەی رووباری دیالە واتا سـنووری وڵاتی "نامار/ نامری" دەگرتەوە. لێرەدا بۆ زانیاریی زیاتر لە ســـەر ماننایییەکان کورتەیەک لە مێژووی ئەو سەردەمە باس دەکرێت: [170]

"لە کوتای سەدەی دەیەمی پێش زایینـدا (٩١١- ٨٩٠) ئەداد نێراری دووەم پادشای ئاشوور، دەستی دایە هێرشێکی بەربڵاو لە دژی لۆلۆبیان هەر لە گۆلی ورمێییەوە هەتا ڕووباری دیالە، لەم هێرشـانەدا خەڵکی بە کۆمەڵ کوشـتار کرد. پاش مردنی ئەداد نێراری کۆڕەکەی "توکولتی نینورتی دووەم" درێژەدەری ڕێگای باوکی بوو و لە ڕێگای دەســـتدرێژی و کوشـــتوبڕەوە توانی سـنووری وڵاتەکەی فراوانتر بکا، بەڵام لەمانە خراپتر هێرشـەکانی "ئاشـوور ناسرپاڵی دووەم" بوو لە ســـاڵەکانی ٨٨٣، ٨٨١ و ٨٨٠ پ.ز. بە هەر ناوچە و گوندێکدا کە تێ دەپەڕی تاڵانی دەکرد، لە ئەسپ و ئاژەڵەوە بگرە هەتا کەرەستەی ناوماڵان، خەڵکەکەشی یان دەکوشتن و یان وەک "بەردە (کۆێلە)" دەیانبردن.

[وشـــەی "بەردە" کە بە واتـای کۆیلە و بەنـدی دێـت، وشـــەیەکی کوردیی هەورامییە، ئەگەڕێتەوە بۆ ئەو ســـەردەمە. ئەو کەســـانەی کە دەگیران و دەبران لە لایەن کەس و

---

[170] سەرچاوەی سەرەکی نووسینی ئەم بەشە پەرتووکی مێژووی ماد لە نووسینی ا.م. دیاکۆنۆف ولە وەرگێرانی کەریمی کشاورز لە ساڵی ١٣٤٥ هەتاوی لە تاران.

کارەکانیانەوە پێیان دەگوترا "بەردەکان" واتا ئەوانەی کە بردران (براوەکان)، هەر ئەم وشەیە بوو کە دواجار چوووتە نێو زمانی فارسییەوە و بوو بە بەردەگان (بردگان)].

خەڵکی نـاوچە جۆراوجۆرەکـانی وڵاتی کۆنی کوردەواری لەمە بـاش تێ گەیشـــتبوون کە ســـەرومالْیان لە مەترسی لە ناوچووندایە هەر بۆیەش دەســـتیان دایە خۆ ڕێکخســـتن و بەرخۆدان. لەوانە بەرئەنگاربوونەوەکەی **"نور- ئاداد"** ســـەرۆکی نـاوچەی داگار، کە لە دەربەندی بازیان ڕێگای بە ئاشـــوور ناسرپاڵی گرت بەڵام هێزەکانیان بەرگەیان نەگرت و ئاشـــوورییەکان توانیان لە دەربەندی بازیان تێ پەڕن و لەســـەر ڕێگای خۆیان سێ پادشـــا (مەبەست سێ سەرۆک هۆز بووە) تارومار بکەن، هەروەها زۆر ناوچەی تریان داگیر کرد و هەموویان خستە سەر وڵاتی ئاشوور و باجێکی قورسیشیان خستە سەر دانیشتوانەکەی. دوو ناوچە لەمانە لە باشـــووری زاموا بە ناوەکانی" ئامێکا" و " ئاراشـــتوا" (لای شـــارەزور وخانەقین) ســـاڵی دواتر باجەکەیان نەدا، بۆیە ئاشـــوور ناسرپاڵ بە خێرایی پەلاماری کردە ســـەریان و تارومـاری کردن. [لە ڕاســـتیدا ئەم ناوانە ناوی ناوچەکان نین، بەڵکوو ناوی ســـەرۆک هۆزەکان یان میرە ناوچەییەکانە. لەو ســـەردەمەدا باو بوو کە ناوچەکانیش هەر بە ناوی سەرۆکەکانیانەوە ناوی لێ دەنرا].

ئەو شوێنانە کە کەوتنە بەر ئەم هێرشەوە ئەمانە بوون: **"ئامالی"**، دژی (قەڵای) **"ئاراشتوا"** لە قەراخی ڕووباری دیالە، هەروەها ناوچەکانی تەنیشـــتی وەک **"کیرتیارا"** و **"ســـابینا"** و**"موساسینا"** هەتا گردنەکانی **"خاشمار"** کەسی تێدا نەهێشت، ئەوانەی کە بۆ کارکردن دەشـــیان کران بە کۆیلە و بردیانیان، ئەوانەی دیکەش بە ژن و پیاوەوە هەمووی کوژران و منداڵەکانیشـــان خســـتە نێو ئاگرەوە. دواجار هێرش کرایە ســـەرناوچەی ژێردەســـتەڵاتی **"ئامێکا"**، ئامێکا لەگەڵ هۆزەکەی پەنایان بردە شـــاخ و خۆیان لەوێ حەشـــار دا بەلام ئاشـــوورییەکان توانیان دەیان کەس لە جەنگاوەرەکانیان بگرن و پاش ئەشـــکەنجەیەکی زۆر بیانکوژن. پاشـان ڕوویان لە ناوچەی "سنە (سننڈج)" کرد و یەکێ لە میرەکانی ئەو ناوچەیە بە ناوی **"ئاتا"**یان تارومار کرد. ئاشـوور ناسرپاڵ هەر بەمەوە نەوەستا بەڵکوو کەوتە شـوێن ئەو خەڵکانەی کە لە ترســـاندا بەرەو چیاکان هەڵهاتبوون و دەســـتی دایە چپاو کردنیان، ژمارەیەک لە میران و سەرۆک هۆزەکان بۆ پاراستنی خۆیان لە کوشتوبڕ دیاری و باجیان نارد بۆ پادشـــای ئاشـــوور لەوانە میرانی **"گیلزان"** (ناوچەی شـــاکان لە ڕۆژاوای گۆلی وەرمێ) و **خۆبوشکیە** (باشووری گۆلی وان) ، و دژی کاسی **(خارتیش)** لە مەرزی ئیلام.

لە پاش ئاشـوور ناسرپاڵ کوڕەکەی کە ناوی **"شاڵمان ناساری"** بوو دەستەڵاتی گرتە دەس ئەویش هەر بە شـێوەی باوکی ماوەی ٣١ سـاڵ بە تالانگەری و کوشـتوبڕ فەرمانڕەوایی کرد و بە قسەی خۆی توانیویەتی دەستی بگاتە ناوچەکانی دەوروبەری گۆلی وان.

وێنەی ژمارە ٩، ئاشوورییەکان دیلەکانی "مانئایی/ مادی" دەگوێزنەوە[171]

لە ســاڵی ٨٤٣ پ.ز بشــێوی و نافەرمانی لە ناوچەی "نامری / نامار"[172] هەڵگیرســا، سالماناساری سێیەم بشێویەکەی دامرکاند و **"یانزی"**[173] سەرۆکی ناوچەی **"هامبان"**ی[174] کرد بە ســەرۆکی ئەم ناوچەیەش. بەڵام ســاڵی دواتر یانزیش لە ئاشــوور هەڵگەڕایەوە. ئاشــوورییەکان هێرشــیان کردە ســەر نامار و دژەکانی نامارییان تارومار کرد و ماڵ و دەوڵەتیان [دەوڵەت: لە کوردیدا بە واتای (ثروت) دێت] بە تاڵان برد. یانزی خۆی شــاردەوە و بەرەو ناوچەکانی ماد ڕایکرد. ئاشــوورییەکان دەستیان دایە پێشڕەوی بەرەو ڕۆژهەڵات و ناوەندی هۆزەکانی ماد و خۆیان گەیاندە ناوچەی مێســـی (ناوچەی ڕۆژهەڵاتی بیجاری گەڕوس)، و لەوێیەوە بەرەو ناوچەی خارخار (ناوچەی تیکانتەپە، گۆندی خارخار ئێســتاش لە نزیکی تیکانتەپە هەر ماوەتەوە). ئاشــوورییەکان لەم شــوێنانەدا چوار دژیان داگیر کرد و ژمارەیەک لە خەڵکی ئەوێیان وەکوو "بەردە" برد. بەڵام لە دوای ئەوەی کە یانزییان دەســتگیر کرد شوێنەکەیان بەجێهیشت و گەڕانەوە. (دیارە یانزییان ڕادەست کردوەتەوە= نووسەر).

---

171 مێژووی ماد، دیاکۆنۆڤ وەرگێڕانی کەریمی کەشاوەرز، تاران ١٣٤٥، ل.پ. ٢٥٣

172 ئەم ناوچەیە لە باشورەوە لە سەروەی خانەقینی دەستپێدەکرد هەتا دەگەیشتە چیاکانی حمرین و لە لای باکۆریشەوە هەتا نزیکیەکانی کەرکوک.

173 بەپێی بۆچوونی دیاکۆنۆڤ ئەمە وشـەیێکی ناوچەیی کاسـییە، کە واتای سـەرۆک و پێشـەوا ئەدات. بڕوانە دیاکۆنۆڤ ل.پ ٢٠٧ و هەروەها ل.پ ٦١٠ بەندی ١٣٠.

174 هامبان یان همبان ئەم ناوچەیە کەوتبووە نێوان ناوچەکانی نامار و ئەلیپی (کرماشــان) واتا ئەو مەڵبەندە کە ئێســتا ناوچەکانی سەرپێل، کرند و ئیلامە.

دیسـانەوە لە سـاڵی ٨٢٨ پ.ز ئاشـوورییەکان لەبن سـەرکردایەتی یەکێ لە سردارەکانیان بە ناوی "دایان- ئاشـوور" هێرشـیان هێنایەوە سـەر ناوچەکانی باکووری ڕۆژهەڵات و ڕۆژهەڵات. لەوانە "خۆبوشـکیە" لە باشـووری گۆلی وان، هەروەها لە ناوچەیەک کە سـەرۆک هۆزەکەی ناوی "ماگدوبومالخیس" بوو تێپەڕین و بەرەو باشـووری ڕۆژهەڵات ڕۆیشـتن و خۆیان گەیاندە وڵاتیماننا کە پادشـاکەی "ئۆئاڵ کی/ ئۆئال کەی" بوو. ئوئال کەی خۆی لە شاخان حەشار دا، سپاکەی ئاشوور گوندی" ئێزیرتوو" (لە نزیکی سەقز) کە قەڵای "ئۆئال کەی/ ئوئاڵ کی" بوو داگیر کرد. دوایی بەرەو ناوچەی خارون کە "شۆلۆسۆنۆ" فەرمانڕەوای بوو ڕێ کەوتن، شـۆلۆسـۆنۆ ملکەچی خۆی بەرانبەر ئاشـوور نواند و سـۆزی دا کە هەرساڵە ژمارەیەک ئەسپ وەک باج بدا بە سپای ئاشوور. هەروەها "ئارتا سارو/ ئارتا سـێرو" پادشـای "شـوردیرە"ش[175] (گومانی بۆ دەچێ ناوچەی دیواندەرە بێ) پێشـکەشی و باجی دایە ئاشوورییەکان.

ئاشـوورییەکان لە باسـکردنی ئەم هێرشـانەدا ناوی هێندێک لە ناوچەکان و سەرۆکەکانیان تۆمار کردووە، لەوانە "ئەوپۆ پادشای (گێلزان)، "ئۆئاڵ کی/ ئۆئال کەی" پادشای (ماننا)، شـولۆسـونۆ (هارون)، ئارتا سـارو (شـوردیرە)، نیک دیارا (ئیدا؟)، نیک دیما (....؟)، نینی (ئاریدو)"[176].

پادشـایانی ئاشـوور لە نێوان سـاڵەکانی ٨٣٤- ٨٢٧ پ.ز بە دەیان جار هێرشـیان کردە سـەر ناوچەکانی زاموا، پارسوا و دەوروبەری گۆلی ورمێی واتا ئەو ناوچەگەلە کە ئێستا ئازەربایجانی پێ دەڵێن. لەم هێرشـانەدا بەهەزاران کەسـیان کوشـت، هەزاران کەس بە دیل گیران و کرانە "بەردە"، بەهەزاران ئەسـپ و ئاژەڵ و مەڕومالآت بەتاڵان چوون و زۆر گوند و شـوێنی ئاوادانیش خاپوور کران. هەروەها لە سەردەمی سمیرامید لە ساڵەکانی ٨٠٩، ٨٠٧، و ٨٠٦ پ.ز. لە دژی ماننا وسـاڵەکانی ٧٩٣، ٧٩٢ و ٧٨٨ پ.ز. لە دژی نامار دەسـتیان دایە هێرشکردن.

لە لایەکی ترەوە هەر لەم سـاڵانەدا ماننا کەوتبووە بەر پەلاماری "ئورارتوو"شـەوە. ئورارتوویەکان هەتا ناوچەکانی لای موکریان (مەهاباد) هاتنە پێشـێ و دژێکیان (قەڵایەک) بە ناوی "مشـتا" لە تاشـتەپە لە نزیکی "میاندووئاو" دروسـت کرد و نووسراوەیەکیان لەوێ بەجێهێشـتووە. لەم سـەردەمەدا دەسـتەڵاتداری ماننا هەندێک جار لایەنگریی لە ئورارتووییەکان دەکرد دژ بە ئاشـوور و هەندێ جاریش هەواداری ئاشـوور بوو دژ بە

---

175 Artasaru, Šuridra ٢٠٩.مێژووی ماد، دیاکۆنۆف وەرگێڕانی کەریمی کەشاوەرز، تاران ١٣٤٥، ل.پ

176 Upu, Ualki, Artasaru, šuridira, Nikdima, Ninni
مێژووی ماد، دیاکۆنۆف وەرگێڕانی کەریمی کەشاوەرز، تاران ١٣٤٥،ل.پ.٢٠٨- ٢٠٩

ئورارتوو. "ئارگیشتی یەکەم" پادشای ئورارتوو لە ساڵەکانی ٧٧٥، ٧٧٣، ٧٧٢، ٧٧١، و٧٦٨ پ.ز چەندین جارهەڵیکوتای سەرماننا بە مەبەستی داگیرکردنی کە تووشی بەرەنگاری ماننا بووەوە و سەرکەوتنێکی وای دەستنەکەوت"[177]. هەروەها ساردوری دووەم پادشای ئورارتوو لە دەوروبەری ساڵەکانی ٧٥٠ پ.ز دوو جاران پەلاماری ماننای دا. بەڵام لە پاشان فەرمانڕەوایی ئورارتوو ئەوندە بەهێز بوو کە نە تەنیا زاڵ بوو بە سەر ماننادا بەڵکوو تەنانت بە ناو خاکی ماننناشدا تێ پەڕین و پەلاماریان دایە سەر ناوچەی "نامار/ نامری" (ناوچەی گەرمیان، ئەم ناوچەی لە لای ڕۆژاواوە کەوتبووە نێوان چیاکانی حەمرین و سەروەی ڕووباری دیالە و لە لای باکووری ڕۆژهەڵاتیشەوە هەتا نزیکی کەرکووک) کە لە ژێر فەرمانڕەوایی ئاشووردا بوو. سەرەنجام شەڕی سەخت لە نێوان ساردوری دووەم پادشای ئورارتوو و تیگلاتپالاسار پادشای ئاشوور ڕوویدا. لە ساڵی ٧٤٣ پ.ز ئورارتوویییەکان شکستێکی گەورەیان لە دەست ئاشوور خوارد. ئەمە بوو بە هۆکارێک کە ماننا لە چنگی ئورارتوو ڕزگاری بێت و وەک وڵاتێکی سەربەخۆ ڕوو لە گەشە بکا، و توانی گشت ئەو ناوچەگەلە کە ئێستا ئازەربایجانی پێ دەڵێن جارێکی تر بیخاتەوە ژێر فەرمانی خۆی.

لە پاش "ئۆئاڵ کی/ ئۆئاڵ کەی" پادشای ماننا، کێ جێگای گرتووتەوە هێشتا ڕوون نەبووەتەوە، بەڵام لە نێوان ساڵەکانی ٧٢٥- ٧١٨ پ.ز **"ئێرانزو" پادشایەکی بەهێز بوو و توانی دەستەڵاتێکی یەکگرتوو لە ماننادا دابمەزرێنێ.** ئەمە ئەوە دەگەیێنێ کە پەیوەندییەکانی کۆمەڵایەتی لە وڵاتی ماننادا لە گۆڕاندا بووە و لە کۆمەڵگایەکی سەرەتایی هۆزایەتییەوە بەرەو کۆمەڵگایەکی چینایەتی "بەردەداری" ئەڕۆیشت هەر وەک دەستەڵاتە بەردەدارەکانی تری ئەو سەردەمە. تایبەتمەندییەکانی ئەم قۆناخە بریتی بوون لە برەوسەندنی بەردەداری، دروستکردنی قەڵای قایم و کۆشک و سەرا و هەروەها دامەزراندنی هێزی چەکداری پیشەیی.

"ئێرانزو" تا کاتی مردنی لە نێوان ساڵەکانی ٧١٨- ٧١٦ پ.ز وەک دۆست وهاوپەیمانی ئاشوور مایەوە. پاش مردنی ئێرانزو کوڕەکەی کە نێوی "ئاز/ ئازا" بوو نیشتە سەر تەختەوە. ئەویش بە هەمان شێوەی باوکی دەستەڵاتداری کرد و هەر وەک باوکی بە هاوپەیمانی ئاشوور مایەوە. کۆمەڵانی خەڵک و سەرۆک هۆزەکان خۆازیاری نزیکایەتی و دوستایەتی لەگەڵ ئاشووردا نەبوون. ئەوان ئاشووریان وەک دەستەڵاتێکی ستەمکار و ناڕەوا دەناسی. کۆمەڵگای ئەو سەردەمەی کوردستان و ئازەربایجان تا ئەوکاتە هێشتا نەگەیشتبوونە قۆناخی بەردەداری و هەر لە قۆناخی هۆزایەتیدا دەژیان کە پەیوەندیی مرۆڤەکان لەسەر بنەمای هاوخوێنی و خزمایەتی بوو، بۆ ئەوان گرتن و بردن و فرۆشتنی مرۆڤەکان وەک ئاژەڵ

---

[177] مێژووی ماد، دیاکۆنۆف وەرگێڕانی کەریمی کەشاوەرز، تاران ١٣٤٥، ل.پ.٢١٧

کردەوەیەکی نامۆ و نامرۆڤانە و دژ بە بیر و باوەڕە ئایینییەکانیان دەژمێردرا، هەر بۆیەش سێ کەس لە سەرۆک هۆزە بەهێزەکان **"مەتا- تی"** سەرۆکی هۆزی زیگرتو[178]، **"تلۆسینا"** سەرۆکی هۆزی ئاندیا و **بەگداتوو** فەرمانڕەوای "هویش دێش" (ناوچەی مەراغە) لە دژی "ئاز/ ئازا" ڕاپەڕین و دوای دەستگیر کردن و کوشتنی، تەرمەکەیان لە چیای "ئوئا- وش"[179] فڕە دا. پاشان بەگداتوو بۆ ماوەی چەند مانگێک دەستەڵاتی گرتە دەست. بەڵام ماوەیەکی زۆری نەخایاند کە سارگۆنی دووەم بەپەلە خۆی گەیاندە ئەوێ و توانی بەگداتوو دەستگیر بکا و فەرمانی دا کە هەر بە زێندویی کەوڵی بکەن (پێستی لی بکەنەوە) و لەشەکەشی بۆ پەند لە پێش چاوی خەڵک هەڵواسی.

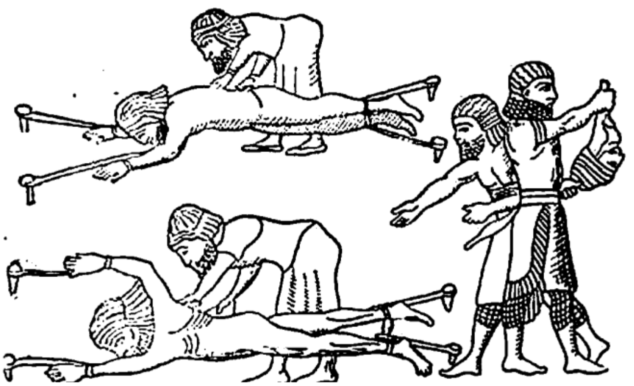

وێنەی ژمارە ١٠، ئاشوورییەکان خەریکی کەوڵکردنی دیلەکانن هەر بەزێندویی، سەدەی هەفتەمی پ.ز[180].

[178] جێگای هۆزی زاگروتی وا دیارە لە نزیکی شاری زنجاندا بووبێ، هەندێ لە شارەزایانی بواری مێژوو پیان وایە کە زاگروتی و ساگرتی هەر یەک وشە و یەک هۆزن، بەڵام ئیمە دەزانین کە چیتران تەخما سەروکی هۆزی ساگرتی کە دژی داریوش شەری کرد لە ئەربیلا(هەولێردا) لە دار درا، واتا هۆزەکەی لە شوێنیکی نزێک لە هەولێر نیشتەجێ بوون. دەشکرێ ئەم هۆزە کۆچەر بووبیتن و گەرمیان و کوێستانیان کردبێ لە نێوان هەولێر و زەنجاندا، چونکۆ بەپێێ نووسینی هرودت ٤ هۆز لە هۆزەکانی ماد کۆچەر بوون.

[179] هێندێک لە زانایان لەو باوەڕەدان کە ئەم چیایە هەمان چیای "سەهەند"ە لە ناوچەی ئازەربایجان. دەبێ ئەوەش لە بیر نەچێت کە خۆدی وشەی "سەهەند"یش وشەیەکی پەتی کوردییە کە واتای سەردی زۆر (سەهۆڵبەندان) دەدات.

[180] مێژووی ماد، دیاکۆنۆف وەرگێڕانی کەریمی کەشاوەرز، تاران ١٣٤٥، ل.پ.٢٠٣

ئەمجا کوڕەکەی تری ئێرانزو کە ناوی ئۆلۆسۆنۆ بوو دانرایە سەر تەختەوە. بەڵام ئۆلۆسۆنۆ لە ژێر گۆشاری سەرۆکەکانی تردا ناچار ما پشت لە ئاشوور بکا و لەگەڵ ئورارتوو پەیمان ببەستێ و لە ئەنجامدا ٢٢ دژی ماننایی کە هاوسنووری ئاشوور بوو پێشکەشی "ڕۆسا" پادشای ئورارتوو بکا. بەڵام سارگۆنی دووەم کە هێشتا لە ناوچەکەدا بوو و نەگەڕابووەوە بۆ ئاشوور زۆر بەخێرایی بەرەو ئێزرتوو ڕۆیشت و داگیری کرد. هەروەها دوو دژی گرینگی زیبیە (زێویە) و "ئارمائیت"یشی داگیر کرد. ئۆلۆسۆنۆ ناچارما خۆی بدا بەدەستەوە و جارێکی تر خوی هاوێشتە پاڵ سارگۆن، ئەویش فەرمانڕەوایی پێ گەڕاندەوە.

لە پاش شەڕەکانی ئاشوور لەگەڵ ئورارتوودا و سەرکەوتنی ئاشوورییەکان لەو شەڕانەدا ئەو ٢٢ دژەی کە ئورارتوو لە ماننای داگیر کردبوو جارێکی تر گەڕێندرایەوە بۆ ماننا. لە پاش ئەم ساڵانەدا ماننا توانی دووبارە بەخۆیدا بیتەوە وبگەشێتەوە و وەک دەسەڵاتێکی مەزن لە ناوچەکەدا نەخشی هەبێت. لە دوای ساڵی ٧١٣ پ.ز ئیتر نە تەنیا باجی بە ئاشوور نەدا بەڵکوو چەند جارێکیش پەلاماری ناوچە مەرزییەکانی ئاشووریشی دا.

ماننا لە کاتی ڕاپەڕینی مادەکان لە دژی ئاشوور لە ساڵەکانی ٦٧٣ پ.ز دا یارمەتیدەر و هاوپەیمانی مادەکان بوو، بۆیە لە ساڵی ٦٦٠ پ.ز ئاشوورییەکان بە سەرکردایەتی نبو- شار- ئوسور بە مەبەستی تولەسەندنەوە دیسانەوە هێرشیان کردە سەر وڵاتی ماننا. "ئاخسەری" پادشای ماننا زۆری تێکۆشا کە بەرەنگاری ئاشوور ببێتەوە، چەندین شەڕ لە نێوانیاندا ڕووی دا سەرەنجام ئاشوورییەکان سەرکەوتن وئاخسەری تێکشکا و ناچار ما "ئیزرتوو" پایتەختی خۆی (لە نزیکی شاری سەقز) بەجێبهیلیت و بەرەو ورمەت (ورمێ/ ئورومییە) پاشەکشێ بکا.

بەڵام لێرەدا یەکێ لە سەیرترین ڕووداوەکانی مێژوو قەوما، "کۆمەڵانی خەڵکی ئاسایی وهەژارەکان کە لە دەستەڵاتداری ئاخسەری و هەڵاتنی لە بەرامبەر دوژمندا توڕە و بێزار بوون لە دژی ڕاپەڕین و ئاخسەری و بنەماڵەکەی و هەموو ئەو سەرکردە و میرانە کە لەگەڵیدا بوون کوشتن و لەشەکانیان لە کۆڵانەکاندا فڕە دا"[181]. ئەمە یەکێ لە گرینگترین ڕووداوەکانی مێژوویی ئەو سەردەمە بوو، خەڵکی ئاسایی لە دژی فەرمانڕەوایانی خۆیی ڕاپەڕین و لە شۆڕشێکدا فەرمانڕەوایانی خۆیانیان بە سزای مەرگ گەیاند.

"دیاکۆنۆڤ بە سەر سوورمانەوە لەم ڕووداوەی ئەو کاتە دەڕوانێ و دەنووسێ: هەڵکردنی ئاڵای ڕاپەڕین دژ بە زۆرداران و ستەمکارانی ناوخۆ نیشانەی ئەو تێکوشانە کۆمەڵایەتی و ئەو هاوکاریی ناوخۆیی جەماوەرییە بوو کە لە نێو نەتەوەکانی دیکەدا لەبەر هێندێک هەلومەرجی

---

[181] مێژووی ماد، دیاکۆنۆڤ وەرگێڕانی کەریمی کەشاوەرز، تاران ١٣٤٥، ل.پ.٣٤٩-٣٥٠

مێژوویی کۆمەڵگای کۆیلەداری لە ڕۆژهەڵات، ئەو هەســـت و بیرە هێشـــتا نەهـاتبووە گۆڕێ"[182].

" ئۆئال کەی" کوڕی ئاخســـەری کوڕەکەی خۆی نارد بۆ لای پادشــای ئاشــوور بۆ ئەوەی یارمەتی بدات، لەوە دەچێ بەشـــێوەیەک یارمەتی وەرگرتبێت چونکە دەســـتەڵاتی ماننا هەرمایەوە و تەنانت لە کاتی جەنگی مادەکان و بابلییەکان لە دژی ئاشـــوور، ماننا لە پاڵ ئاشـووردا مایەوە و هاوپەیمانی ئاشـوور بوو، بەڵام لە شـەڕێکدا وا لە بەرانبەر بابلییەکانەوە تێکشـکان کە ئێتر وزەی هەڵسانەوەیان لێ بڕا و ناوچەکانی ماننا لە دەوروبەری ساڵانی ٦١٦ – ٦١٥ پ.ز کەوتە ژێر فەرمانڕەوایی هوخشترە (کەیخەسرەو) پادشای ماد.

هۆکاری کزبوون و ڕووخانی فەرمانڕەوایی ماننا

هەر چەند کە ئەو ڕاپەڕینە کۆمەڵایەتی و مەردمییە کە لە ورمەت (ورمێ) لە دژی پادشـــا و سـەرکردەکانی ماننا ڕووی دا، لە ڕاستیدا شۆڕشی چینەکانی بندەست و هەژاری کۆمەڵگا بوو لە دژی سـەردەسـتان و زۆرداران و پشـتی فەرمانڕەوایی مانناى شکاند. بەڵام ئەوە نابێ لە بیر بچێت کە دەسـتەڵاتی ماننا هەر لە سـەرەتای پێک هاتنیەوە تووشی ناکۆکی بوو. فەلسـفەی پێکهـاتنی "یەکیەتیی مـاننـا" بەرئەنگاربوونەوەی هێرشـــە دڕندانەکانی ئـاشـــوور بوو. ئەو هۆزانەی کە بڕبڕەی پشـــتی یەکیەتیی ماننا بوون، لە ترس و لە دژی فەرمانڕەوایی ئاشـــوور پشتیوان و هاوکاری ماننا بوون، چونکە هەر کاتێک ئاشوورییەکان دەهاتن نە تەنیا دانەویلە و ئەسـپ و گاو و مەڕ و ماڵاتیان دەبردن و ئیتر هیچیان بۆ خەڵکەکە نەدەهیشـتەوە بەڵکوو هەر کەسێکیشـیان بگرتبایت دەیانبردن و دەیانکردن بە "کۆیلە". بەڵام دەسـتەڵاتی ماننا لە جیاتی بەرگری کردن لە گیان و ماڵی خەڵک و پشتبەسـتن بەهێزی ئەو هۆزانەی کە پشتیوانی بوون بۆ بەرئەنگاربوونەوی دەســـتدرێژییەکانی ئاشـــوور، بەپێچەوانەوە هەر لە ســـەردەمی ئێرانزوەوە خۆی کرد بە دۆست و هاوپەیمانی ئاشوور.

پادشـــاکانی ماننا بۆ پاراســـتنی دەســـتەڵات و بەرژەوندییەکانی خۆیان ئامادەی پێ دانی هەر چەشـنە باجێک بوون کە ئاشـوورییەکان دەیانخسـتە سـەریان. دیارە ئەمەش قورسـایی و بارگرانێکی زۆری دەخسـتە سـەرشـانی خەڵکی ئاسـایی. چونکە پادشـا و سـەرکردەکانی تر لە گیرفانی خۆیان باجی ئاشـــووریان نەدەدا، بەڵکوو زەحمەتکێشـــان و ڕەنجبەرانی ماننا هەم

---

[182] هاونەتەوەیی کورد و ماد لە نووسینی حەبیبوڵای تابانی ل.پ ١٥٠

دەبوای باجی ئاشـــووریان دابین کردبای و هەم باجی فەرمانڕەوایانی خۆیان واتا باجەکە دووقات دەبووەوە و ئێتر شتێکی وا بۆ خەڵکی ئاسایی نەدەمایەوە.

لە لایەکی تریشـــەوە ســـەرەتاکانی شـــێوازی بەردەداری وەک ئەوەی کە لە ئاشـــووردا بوو لە ماننایشـــدا ســـەری هەڵدابووەوە. دروســـتکردنی کۆشـــک و ســـەرا و دەیان دژی ســـەربازی و ڕاگرتنی "بەردە" و هەروەها کۆکردنەوەی زێڕ و زیوێکی زۆر وەک ئەوانەی کە لە گەنجینەی زێویە و تەپۆڵکەی حەســـەنلوو دۆزراونەتەوە (بێ گومـان ئەمـانە تەنیا نموونەیەکن)، بۆ خەڵکی ئاســـایی ناوچەکە، کە هێشـــتا لە ســـەردەمی هۆزایەتی و پێش لە قوناخی بەردەداریدا دەژیان شێوازێکی نامۆ و نامرۆڤانە بوو. بێگومان سەرهەڵدان و پەرەسەندنی ئایینی زەردەشتی لەم ناوچەیەدا و بڵاوبوونەوەی دروشـــمی ڕاســـتی و پاکی لەم ســـەردەمەدا کاردانەوەیەکی سروشـــتی ئەم بار و دۆخە بوو. **بەگداتوو** و **مەتاتی** و **تلوســـینا**، کە لە دژی **"ئاز/ ئازا"** ڕاپەڕین، ئازیان هەر بە تاوانی هاوپەیمانیەتی لەگەڵ ئاشووردا کوشت.

زمان و نەژادی ماننابییەکان

دیاکۆنۆڤ زانیارییەکی زۆری ســـەبارەت بە مـاننـاییيەکان و مـادەکان کۆ کردوەتەوە و خســـتویەتە بەردەســـت، فەرهەنگێکی مەزن پڕ لە زانیارییەکانی عەردنێگاری(جوغرافی)، مێژوویی، کۆمەڵایەتی و لە هەمووی گرینگتر وشـــەی کۆنی کوردی. بۆیە پەرتووکی مێژووی مادی دیاکۆنۆڤ ســـەرچاوەیەکی گرینگە بۆ ودەســـتهێنانی زانیاریی و لێکۆڵینەوە، بەڵام نابێ هەموو وتەکانی بە بێ هەڵســـەنگانـدن و بەراوردکاری وەربگیردرێـت، دەبێ بە چـاوێکی ڕەخنەگەرییەوە ســـەیریـان بکرێ. هێنـدێ جـاران نـاکۆکی و دژبەرایەتی لە نووسراوکانیـدا دەردەکەوێ، جاری واش هەیە کە بڕوایەکی تەواوی بە وتەکانی خۆی نییە. لەســـەر کورد و زمانی کوردیش لەوانەیە گوشـارێکی سـیاسی لەســـەر بووبێت، چونکە هەر چەند بەباشی دەزانێ کە کورد و زمانی کوردی پەیوندییەکی ڕاستەوخۆیان لەگەڵ ماد و زمانی مادیدا هەیە، بەڵام زۆر بێدەنگە و بە هیچ کلوجێک لەم بارەوە قســـە ناکا تەنانەت یەکجاریش زوانی کوردی لەگەڵ مادیدا بەراوورد ناکا. بەڵام لەگەڵ ئەمەشـدا دەبێ زۆر ســـوپاسی بکرێ بۆ ئەو کارە گەورەیە کە کردویەتی و ئەو هەموو زانیارییانە کە کۆی کردوەتەوە.

بەر لەوەی ئەم باســـە دەســـت پێ بکرێت باشـتر وایە کە دەســـتەواژەی "ئێران" و زمانی "ئێرانی" ڕوون بکرێنەوە. مەبەســـت لە ئیرانی وڵاتی ئێســـتای ئێران و زمانی فارسی نییە بەڵکوو واتـایەکێ بەرینتر دەگەیینێ . جـا بۆ ئەوەی ئەم بـابەتە ڕۆشـــن بکرێتەوە ئەو پێناســـەیە کە دیاکۆنۆڤ بە دروســتی بۆ دەســتەواژەی ئێرانی کردوە دەخرێتە پێش چاو. دیاکۆنۆڤ لە ل.پ ٥٨١ پەراوێزەکان لەسەر ناوی "زمانەکانی ئێرانی" دەڵێ:

" ناوی زمانی ئێرانی بۆ لقێک لە زمانە هیندوئوروپییەکان دەگەڕێتەوە کە بریتین لە ئاسـتی (ئاسی)، ئەفغانی، فارسی، تاجیکی، کوردی، تاتی، تاڵشـی و... لە زمانە کۆنەکانیش ئەوێسـتایی، سـوغدی، خوارەزمی، ئەسـکیتی و... ئەم دەسـتەواژەیە هەر چەند زۆر گونجاو نییە بەڵام چار نییە و ئێسـتا وشـەیەکی ترمان نییە کە لە جێگای دانین. بەکارهێنانی ناوی ئێرانی لەوانەیە وای بۆ بچن کە گۆاپی مەبەست لەم وشـەیە زمانی وڵاتی ئێران واتا پارسییە (فـارسی)، هەر وا کە بۆ هەمووان ڕوونە و دواترێش بـاسی لێ دەکرێ دەسـتەواژەی ئێران لە باسـتاندا (دێرین) وەک "ئاریانا" بووە و "فارس"ی لەخۆ نەگرتبوو"[183].

بۆچوونی دیاکۆنۆف لەسـەر پێکهاتە و زمانی دانیشـتوانی کۆنی کوردسـتان جێگای پرسـیارە! ئەگەر کەسێ بەوردی پەرتووکی مێژووی مـادی دیـاکۆنۆف بخوێنێتەوە، بێگومـان لە نارۆشـنبوونی هێندێک لە زانیارییەکانی تێ دەگا. لەسـەر نەژادی دانێشـتووانی کۆنی وڵاتی کوردستان لە ل.پ. ١٧٨- ١٧٩دا ئەوا نووسراوە:

پێکهاتەی نەژادی ئەم شـوێنانە هەر لە هەزارەی سـێیەم هەتا هەزارەی یەکەمی پ.ز ئاڵوگۆڕی بە سـەردا نەهاتووە، گشـت خەڵکی ئەم مەڵبەندە هەر لە گۆلی ورمێییەوە هەتا بەشی سـەرەوەی دیالە لە نەژادی گۆتی و لۆلۆبی بوون، لۆلۆبییەکان لە بەشی ڕۆژاوا و گوتییەکان لە بەشی ڕۆژهەڵاتدا نیشـتەجێ بوون. گومانی بۆ دەچێ لە پێکهاتەی مێهرانیش هەر لەو ناوچانەدا بووبێتن. لە بەشی باشـووری ڕۆژاوا و لە سـەرەووەی ڕووبارەکانی دیالە و کەرخە پێکهاتەی کاسی و ئیلامی و هەروەها لە دەر و دوڵەکانی ڕۆژاوای چیاکانی زاگروس پێکهاتەی هوری ژیاون.

هەر وەها لە لاپەڕەی ١٩٣دا دەڵێ:

"زوانی ناوچەکانی ئازەربایجان و کوردسـتان لە سـەدەکانی هەفتەم هەتا نۆەمی پ.ز ئێرانی نەبووە و دانیشـتوانەکانی بە زمانی لۆلۆبی و گۆتی و... قسـەیان دەکرد، تەنیا شـوێنەکانی ڕۆژهەڵاتی ماد ئەو ناوچەگەلەی کە کەوتبوونە لای تاران و ئەسـفەهانەوە بە زمانی ئێرانی قسەیان دەکرد".

---

[183] مێژووی ماد، دیاکۆنۆف وەرگێڕانی کەریمی کەشاوەرز، تاران ١٣٤٥، ل.پ.٥٨١

بە قسەی دیاکۆنۆڤ وا دیار دەبێ کە هیچ هۆزێکی ئێرانیی زمان هەتا هەزارەی یەکەمی پ.ز لە کوردستاندا نەبووبێت! لەسەر پێکهاتەی هۆزەکانی مانناییش دەڵێ کە ئەم یەکیەتییە لە پێشدا لە نێو هۆزەکانی "نائێرانی"دا پێک هاتووە و تیرە ئێرانییەکان دواجار چوونەتە ناو ئەم یەکیەتییەوە بۆ سەلماندنی قسەکانیشی هێچ بەڵگەیەکی باوەڕپێکراویش پیشان نادات. لەسەر زمانی دانیشتوانی ناوچەکانی "ماننایی" و "مادی" وتەکانی زۆر سەیر و بێ بنەمان، جاریک خۆی هیچ زانیارییەکی وا لە سەر زمانی لۆلۆبییەکان و گۆتییەکان نادات بە دەستەوە، یان باشتر بڵێن هەتا ئێستاش زانیارییەکی وا لەسەر ئەم بابەتە نییە، هەرچەند ژمارەیەکی زۆر لە لێکۆڵەران و زمانناسان پێییان وایە کە ناوی پادشایانی گۆتی دەچێتەوە سەر زمانی هێندو ئوروپی.

بەڵام با بزانین چۆن بەپێێ زانیارییەکانی خۆدی دیاکۆنۆڤ ئەم بۆچوونەی ناڕاست و بێبناغەن. دیاکۆنۆڤ لەبەر ئەوەی کە ناوی هێندێک لە پادشاکانی ماننایی لە ئێرانی ناچن بەو ئەنجامە دەگا کە ئەم هۆزانە و ئەم شوێنانە کە ئەوانی تێدا ژیاون نائێرانی بوون. بەڵام خۆدی دیاکۆنۆڤ لە پەرتووکەکەیدا باسی ئەوەش دەکا کە تەنیا ناوی کەسان نابیتە بەڵگەیەکی سەلمێنەر بۆ دیاری کردنی ڕەچەڵەک و زمانی هۆزێک و یان نەتەوەیەک. بەپێی نووسراوەکانی دیاکۆنۆڤ لانیکەم ناوی چوارکەس لە پادشایانی ئاشوور لە سەدەی نۆزدەیەم هەتاکو سەدەی هەژدەیەمی پ.ز. لۆلۆبی بوون وەک ئەداسی، لۆبەی، بەزەی، و لۆلای. بەڵام ئەمە ئەوە ناگەینی کە ئاشوورییەکان لۆلۆبی بوون. هەروەها ئانوبانینی خۆی وەکوو پادشای لۆلۆبیان دەناسێنێ کە چی ناوەکەی ئەکەدییە. لە لایەکی تریشەوە هەر چەند دیاکۆنۆڤ بۆ خۆیشی دەزانێ کە ئەکەدییەکان لە ڕۆژاوا و ڕۆژهەڵاتی چیاکانی زاگروسدا نەژیاون بەڵام بە قسەی خۆی ناوی ئەکەدی لە نێو دانیشتوانی ئەو مەڵبەندەدا بڵاو ببووەوە، وەک "نور- ئەداد" کە توانی بەشێکی زۆر لە هۆزەکانی ناوچەکە لە دژی ئاشوور یەک بخا. هەروەها ناوی زۆربەی پادشایانی ئێرانی پاش بڵاوبوونەوەی ئایینی ئیسلام عەرەبییە، بەڵام بە ڕەگەز هەموویان ئێرانین، بە هەمان شێوە ناوی پادشایانی عوسمانی عەرەبییە کە چی خۆیان تورکن. دیاردەی ناونانی پیاوان لە فەرهەنگی ئێرانیاندا یان پەیوەستە بە ئایینەوە و یان پێوەستە بە پاڵەوانان و قارەمانانەوە. ئێستا با سەیری ژمارەیەک لەو ناوانە بکەین کە دیاکۆنۆڤ بۆ خۆی ناویانی هێناوە.

ئێرانزو: ناوی یەکێ لە پادشا گەورەکانیماننا "ئێرانزو" بوو، دیاکۆنۆڤ لە بابەت ئەم ناوەوە هێچ نالێ، بەڵام ئیرانزو ناوێکی پەتی کوردییە، ئەمە بۆ یەکەمین جارە کە وشەی **ئێران** لە مێژوودا دەردەکەوێ. ناوی ئێرانزو لە دوو بڕگە پێک هاتووە، یەکەم ئێران کە مەبەست وڵاتی "ئاری"یەکانە و خۆدی دیاکۆنۆڤ دەڵێ ئەم وشەیە جێگای وشەی "ئاریانا"ی گرتووەتەوە و بڕگەی دووەمی ناوەکە **"زو"** خۆدایەکی کۆنی ئێرانییە، پێکەوە واتای خۆدای

ئێران دەدات. ژمارەیەکی زۆر لە لێکۆڵەران و شـــارەزایانی بواری مێژووی کۆنی ئێرانی لەو باوەڕەدان کە وشـەی "زو" کورت کراوەی "زروان / زوروان"ە ، هەروەها لە ئەوێسـتا و لە شـاهنامەی فێردەوسـیشـدا باسی یەکێ لە پادشـایانی "پێشـدادی" (پێش لە داد / پێش لە ئاینی زەڕدەشـتی) کراوە بە ناوی" زو" کوڕی تەهماسـپ کە ماوەی ٥ سـاڵ فەرمانڕەوایی کردووە[184]. (لە ئەوێستادا، وشەی پێشدادی وەک "ئەپەر- داتا " هاتووە کە "ئەپەر" ئێستا لە کوردیدا بووەتە "بەر" و" داتا "ش هەمان دادی کوردییە).

فێردەوسی لەسەر "زو" ئاوا دەڵێ:

ندیدند جز پور تهماسب زو

که زور کیان داشت و فرهنگ گو.

هەروەها حافزی شیرازیش ناوی "زو"ی هێناوە[185]:

شکل هر سر مه میدهد نشان

از افسر سیامک و ترک کلاه زو

هەروەها لە نێو سرودەکانی" یارسـانی"شـدا باسی زو وەک خۆداوەندی ڕووناکی کراوە، (ئاینی یارسـانی لە ڕاسـتیدا هەمان ئاینی زەڕدەشـتییە کە کەوتووەتە بەر کاریگەریی ئاینی ئیسـلامەوە)، ئەم سرودەی خوارەوە هی "داود کۆسـوار"ە کە یەکێکە لە پیرانی یارسـانی لە دەوروبەری ساڵانی ١٣٥٠ – ١٤١٩ زایێنی. ئەمەش دەقی سرودەکەیە:

نه هیهات هو نه هیهات هو

سەف سەف مەنهۆ نه هیهات هو

چلتەن گرد ئامان بی وه قاو وقو

دونیا ڕۆشن بی وه فەرمان زو

---

184 http://www.loghatnaameh.org/dehkhodaworddetail-f99c3aff570c422baff65e2182ac9d7d-fa.html (2013-06-09)
185 http://www.loghatnaameh.org/dehkhodaworddetail-f99c3aff570c422baff65e2182ac9d7d-fa.html (2013-06-09)

تاری مەرگ و شەڕگریزان چون دو

یانەی تاریکیش کەرد ژێرورو

چەنی چلتەنش نمانا ئەرجو

واتاکەی بەم شێوەیە:

یاران بە وتنەوەی هوو هوو ریزیان بەستووە، (چلتەن)یش بە هەمان شێوە هاتوون و هەیا وهوو دەکەن. دونیاش بە فەرمانی زو (زەروان) ڕووناکبووتەوە و تاریکی و مەرگ و جەنگ وەک دووکەڵ هەڵ هاتن وخانەی تاریکی سەر وبن کرا[186].

کەوا بوو لێرەدا ڕوون دەبیتەوە کە وشەی "زو" وشەیەکی "ئێرانی (کوردی)"یە و ناوی یەکێ لە خۆدایانی کۆن بووە.

ئاخسەری: ناوی یەکێکی دی لە پادشایانی مانناییە "ئاخسەری"یە، ئەم ناوەش هەر وشەیەکی ئێرانییە. یەکەم: دەتوانێ واتای پادشا بدات، بۆ نموونە ناوی کەیخەسرەو پادشای ماد بە شێوەی" کەی ئاخسارا" بە واتای پادشای گەورە هاتووە کە ئەگەر وشەی " کەی" لێ هەڵگرین "ئاخسارا واتای پادشا دەدات. "ئاخسارا" لەگەڵ "ئاخسەری" دا جیاوازییەکی ئەوتۆی نییە، دەتوانێ شێوەیەکی گۆکردنی تایبەت بە مانناییبێت بۆ" ئاخسارا ". دووەم وشەی" ئاخسا " لە زمانی ئەوێستاییدا واتای ئامۆژگاری کردن ، ئاگا کردنەوە، تێگەیاندن دەدا (بڕوانە یادداشتهای گات ها، پورداود، ساڵی ١٣٨١، ل.پ ٢٧٤ هاتی ٤٦ بەندی ٢). شێوازی دروستکردنی ناوی بکەر لە ئەوێستادا هەر وەک کوردی وایە بۆ نموونە تاشان (تاشەر)، داتا (داتەر)، (بڕوانە کانگا دیکشنێری). کە وابوو ناوی بکەر بۆ "ئاخسا" دەبێتە ئاخسەر، کە واتای ئاگاکەر، ئامۆژگاریکەر یان بە زمانی ئەمڕۆ واتای مامۆستا دەدا. بەڵام بە ئەگەرێکی زۆر هەر شێوەیەکی ترە لە گۆ کردنی ناوی ئاخسارا بە واتای پادشا.

ڕادیای شادی: (دیاکۆنۆف ل.پ.٧٠١ پەراوێزەکان بەندی ٢٠٣)، بەرپرس و سەرۆکی دژی مانناییە "ئەرشتد" بوو کە بە دەستی ئاشوورییەکان کوژرا. وشەیەکی کوردییە، وەک ناو ئێستاش لە کوردیدا هەر ماوەتەوە. وشەی یەکەم ڕادیا لە وشەی "ڕاد"وە دێت کە ڕاد یان ڕات هەم لە کوردیدا هەم لە ئەوێستایی و هەمیش لە سانسکریتیدا واتای ڕاستکار، دروستکار، و جوانمێر دەدا (بڕوانە هەنبانە بۆرینە فەرهەنگی کوردی- فارسی هەژار، تاران

---

[186] یارسان لە نووسینی ئەیوب ڕوستەم ساڵی ٢٠٠٦ زایینی، ل.پ ٨٢

١٣٦٩. ل.پ.٣٣٩). پیتی "ی" نیشانەی پەیوەستە (نسبت)، وشەی دووەمیش هەمان وشەی شادی کوردییە. پێکەوە دەبێتە "ڕادیا- ی شادی" واتا "رادیا" کوڕی "شادی".

بەگداتوو: ناوی فەرمانڕەوای ناوچەی هۆیش دێش (ماد- ڕاغا / مەراغە) بوو، کە لە دژی ئازا پادشایماننا ڕاپەڕێ و بۆ ماوەیەکی کەمیش جێگای "ئازا"ی گرتەوە. ناوی بەگداتوو یان بەغداتوو لە سێ برگە پێک هاتووە، بەمجۆرە " بەغ- دات- وو". برگەی یەکەم بەغ / بەگ واتای "خۆدا" دەدات، برگەی دووەم "دات/ داتا" واتای "دا/ دای" ئەدات، برگەی سێیەم "وو/ و/ ۆ" پاشگرێکی باوی مادی و هەروەها کوردیی شێوەزاری کرمانجییە. بەگداتوو/ بەغداتوو مانای "بەغ دایە (بەغ داویەتی)/ خودادادە" دەگەیێنی. ئەمە بە وتەی خۆدی دیاکۆنۆڤیش قسەی تێدا نییە کە ناوێکی ئەوێستاییە.

تلۆ سینا: تلۆی کوڕی سینا، سەرۆکی هۆزی ئاندیا کە لەگەڵ بەگداتوودا لە دژی ئازا پادشای ماننا ڕاپەڕی. تلۆ ناوی خۆیەتی و "سینا"ش ناوی باوکیەتی. ناوی تلۆ/ تێلۆ،ئێستاش لە شێوەزاری کرمانجیدا هەر باوە. "حەسەن تێلۆ شکاک (حەسەنی کوڕی تێلۆ) یەکێ لە هاوڕێیانی قازی موحەمەد بوو لە سەفەری ڕووسیادا(سوڤیەت). هەروەها ڕێبەری ڕێکخراوی "یەکیەتیی لیبراڵی کوردستان لە ڕوژئاوا ناوی "فەرهاد تێلۆ"یە. "**سینا**"ش ناوێکی کۆنی ئێرانییە. ناوی باپێرە گەورەی زانای بەناوبانگ "ئەبو عەلی حوسێن کوڕی عەبدوڵلا" کە لە ساڵی ٣٥٦ کۆچیدا لە "بوخارا" لە دایک بووە "سینا"بوو، هەر بۆیەش بە ئەبۆ عەلی سینا بەناوبانگە.

ئاز: ناوی یەکێ لە کوڕەکانی ئێرانزو بوو کە دوای مەرگی باوکی جێگای گرتەوە، لەسەر ئەم ناوەش دیاکۆنۆڤ هیچ نابێژێ."ئاز/ ئازا" لە کوردیدا چەند واتایەک دەگەیێنێ لەوانە "خێرا" کە زۆرتر لە ناوچەکانی شارەزور و هەورامان وسنە و کرماشان بەکار دێت هەروەها واتای "دلێر و چالاکیش ئەدا"[187]. بەڵام مەبەست لەم **"ئاز/ ئازا"**یە هیچکام لەمانە نین، بەڵکوو **"ئاز"یش خۆدایەکی کۆنی ئێرانی بوو کە خاوەن هێزێکی لەبن نەهاتوو بووە.** خۆدایانی کۆنی هیندوئێرانی کە "دئۆ"یان پێ دەگۆت، ژمارەیان زۆر بوو و خەڵکیش ناچار دەکران کە قوربانیان بۆ بکەن کە ئەمە دەبووە هۆی بارگرانی بەسەر شانی خەڵکەوە. بۆیە پاش بڵاوبوونەوەی ئاینی زەردەشتی لۆمە لە پەرەستنی "دئو"کان" کرا، کە وای لێ هات دواجار بوون بە هێزی تاریکی و درۆ و خراپی ونەیاری. ئێستا وشەی دێو جێگای دئوی گرتووەتەوە. وا دیارە ناوی **"ئاز"** هێن ئەو سەردەمەیە کە هێشتا "دئو"کان نەبووبێتن بە

[187] فەرهەنگی هەنبانە بۆرینە هەژار، تاران ١٣٦٩، لاپەرە ٥

دێو. (ئەو سەردەمە سەرەتای سەرهەڵدانی ئایینی زەردەشتی بووە و وا دیارە کە هێشتا نەبوو بە ئایینێکی گشتگیر لە هەموو ناوچەکەدا).

لە ئەفسانەی ئافرینیشی ئایینی "زرڤانی"دا ئاوا هاتووە: لە سەرەتادا جیهانی ئێمە نەبوو، تەنیا دوو گەوهەر هەبوون، گەوهەری ڕۆشنایی و گەوهەری تاریکی . گەوهەری ڕۆشنایی باش و جوان بوو، گەوهەری تاریکیش ناحەزو وخراپ. شاریاری (وەزیر، یاریدەری شا) جیهانی ڕۆشنایی **"زروان"** بوو کە فەرمانڕەوایی بە سەر خۆشی و ئاسایشتدا دەکرد، لەم جیهانەدا نەخۆشی و ڕۆژڕەشی و مەرگ نەبوو. لە جیهانی تاریکیدا دیوی **"ئاز"** فەرمانڕەوایی دەکرد. ئەم دوو گەوهەرە دوور لەیەک دەژیان هەتا ڕۆژێک "ئاز" چاوی کەوت بە جیهانی ڕۆشنی و ویستی کە داگیری بکا بۆیە لەگەڵ کۆمەڵێک لە دێوان پەلاماری زروانی دا. زروان ئامادەی نەبەرد (جەنگ) نەبوو، هەر بۆیە دوو خۆدای تری دروستکرد بۆ بەرئەنگاربوونەوەی "ئاز". یەکێ لەوانە هورمزد بوو خۆدای جەنگ، بەڵام هۆرمزد لە شەڕەکەدا شکستی هێنا و کەوتە بنی جیهانی تاریکییەوە و لەسەر خۆی چوو. زروان بۆ ڕزگاری هۆرمزد خۆدایەکی تری دروستکرد کە ناوی مێهرئیزد بوو، کە لەگەڵ دێوەکان بەشەڕهات و شکستی دان و هۆرمزدی ڕزگار کرد و دێوەکانی کرد بە زنجیروە.

لە نێو سرودە ئایینیەکانی یارسانیشدا (سرودی ڕمزبار)[188] ناوی **"ئاز"** وەک خۆدای تاریکی هاتووە:

پەی دەرون شاد پەی دەرون شاد

شام ڕۆشنیش وست پەی درون شاد

ئەوکۆی چل نورش هەرکە کەرد ئیجاد

چل مەشعەلش دا وە ئۆسای ئیرشاد

نە لەوح حەجەر شاکەرش بنیاد

ئاز و تاریکی گوریزان چون باد

واتاکەی: بۆ دەرونی شاد، شام ڕووناکی خستە دەروونمانەوە و شادبووینەوە، ئەوکاتەی "چلتەن"ی ئافراند و چل مەشخەڵی ڕێنماییکردنی دایە دەستیان، (کە پەیامە

[188] یارسان لە نووسینی ئەیوب ڕوستەم ساڵی ٢٠٠٦ زایینی، ل.پ ١٤٦

ڕووناکیبەخشـــەکانیان) وەک نووسراوەیەکە کە لەســـەر بەرد گەڵاڵە کراِبێ. لە بەر ئەم ڕوشناییەدا **"ئاز"** و تاریکی وەک با هەڵهاتن.

لێرەدا دەبێ ئەوە وەبیر بێنینەوە کە وشـــەکانی **"ئاز و ئازا"** هەر یەک وشـــەن. بەپێی زانایانی بواری زمانە کۆنەکانی ئێرانی زۆربەی وشـــەکانی مادی بە تایبەت ناوەکان بە پیتی " ا " کۆتاییان پێ هاتووە بۆ نموونە ماد (مادا)، پارس (پارســـا)، پارت (پارتا)، کار (کارا)، داد یان دات (داتا)، دەس (دەسـا)، ئەسـپ (ئەسـپا)، پەراسـو (پەراسـوا). بەپێی ئەم ڕێسـایە **"ئاز"** یش هەر هەمان **"ئازا"**یە. ئەم "ا"یە کە لە پاش وشەکان دەهات لە سەردەمی ئەشکانییەکاندا لە پاش وشەکان کەوت.

هەروەها ئەم ناوە لە پارسی میانەدا وەک **"ئاز"** و لە ئەوێسـتاییدا وەک **"ئازای"** هاتووە کە واتای ڕژدی و ئازمەندی ئەدا[189].

هەر چەند ناوی"ئێرانزو" پادشـای ماننا و ناوی "ئازا"ی کوڕی، کوردی/ ئێرانییە بەڵام ناوی کوڕەکەی تری ئۆلۆسۆنۆ تا ئیستا ڕوون نەبووەتەوە کە سەر بە کام زمانە.

واتاکانی زاموا، پارت، پارسوا، پارس و میدیا لە ڕوانگەی دیاکۆنۆڤەوە

دیاکۆنۆڤ لە ل.پ.١٩٢دا دەڵێ: "لە وڵاتی "ماد"دا ناوی زۆر شـــوێن و جێگا بۆ ماوەیەکی درێژ هەر بە شـێوەی نائێرانی مایەوە، ئەمە ئەو ڕاسـتییە دەردەخا کە پێشـتر خەڵکی ئێرانیی زمان لەو شـوێنانەدا نەژیاون، چونکە کاتێ زمانی خەڵکەکە دەگۆڕدرێت لە هەمان کاتدا ناوی شوێنەکان بۆ ماوەیەک وەکوو جارانی خۆی دەمێنێتەوە".

ئەم بۆچوونەی دیاکۆنۆڤ وەک تئۆری ڕاسـتە بەڵام لەسـەر شـوێنی مانناییەکان و مادەکان ناگونجی و ڕاســـت نایەتەوە. گرفتەکەش بە داخەوە لەوەدایە کە چۆن دیاکۆنۆڤ کوردی نازانێ لە ناوی ئەو شوێنانە کە باسیان لێ دەکا یان هەر تێ ناگا یان خراپیان وەردەگێڕێتەوە بۆ نموونە:

زاموا: لە ل.پ ١١٨ دا لە بەندی ٥، ئاوا باسی ناوچەی زاموا لە ســـەردەمی دەســـتەڵاتی ئاشوورییەکاندا دەکات:

---

[189] مهرداد بهار، پژوهشی در اساطیر ایران، چاپ پنجم پائیز ۱۳۸۷، نشر آگاه

مەڵبەندی "زاموا" یان " لۆلۆ"، تەواوی ئەو ناوچەگەلە دەگرێتەوە کە کەوتووەتە نێوان دەریاچەی ورمێ (ارومیە) هەتا ناوچەکانی سەرەوەیٚ ڕووباری دیالە، واتا هەموو ئەو شوێنانەی ئیستای شارەکانی ورمێ، مەهاباد، میاندووئاو، بانە، سلێمانی، سنە، کرماشان و خانەقینە بە ناوچەی زاموا دەناسران. بەڵام لە ل.پ. ٣١٨دا دەڵێ لە دواییەکانی سەدەی هەشتەم و سەرەتاکانی سەدەی هەفتەمی پ.ز. ئاشوورییەکان زۆربەی ناوچەکانی مادیان داگیر و بە سەر چەند مەڵبەندا دابەشیان کردبوو لەوانە زاموا (باکووری سلێمانی)، و پارسوا (سەرەوەی دیالە).

دیسان لە ل .پ ١١٨دا لە بەندی ٦ دا ئاوا باسی ناوچە و وڵاتی پارسوا دەکات لە هەمان سەردەمدا:

ئەو شوێنانە کە کەوتووەتە سەرەوەی ڕووباری دیالە واتا ئەو سێ گۆشەیە کە کەوتووەتە نێوان سلێمانی، زهاو و سنە بە پارسوا دەناسرا.

لێرەدا وا دەردەکەوێ کە دیاکۆنۆڤ ناوچەی زاموا وەک مەڵبەندی لۆلۆبییەکان ناو دەبا، و لۆلۆبییەکانیش وەک هۆزێکی نائێرانی دەناسێنێ. ئەمە جێگای گومانە، جارێک هێشتا زمان و نەژادی خۆدی لۆلۆبیان بەجوانی ڕوون نەبووەتەوە، ئەگەریش لۆلۆبییەکان لە باری نەژاد و زمانەوە بەشێک لە ئێرانییەکان (کوردەکان) نەبووبێتن، بێ هیچ گومانێک هۆزەکانی تری ئێرانیی زمان لە زاموادا هەبوون. خۆدی ناوی **"زاموا"** هەر وەک لە خوارەوە ڕوون دەکرێتەوە وشەیەکی پەتی کوردییە و ئەمە بۆ خۆی بەڵگەیەکی باشە کە نیشان دەدات کە ئەم ناوچەیە کوردنشین بووە.

جۆرێک لە لێڵی و نارێکی لە بووچوونی دیاکۆنۆڤدا سەبارەت بە مەڵبەندەکانی پارسوا و زاموا بە دی دەکرێ. بەپێی ئەم بۆچوونانە یان دەبێ ناوچەی پارسوا بەشێک بێ لە ناوچەی زاموا ویان دەبێ هەردوکیان هەر یەک ناوچە بن. بەڵام بە پێێ ڕوونکردنەوەکانی دیاکۆنۆڤ زاموا و پارسوا دوو ناوچە، یان دوو وڵاتی جیاواز بوون کە باجیان بە دەستەڵاتی ئاشوور دەدا. هەروەها لە ل.پ ٢٠٥دا ناوچەی زاموا دەکاتە دوو بەشەوە و وەک دەوڵەت یان دەستەڵاتی زاموای ناوەوە و زاموای دەرەوە ناویان لێ دەبا. ئەم شێوازە دابەش کردنەش ڕاست نییە، هۆکاری سەرەکیشی. تێ نەگەیشتنی دیاکۆنۆڤە لە دەستەواژەکانی زاموا و پارسوا (پەرەسوا) . هەرچەند دیاکۆنۆڤ تێ کۆشاوە کە واتای زۆربەی ناوەکان و شوێنەکان ڕوون بکاتەوە و نیشان بدا کە سەر بە کام خێزانی زمانین، بەڵام لە سەردەستەواژەی "زاموا " بێدەنگە و هیچ نابێژێ کە ئایا ئەم وشەیە ئێرانییە یان ئاشووری یان ئەکەدی یان هوری یا خۆ لۆلۆبییە!

ڕاستەکەی ئەوەیە کە هەر لە کۆنەوە ناوچە شاخاوییەکانی کوردستان بە کوێستان، یان زۆزان یان سەردەسێر دەناسران، (ئێستاش هەر وایە). و بە هەمان شێوە ناوچە دەشتایەکانی باشووری کەرکووک و شارەزور بە باگەرمی (Begerme)[190]، گەرمەکان (Germekan)[191]، گەرمیان و گەرمەسێر ناو براون.

وشەی زاموا شێوەی ئەکەدی وشەی"زۆم" و یان"زما"یە. واتا ئەکەدییەکان بە "زما / زۆم"یان وتووە " زاموا".

وشەی "زۆم" واتای کۆمەڵێک ڕەشماڵ یان کۆمەڵێک چادرلە کوێستاندا ئەدا (بڕوانە هەنبانە بۆرینە فەرهەنگی کوردی- فارسی هەژار ل.پ.٣٨٥)، وشەی "زما"یش وشەیەکی کوردییە واتای ساردی و سەرما ئەدات (بڕوانە هەنبانە بۆرینە فەرهەنگی کوردی- فارسی هەژار لاپەڕەی ٣٨٠). "زما" هاوڕیشەی لەگەڵ "زۆم" و "زاموا". خۆدی وشەکانی زمێستان و زۆزان (کە بە کرمانجی واتای شوێنی سارد و کوێستانی ئەدا) هەر لەم وشەوە هاتوون. ئەگەر بەوردی چاو لەو مەڵبەندانە بکەین کە دیاکۆنۆڤ وەک "زاموا" ناویان لێ دەبا، هەر هەمووی ناوچە کوێستانییەکان "زما / زۆم"ە کانی کوردستانن.

"ئیبنی خۆردادیە لە ساڵی ٢٣٢ هـ.ق (واتا نزیک بە ١٢٠٠ ساڵ لەمەوبەر) ئاوا باسی کوردەکانی پارس دەکات:

"زموم"ی کوردەکانی فارس: لە چوار (زەم) پێک هاتووە، "زموم" بە واتەی ناوچەی کوردەکانە، کە بریتییە لە زەمی حەسەن کوڕی جیلویە (گیلویە)، کە بازرنجانی (بازرەنگی) پێ دەڵێن، زەمی ئارادم کوڕی "جواناە "(جوانە)، زەمی قاسم کوڕی شەهربراز کە "کوریانی" پێ دەڵێن، و زەمی حەسەن کوڕی ساڵیح کە "سۆرانی" پێ دەڵێن"[192].

لێرەدا بە جوانی بۆمان دەردەکەوێ کە زەم و زموم و زاموا، هەمووی هەر یەک شتن ئەویش" زۆزان / هەوارگە" واتا شوێنی نیشتەجێبوونی کوردان بووە لە شاخەکان، یان ناوچەی سەردەسێر. کە وابوو خۆدی ناوی زاموایش کوردییە/ ئێرانییە. بۆیە ئەو بۆچوونەی دیاکۆنۆڤ کە دەڵێ لەو سەردەمەدا هێشتا توخمی ئێرانی و ئێرانیی زمان لەم

---

190 کەرکوک لە چەرخە کۆنەکاندا، د.جەمال ڕەشید ئەحمەد. وەرگێرانی حەسەن جاف، دهۆک ٢٠٠٨،ل.پ. ٥٨
http://www.pertwk.com/pdf/kerkwk_le_cherxe_konekanda.pdf

191 هەمان سەرچاوەی پێشوو

192 کوردەکانی پارس و کرمان لە نووسینی دوکتور جەمشیدی سەداقەت کیش، وەرگێرانی کامەران حەسەن، ساڵی ٢٠١٠ زایینی، ل.پ ٣٥.

شـوێنانەدا جێگیر نەبوون ڕاسـت نییە. هەر ئەوەی کە ناوی ئەم شـوینانە لەو سـەردەمەدا کوردی بوون ئەوە دەسەلمێنێ کە ئەو ناوچەگەلە هەر لەمێژەوە کوردنشین بوون.

پارسـوا: لەسەر "پارسوا"ش دیاکۆنۆف لە ل.پ ٢٠٦دا زۆر بە ڕاستی باسی ئەوە دەکا کە وشـەی "پارسـوا" شـێوازی ئەکەدی وشـەی "پەراسـو"ە کە بە واتای کەنار و مەرز دێت و لەگەڵ وشـــەی "پارس" یان "پەرســـید"دا جیاوازە. بەڵام لێرەشـــدا تووشی هەڵەیەکی تر دەبێت ودەڵێ وشـــەی "پارس"یش هەر واتای کەنار و مەرز دەدا. هەروەها لە ل.پ. ٩١دا جارێکی تر بە ڕاســتی و دروســتی واتای وشــەی پارســوا دیاری دەکا ودەڵێ هەمان وشـەی "پەراســـو"ە کە بە واتای بڕبڕە، کەنار و تەنیشـــتە، بەڵام دیســـانەوە تووشی هەمان هەڵە دەبێتەوە و دەڵێ وشـەکانی پارس و پارت و پارسـوا هەر یەک شـتن وهەر یەک واتایان هەیە ئەویش تەنیشت و کەنارە.

لێرەدا پێویستە ئەمە ڕوون بکرێتەوە کە وشەی پارسوا یان پەراسو هەمان وشەی پەراسوی کوردییە کە هەر ئێستایش واتای تەنێشت و بڕبڕە تەنیشتی لەش واتا پەراسو دەدا. کە وابوو وشـەکانی زاموا و پارسـوا ئەم ڕاستییەمان بۆ دەرئەخەن کە دانێشتوانی سـەرەکی ئەم ناوچانە کوردزمان بوونە و هەر لە مێژەوە لەوێش نیشتەجێبوونە دەنا وەک دیاکۆنۆف دەڵێ دەبوای ناوی شوێنەکان بە زمانێکی تر بوایی.

پارس: وشـەی "پارس" هیچ پەیوەندییەکی بە پارسـوا (پەراسـو)ەوە نییە. پارس وشـەیەکی ئایینییە کە لە سـەردەمی مادەکاندا وەک "پارسـا" گۆ کراوە. کە ئێسـتاش لە فارسـیدا هەر ماوەتەوە و واتای مرۆڤی پاک و لە خوا ترس دەدا.

پارت: وشـــەی "پارت"یش دیســـان هیچ پەیوەندییەکی لەگەڵ پەراســـودا نییە تەنانەت دژبەریەتی، ئەم وشەیە لە ڕاستیدا پارت نییە بەڵکوو وشەی " پەرت"ە کە هەر ئیستایش لە کوردی و لە فارســـیشـــدا واتای شـــوێنی دوور وپەراوێز دەدا، بۆ نموونە دەڵێن ئەو خانووە شـــوێنەکەی پەرتە یان ئەو گوندە کەوتووەتە شـــوێنەکی زۆر پەرتەوە. ئەم ناوە بە ســـەر ئەو هۆزانەدا دابڕابوو کە لە شـوێنێکی دوور و پەرتدا دەژیان. بۆ نموونە بە هۆزەکانی ئەشـکانییان دەوت "پەرتەکان / پارتاکان" واتا ئەو هۆزانە کە لە شوێنی دوورەوە نیشتەجێبوون. هەروەها بە یەکێ لە هۆزەکانی پێکهاتەی ماد کە خەڵکی لای ئەسفەهان (اصفهان) بوون و دوور بوون لە ناوچەکانی ناوەندیی مادەکان بە هۆزی "پەرتەکان" بەناوبانگ بوون. کە ئێســـتاش لە کوردیدا واتاکەی ڕوونە و بە واتای هۆزی "دوورەکان" دێت.

ماد / مێدیا: وشـــەی" ماد یان میدیا "واتای نیوە و ناوەڕاســـت و ناوەند دەدا، بڕوانە فەرهنگی ئەوێستا:

Maidhya = Middle, half (k383)[193]

له ڕاستیدا هۆزەکانی ئێرانیی زمان کە لە کۆنەوە لە ناوچەیەکی بەربڵاو هەر لە تاجیکستان و پاکستانەوە بگرە هەتا ناوچەکانی باکوور و ڕۆژاوای کوردستاندا بڵاوەیان کردبوو. وا دیارە کە ئەو شوێنانەی کە تێدا نیشتەجێبوون بە شێوازی جۆراوجۆر ناویان لەسەر دانابێ کە مەڵبەندەکانیان تا ئەندازەیەک دیاری بکا. بۆ نموونە ناوچەکانی مێدیا (ناوەڕاست)، پەراسو (تەنیشت، پاڵ، نزیک) و پەرت (دوور و پەرت)، زەم / زەما (سارد، زۆزان)، گەرمێنی/ گەرمیان/ گەرمەکان (شوێنە گەرمەکانی خوارەوەی کەرکووک). گشت ئەو مەڵبەندانەش کە کەوتووبوونە ڕۆژهەڵاتی میدیاوە، وەک ناوچەکانی خۆراسان و تاجیکستان یان ئەسفەهان و کرمان کە دوور بوون لە میدیا (ناوەڕاست) بە پەرت (پارت) دەناسران. و ناوچەی زاموایش (زاما / زموم) هەر ناوچە کوێستانیەکانی کوردستان یان زۆزانەکان بوون. لێرەدا ئەم ناکۆکیانەی دیاکۆنۆڤ و مێژوونووسانی ترمان بۆ ڕوون دەبێتەوە کە جارێک مەڵبەندەکە وەک زاموا و جاریکی ترهەمان مەڵبەند وەک پارسوا ناو لێ دەبن. هەر ئێستاش لە عەردنێگاری جێهانیدا دەستەواژەگەلی جیاواز بۆ دیاری کردنی شوێن و مەڵبەندکانی جۆربەجۆر بەکار دێت کە پیوەندییەکی ئەوتوی بە هۆزێک یان وڵاتێکەوە نییە بۆ نموونە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، ڕۆژهەڵاتی دوور یان ئاسیای بچووک، ئاسیای دوور.

دیاکۆنۆڤ لە ل.پ ٢٢٢ دا لەسەر شوێنی فەرمانڕەوایی مانناییەکان دەڵێ:

" دەستەڵاتیماننا بە سەر ئەم مەڵبەندانەدا (بە زمانی ئاشووری ناژە) دابەش بووە،١- سوریکاش ،ناوچەی سەقزی ئێستا(؟) ٢- میسی، لە سەرەوەی ڕووباری جەغەتوو ٣- ئۆئیش دێش/ هۆێش دیش، قەراخی ڕۆژهەڵاتی گۆلی ورمێ ٤- ئارسیانشی- ٥- ئارشتە یانا "

ئەگەر بە قسەی دیاکۆنۆڤ بێ نابێ هیچکام لەم شوێنانە ناوەکانیان ئێرانی (کوردی) بێت، بەلام لێرە ڕوون دەکرێتەوە کە ئەم ناوانە هەمووی هەر ئێرانین (کوردی / مادین).

سوریکاش: مەڵبەندەکانی مێسی وهۆیش دێش شوێنەکانیان دیار و ئاشکرایە، دەکەونە ڕۆژهەڵاتی وڵاتی مانناوە، ئەمە ڕوونە کە ناوەند و پایتەختی مانناییەکان لە ئێزرتوو لە نزیکی شاری سەقزدا بووە، کە وابوو سوریکاش یان دەبێ لە باشوور بیت یان لە ڕۆژاوای وڵاتی ماننا. بەڵام ئەو زانیارییەمان لەبەر دەستدایە کە لە ساڵی ٧١٦ پ.ز کاتێ کە سارگۆن پاشای ئاشوور لە زامواوە دەچێ بۆ وڵاتی ماننا، ئۆلۆسونۆ پادشای ماننا لە ناوچەی سوریکاش

[193] Avesta Dictionary by K.E. Kanga, http://www.avesta.org/avdict/avdict.htm

دەچیتە پێشــــوازییەوە، لێرەوە بۆمان دەردەکەوێ کە ئەم ناوچەیە شـــوێنێکی مەرزی بووە نزیک بە وڵاتی ئاشـــوور، واتا شـــوێنێکی مەرزی لە ڕۆژاوای وڵاتی ماننا. ئەم شـــوێنە ئێســـتا دەکەوێتە ناوچەی بانە. وشـــەی "ســـوری- کاش" لە دوو بڕگە پێک هاتووە، "ســـور" واتای هەمان ڕەنگی سوور دەدا لە کوردیدا. بڕگەی دووەم "کاش" وشەیەکی کوردییە لە شێوەزاری کرمانجیدا کە واتای کێو دەدا (بڕوانە فەرهەنگی هەنبانە بۆرینە هەژار، تاران ســاڵی ١٣٦٩، ل.پ.٦٠١) بۆ نموونە ئەو کێوەی کە لە ناو شـــاری کۆبانیدایە بە "کاشی مشـــتە نور" بەناوبانگە هەروەها کێوێکی تریش لە باشـــووری ئەو شـــارە هەیە کە "کاشی بەرکەل"ی پێ دەڵێن. ئەم وشەیە لە شێوەزاری هەورامیدا وەک "کەش" گۆ دەکرێ و هەمان واتای هەیە (بڕوانە فەرهەنگی وشەنامە، هۆرامی- کوردیی ناوەڕاست، لە نووسینی بێدار، هەولێر ٢٠١٠، ل.پ ٧٧٦). لە کوردیدا بەکار هێنانی کەش و کۆ یان کەش و کێو زۆر ئاساییە. ناوی "سوری کاش" ئێستا گۆڕاوە و بووە بە "سورکێو" کە زنجیرە کێوێکە و هەروەها ناوچەیەکی مەرزییە کەوتووەتە نێوان مەرزی کوردســـتانی ڕۆژهەڵات (ئێران) و کوردســـتانی باشـــوورەوە. گۆڕانی وشـــەی کاش بۆ کێو لە ژێر کاریگەریی زمانی"ئەشـــکانی/ پارتی"دا بووە. واتا کاش وشـــەیەکی مادی و کێو وشەیەکی ئەشکانییە.

لە کاتی دەستەڵاتداری ئەشکانییەکان (پارتەکان) بە دەیان هۆز و هەزاران سوارەی ئەشکانی لە باشـوور و ڕۆژاوای گۆلی ورمێیدا (لە کوردســتانی ئێســتادا) نیشــتەجێ بوون، هێندێک لە وانە لە بناری شاخی سوریکاشدا مانەوە. هەموو ئەمانە کە زۆربەیان هێزی چەکدار بوون بە نێوی هۆزە ســەرەکییەکەیان وســەرکردە بە نێوبانگەکەیان "ســورێن " دەناسران. کێوســتانی سورێن و هەروەها گوندی "سورین"[194] لە بناری سورکێو گەواهی ئەم ڕاستییەیە. کە وابوو "ســوریکاش" وشــەیەکی پەتی کوردییە کە ئێســتا بووە بە ســورکێو. (بۆ زانیاری زیاتر لەســەر کاریگەریی زمانی ئەشــکانییەکان و هۆزی ســورێن لە کوردســتاندا بڕوانە بۆ ناســنامەی زمانی کوردی بەرگی سێیەم لاپەڕەکانی ٢٠-٢٩).

میسی: بە شی سەرەوەی جغەتو (دیاکۆنۆڤ ل.پ ٢٢٢) ناوچەی نێوان بیجار و تیکانتەپە و زەنجـان و کێوی ئەڵوەنـد. واتـای ئەم نـاوە ڕوون نییە بەڵام ئێرە یەکێ لە شــــوێنە ســــەرەکییەکانی مادەکان بوو و دیاکۆ بەر لەوەی لە هگمەتانا نیشــــتەجێ بێ لەم ناوچەیەدا ژیاوە.

[194]http://ckb.wikipedia.org/wiki/%D8%B3%D9%88%D9%88%D8%B1%DB%8E%D9%%86%D8%8C_%D8%A8%D8%A7%D9%86%DB%95

ئۆێش دیش یان هۆێش دیش: وڵاتی "ئۆئێش دیش" یان "هۆئیش دیش" واتای وڵاتی خۆش دەدا[195]. ئەمە وشەیەکی پەتی مادییە لە شێوەزاری ئەوێستایی/ (موگی)دا، لە دوو بڕگە پێک هاتووە. بڕگەی یەکەم ئویش/ هویش کە هەمان وشەی "وەش"ە لە هەورامیدا کە لە شێوەزارەکانی تری کوردیدا وەک خۆش گۆ دەکرێ. بڕگەی دووەم "دیش" واتای "دێ' دەدات. بەرامبەر ئەم وشەیە لە هەورامیدا "وەش دێش " یان "وەش دێ"یە. بە وتەی دیاکۆنۆڤ ناوەندی ئەم ناوچەیە لە شوێنی شاری مەراغە (ماد- راغە)ی ئیستایە هەروەها ناوی یەکێ لە میرانی ئەو ناوچەیە بەگداتوو بووە کە بەرەنگاری "ئازا" پادشایماننای کرد و دوای کوشتنی ئازا خۆی نیشتە سەر تەختەوە کە دواجار لە لایەن سارگۆنی دووەم پادشای ئاشوورەوە پەلامار درا و دوای دەستگیرکردنی هەربە زیندوێی کەوڵیان کرد (پێستیان لێ کردوە). دیارە ئەم ناوە هەر ئەو ڕۆژە کە ئاشوورییەکان پەلاماریان داوە و ناوەکەیان تۆمارکردوە لەسەر ئەم ناوچەیە دانەنراوە بەڵکوو ئەگەر هەزار نەڵێن لانیکەم چەندین سەدە پێشتریش ئەم ناوە هەر هەبووە دەنا ئاشوورییەکان لە کاتی تۆمارکردنی ناوەکەی ئاماژەیان بە ناوە کۆنەکەشی دەکرد و دەیانگوت وڵاتی فلان کە ئێستا هۆیش دێشی پێ دەڵێن. لەسەر ناوی بەگداتوویش دیاکۆنۆڤ بۆ خۆی دەبێژێ کە بێ هیچ گومانێک ئەمە ناوێکی مادییە. لە بەشەکانی دواتردا ڕوون دەکرێتەوە کە ئویش دێش (مەراغە) شوێنی سەرەکی زەڕدەشت و هۆزی مۆگانی مادی بووە.

ئارسیانشی: (ل.پ.٢٢٢)، واتای ئەم ناوە و هەروەها شوێنەکەی تا ئیستا ڕوون نەبووەتەوە، بەڵام شێوەی دارشتنی وشەکە لە مادی و لە شێوەزاری ماگی (ئەوێستایی) دەچێ.

ئەرشتە یانا: (ل.پ ٢٢٢) ، شوێنەکەی دیاری نەکراوە. بەڵام ئەمە وشەیەکی پەتی مادییە. لە دوو بڕگە پێک هاتووە، بڕگەی یەکەمی ئەرشتەی کە هاوڕیشەیە لگەڵ وشەکانی ئارشتوا، ئارەش، ئەرشە، ئارتە، ئەرتە، ئەمانە هەموویان یەک واتایان هەیە ئەویش ڕاست، پاک و دادپەروەرە. ئێستا لە شێوەی ناوی وەک ئارەش، ئەردەوان (واتا پاریزوانی ڕاستی)، ئەردەشێر کە لە ڕاستیدا ئەرتخشێر بووە بە واتای شای ڕاست و دادپەروەر هەر ماوەتەوە . ئەم وشەیە وەک "ڕاشت" لە شێوەزاری زازکیدا ماوەتەوە کە واتای ڕاست دەدا. بڕگەی دووەم "یانا" وشەیەکی ئاسایی کوردییە لە شێوەزارێ هەورامیدا واتای خانو یان شوێن دەدا. پێکەوە واتای مالی ڕاستان یان شوێنی پاکان دەدا.

---

[195] بڕوانە ل.پ ١٢٢، بازخوانی تاریخ ایران ، دفتر اول،امیر حسین خنجی

لێرەدا ئەوەمـان بۆ دەردەکەوێ کە بەپێچەوانەی بۆچوونەکـانی دیـاکۆنۆڤ نـاوی ئەم ناوچەگەلە هەمووی ئێرانی و لە شێوازی مادییە. دیسانەوە نووسراوەکانی خۆدی دیاکۆنۆڤ هێندێک بەڵگەی تر بە دەستەوە دەدا بۆ سەلماندنی ئەم ڕاستییە.

دیاکۆنۆڤ لە ل.پ ٢٠١ دا دەڵێ ئاشوور ناسێرپاڵ لە ساڵی ٨٨١ پ.ز هەرێمی زاموای داگیر کرد بەڵام ساڵی دواتر دوو ناوچە لە باشووری زاموا بە نێوکانی "ئامێکا" و" ئاراشتوا " باجیان بە ئاشوور نەدا. بۆیە دیسانەوە هێرشی کردەوە سەریان.

ئامێکا: پاشگری ئەم نێوە (کا) پاشگرێکی ناوچەیی کوردستانییە لە ئێرانیدا بووتە (ئەمایەکە) و لە یۆنانیدا بووتە (ئەمایەکوس) و لە بنەڕەتدا لە هەزارەی دووەمی پ.ز شێوەی (ئەمایە)ی هەبووە. سـەرۆک هۆزی سـەکەس (سـەرمات) کە بە شـێوەی (ئەمایەکوس) لە یونانیدا تۆمـارکراوە لە زمـانی "ئوسـیتینی"دا بە شـێوەی (ئەمـایەک) بینراوە کە واتـای(بینـاکار) دەبەخشێت.[196]

ئاراشـتوا: ناوی ناوچەیەک بووە لە نزیک ڕووباری دیالە (خانەقین)ئەم ناوە لێکدراوە لە دوو برگە پێک هـاتووە، برگەی یەکەم "ئـاراش" کە واتـای ڕاسـتی و دادپەروەری دەدا وهاوڕیشـەیە لەگەڵ وشـەی "ئاراشـتات" کە لە ئایینی زەردەشـتیدا ئێزەدی دادپەروەریە[197]، ڕەگی ئەم وشەیە هەمان وشەی "ئارتا"ی میتانی- مادی و" ئارشـا/ ئەشـە" ی ئەوێستاییە. ئەم وشـەیە لە کوردی شـێوەزاری زازاکیدا لە شـێوەی "ڕاشـت " کە واتای ڕاسـت ئەدات هێشتا ماوەتەوە. برگەی دووەم پاشگری" توا "یە، "ئەمە پاشگرێکە لە نێوی وەک پارتاتوا، و ڕاماتوا دەبینرێ، ئەم پاشـگرە ئەمڕۆ لە کوردیدا بە شـێوەی (تاو) ماوەتەوە و بە هەمان واتەی (هێز، قوەت، تاقەت)ە هەروەها (توانا)ش دەگرێتەوە. لە ناو سـەکەسـەکاندا ئەم جـۆرە وشـەیە لە نـێوی کەسی وەکـو (تـیگـراتـاوا، دەرگـاتـاوا = تـیرتـاو، درێـژتـاو) بەرچاوەدکەوێت"[198]. کە وا بوو "ئاراشتوا" واتای هێزی ڕاستی و دادپەروەری دەگەیێ. یان دەکرێ شێوەیەکی تری ناوی "ئەرشتات" بێ، واتا ئێزەدی دادپەروەری.

لە سـاڵی ٨٢٠ پ.ز شـەمسـی ئادادی پێنجەم هێرشی کرد سـەر ناوچەکانی ناوەندیی ماد، لە مەڵبەنـدی گیزلبونـدا(قـافلانکێوی ئێسـتـا) دوو کەس لەسـەرۆک هۆزەکان خۆیان دا بە دەستەوە، بەڵام یەکێکی تریان بە ناوی پیرشـاتی خۆی نەدا بە دەستەوە و لە قەڵای ئوراش لە کێوی گیزڵبوندادا (قافلانکێو) بەرەنگاری ئاشـوورییەکان بوونەوە، لە ئەنجامدا تێکشـکان

---

[196] لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری،د،ج،ڕشید بەغداد ١٩٨٨، ل.پ.٣٠٨

[197] Avesta Dictionary by K.E. Kanga, http://www.avesta.org/avdict/avdict.htm

[198] لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری،د،ج،ڕشید بەغداد ١٩٨٨، ل. پ. ٣٠٨

و نزیکەی ٦٠٠٠ کەسیان لێ کوژرا و ١٢٠٠ کەس لەوانە خۆدی پیرشاتیش (پیر شادی) دەستگیر کران. (ا. م. دیاکونوف ترجمە کریم کشاورز، تهران ١٣٤٥، ص. ٢١٠).

پیرشاتی: سەرۆکی هۆزی گیزلبوندا (دیاکۆنۆڤ لە ل.پ.٢١١)، گیزلبوندا(کێوکانی قافلانکێوە لە نزێکی شاری میانەی لە ئازەربایجان) ئەم ناوە لە ڕاستیدا " پیرشادی"ە. کە وشەی" پیر" بە ڕابەرانی ئایینی گۆتراوە لە ئایینەکانی کۆنی ئێرانیدا، ئێستاش لە کوردستاندا لە ئایینی ئێزدیدا (کە بە ڕەچەلەک دەگەرێتەوە بۆ سەر ئایینی میترایی) و لە ئایینی یارساندا (کە لە ڕاستیدا هەمان ئایینی زەردەشتییە کە کەوتووەتە بەر کاریگەریی ئایینی ئیسلامەوە) ڕابەرانی دینییان بە پیر بەناوبانگن. وشەی "شاتی"ش هەمان وشەی"شادی"یە لە کوردیدا. "گومان لەوەدا نییە کە وەزیری فەرەیدون بە نێوی (پیرشاد) بووە، ئەم جۆرە نێوانە لە زمانە ئێرانییەکاندا باو بووە وەک ئەرتا شاتی، شاتەبەرزانە"[199].

لێرەشدا بۆمان ڕوون دەبێتەوە کە بە پیێچەوانەی قسەکانی دیاکۆنۆڤ ناوی ئێرانی (هەم ناوی کەسی و هەم ناوی ناوچەکان) لە سەدەکانی هەشتەم و نوەمی پ.ز نەک تەنیا لە ئازەربایجان بەڵکوو لە سەرەوەی ڕووباری دیالەشدا هەبووە. دیاکۆنۆڤ دیسانەوە بۆ خۆی لە دژی تئورییەکەی خۆی زانیاریی ئەدا بەدەستەوە. لە ل.پ. ٢٧٥ دا ئاوای نووسیووە:

سارگۆنی دووەم لە ساڵی ٧١٣ پ. ز. دانیشتوانی "کاراڵا"ی تارومار کرد، دواجار لە ڕێگای "ئەلیپی" (ناوچەی کرماشان)وە بەرەو لای ماد ڕۆیشت، لە ئەلیپی "داڵتو/ تاڵتو"ی لەسەر فەرمانڕەوایی خۆی دانایەوە چونکە لایەنگری لە ئاشوور دەکرد و خەڵکی ناوچەکەش ئەمەیان پێ ناخوش بوو. ئاشوورییەکان لەویەوە چوونە نێو خاکی مادەوە و ئەم ناوچەگەلەی خوارەوەشیان کاول کرد. سەرچاوەکانی ئاشووری لە زمانی سارگۆنەوە وایان نووسیووە:

"[وڵاتی سیگری] سو، وڵاتی بائیت عان (؟) " Bait-an "، ناوچەی ماد لە مەرزی ئەلیپی، [وڵاتی ....]، وڵاتی ئاپساخوتێ " Apsaxutti"، وڵاتی پارنوئاتی "Parnuatti"، وڵاتی ئوتیرنا " Utirna"، گوندی دیریستانو " Diristanu "، [وڵاتی ...]، وڵاتی ئوریاکی " Uriakki"، وڵاتی ریمانوتی " Rimanuti "، ناوچەی وڵاتی ئوپوریی " Upuri" ، [وڵاتی] ئویادائوئە " Uyadanue "، وڵاتی بوستیس "Bustis "، وڵاتی ئاگازی " Agazi"، وڵاتی ئامباندا " Ambanda "، وڵاتی دانانو " Dananu "، ناوچەکانی دوورە دەست لە مەرزەکانی وڵاتی ئاری بی " Aribi" ڕۆژهەڵات، و هەروەها ناوچەی "ماد"ە بەهێزەکان کە تەوقی خۆدای ئاشووریان فڕە دا و بەرەو کێوەکان و بیابانەکان

---

[199] لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانی دەر بارەی مێژووی کۆنی وەڵاتی کوردەواری ، د.ج. ڕەشید ١٩٨٨ ل. پ ٣١٥-٣١٦

وەک دز هەڵاتن، من هێزی بلێسەدارم لە گشت گوندەکانیان هاویشت و سەرانسەری وڵاتەکەیانم کرد بە کەلاوەیەکی فەرامۆشکراو".

دوایی دیاکۆنۆڤ خۆی لەسەر ئەم ناوانە ئاوا دەنووسێ: سارگۆن لە ئەلیپی (لای کرماشانەوە) هێرشەکەی دەست پێ کردووە لەم ناوچەگەلە کە ناویان هاتووە ناوەکانی "ئۆریاکی" و " ئۆپوریی" ئاشنان، هەردووک شۆێنەکە بەشێک بوون لە ناوچەی خارخار، "سیگریس"یش هەروەها ئاشنایە وهەر لە نزیک خارخارە، مەڵبەندەکانی "ئاگازی" و" ئامباندا"ش لەسەر مەرزی "ئاری بی ڕۆژهەڵات"بوون، ناوچەکانی "ئاپسا خۆتی" و "پارنوئاتی" لە ڕۆژهەڵاتی ئەلیپی (کرماشان) بوون. ڕیشەی زۆربەی ئەم ناوانە گۆیا ئێرانین.

لێرەشدا دیاکۆنۆڤ بە وتنی وشەی "گویا ئێرانین" ڕاڕای و دوودڵی خۆی نیشان دەدا، هۆکارەکەشی ئەوەیە کە ناتوانێ لە واتای وشەکان تێ بگات. لە بەرگی دووەمی کتێبی ناسنامەی زمانی کوردیدا لە پەیوەندیی لەگەڵ زمانی مادەکاندا تا ئەو جێگا کە بکرێت واتاکانی ژمارەیەک لەم وشەگەلە ڕوون دەکرێتەوە، بەڵام لێرەش بۆ نموونە تەنیا ئاماژە بە واتای چەند وشەیەک دەکرێت.

ئاپسا خۆتی: (دیاکۆنۆڤ ل.پ.٢٧٥)، ئەم دەستەواژەیە لە دوو وشە پێک هاتووە، یەکەم ئاپسا کە لە دوو بڕگە پێک دێت (ئاپ- سا). "ئاپ[200] و ئاوێ[201]" لە ئەوێستادا واتای ئاو ئەدەن، "سا"ش واتای بەرد ئەدات، کە وابوو ئاپسا واتای بەردی ئاوی، ئاسیاو (ئاش) دەدات. وشەی دووەم خۆتێ وشەیەکی پەتی مادییە کە ئەمڕۆ لە کرمانجیدا وەک "خۆدێ" گۆ دەکرێ کە واتای خاوەند/ خاوەن ئەدات. ئەم وشەیە لە یەکێ لە قەباڵە کۆنەکانی هەورامانیشدا لە سەدەی یەکەمی پ.ز لە شێوەی" بۆمخۆتێ" هاتووە (بڕوانە بەرگی سێیەم بەشی هەفتەم). وشەی "بۆم/ بوم" لە کوردیدا واتای زەوین دەدا بۆ نموونە "بوومەلەرزە" کە واتای زەمین لەرزە ئەدا، یان دەستەواژەکانی "بەروبووم/ بەروبۆم" یان مەرزوبووم (مەرز و سەرزەمین). بوم- خۆتێ واتای خاوەند زەوین ئەدا. ئاپسا- خۆتی واتای "خاوەند- ئاپسا" (خاوەند ئاسیاو) دەدات.

پاڕنواتی: (دیاکۆنۆڤ ل.پ.٢٧٥)، ئەمە وشەیەکی مادییە، لە دوو بڕگە پێک هاتووە "پاڕنو- اتی" پاڕنا یا پاڕنە هەمان وشەی فارنا یا فەڕنەی کە ئەمڕۆ لە کوردیدا بووە بە فەڕ. بڕگەی دووەم / پاشگری " اتی"یە. ئەم پاشگرە لە زمانەکانی سانسکریتی و ئەوێستاییدا

---

[200] ap [-]= water, K.E. Kanga http://www.avesta.org/avdict/avdict.htm#dcta
[201] aiwyô [ap] = 27 (plD) water, Avesta Dictionary by K.E. Kanga, http://www.avesta.org/avdict/avdict.htm

هەبووە. لە کوردیشدا هەرماوەتەو لە شێوەی "یەتی" و"ایەتی" و"ه تی" کە بۆ دروستکردنی ناوی چاوگ بە کار دێ وەک کورد (کوردایەتی)، برسی (برسـیيەتی)، ئازا (ئازايەتی)، ئاشـتی (ئاشـتیەتی)، سـپی (سـپییەتی)، ڕەش (ڕەشـایەتی)، پیاو (پیاوەتی) و... کە وابوو پاڕنواتی بەرانبەرە لەگەڵ وشەی کوردی فەڕ- ایەتی/ (فەڕیەتی) واتا شکۆداریەتی.

دیریسـتانو: (دیاکۆنۆف ل.پ.٢٧٥)، ئەم وشـەیە یان نووسـەرە ئاشـوورییەکەی خراپی نووسـیووە و یان خراپ خوێندراوەتەوە. ئەمە هەمان وشـەی"دارێسـتانۆ"یە. کە واتای دارستان دەدا لەگەڵ پاشگری " ۆ" کە نیشانەیە بۆ بچووککردنەوە، پێکەوە واتای دارستانی بچووک دەدا. [دەبێ ئەوش لە بیر نەکەین کە لە کوردیـدا هێنـدێ جـاران دەنگی (ا) دەگۆردرێت بۆ(ێ) بۆ نموونە، پا (پێ)، شـام (شـێو)، ناو (نێو)، لە هێندێ شـێوەزاری کرمانجیدا، نان (نێن)، زمان (زمێن). بۆیە دەکرێ ئەم وشەیە کە "دارستان- ۆ" بووە، وەک "دێرێستانۆ"ش گۆ کرابووبێت].

لە سـاڵی ٧١٩ پ. ز شـۆڕشـێکی مەزن و رێکخراو لە دژی داگیرکەری ئاشـوورییەکان لە ناوچەی خارخار دەسـتی پێ کرد. سـارگۆنی دووەم ناوی ئەو ناوچەگەلە کە لە دژی ئاشـوور ڕاپەڕی بوون تۆمارکردوە، لەوانە ناوچەکانی ئۆریاگا، پاریا، سـیگریس و سـپاردا. ئەم ناوچەگەلە کەوتووبوونە نێوان شـارەکانی میانە، میاندوئاو، تیکانتەپە، بیجار و زەنجان.

ئۆریاگی: (دیاکۆنۆف ل.پ.٢٦٦)، ناوچە یان گوندێک بووە لای خارخار کە شـۆڕشی مادەکان لە دژی ئاشـوورییەکان لێروە دەستی پێ کرد. کە ئێستا ناوچەی تەختی سلێمانی پێ دەڵێن لە نزیک شاری تیکانتەپە (فارسی: تکاب). ئۆریاگی وشەیەکی پەتی ئەوێستاییە، "ئور/ هور/ وەر" لە ئەوێستاییدا و لە هەورامیدا واتای خۆر ئەدا. یاگا هەم لە هەورامیدا و هەم لە ئەوێسـتاییدا واتای جێگا (جاگا) ئەدا. لە ئەوێسـتاییدا هێندێ جاران دەنگی پیتی "ج" دەگۆردرێت بۆ "ی" وەک جەمە (جمشـید) کە دەبێتە "یەمە"، جوان کە دەبێتە یوان یان جۆ کە دەبێتە "یۆ/ یەوە"لە هەورامیشـدا هەر وایە. "ئور- یاگا " بەرانبەرە لەگەڵ وشـەی "هۆر- یاگا / وەر- یاگا" لە هەورامیدا کە واتای شـوێن و جێگای ئاهورا دەگەیێنێ (بە واتای ئەمڕۆکە ماڵی خۆدا)، ئەم ناوچەیە نزیکی هۆرمزگای (ئاتەشگا)ی ئازەرگۆشسپە.

ئاری- پی: بە پێی بۆچوونی دیاکۆنۆف (ل.پ.٢٧٦) ئەم وشـەی "ئاری- پە" بووە کە ئاری واتای" ئاریا" ئەدات و پە نیشـانەی "کۆ"یە لە زمانی ئیلامیدا. کە وابوو پێکەوە واتای ئاریاکان یان ئارياييیەکان دەگەیێ. بە قسـەی دیاکۆنۆف ئاشـوورییەکان ئەم وشـەیان لە ئیلامییەکانەوە وەرگرتووە.

ئەم ناوانە کە هی سەدەی هەشتەمی پێش زایینن هەمووی ڕیشەی ئێرانییان هەیە و ناوچەکانی کرماشـــان هەتا زەنجان دەگرێتەوە، کە چی دیاکۆنۆڤ دەڵێ لە نێوان چەرخەکانی نوویەم هەتا هەفتەمی پ.ز خەڵکی ئێرانیی زمان لە کوردســـتان و ئازەربایجاندا نەژیاون. تازە دەبێ ئەوێش و بیر بێنینەوە کە ئەم ناوانە هەر لەو کاتەدا پەیدا نەبوون و بە دڵنیائیەوە ســـەدان و بگرە هەزاران ساڵ بەر لە ئەوسەردەمە خەڵکی ئێرانیی زوان لەوێ بوون، دەنا بە قســـەی خۆدی دیاکۆنۆڤ ناوی ناوچەکان دەبوای بە زمانێکی تر واتا بە زمانی دانیشتوانی نائێرانی بوایای.

هەروەها دیاکۆنۆڤ لە لاپەڕەیەکی دواتردا واتا لە ل.پ.٢٧٨دا قســـەی دژ بەیەک دەکا و دەنووسێ:

"ســـارگۆن لە لەشـــکەرکێشـــییەکەی خۆیدا لە ســـاڵی ٧١٣ پ.ز لە تۆمارێکدا باسی کاولکارییەکانی خۆی کردووە و ناوی ٥٠ کەس لە سەرۆکەکانی ناوچە مادنشینەکانی هێناوە کە یان باج و یان دیارییان بە سارگۆن داوە".

دیاکۆنۆڤ لەم بارەوە دەڵێ ژمارەیەکی زۆر لەم ناوانە ئێرانین، بەڵام لەهەمان کاتدا دەڵێ: "زۆرێک لەم ناوانە بە تایبەتی ناوی شـوێنەکان بە زمانی دانیشـتوانی پێشـوی وڵاتی مادن". مەبەستی دیاکۆنۆڤ ئەوەیە کە بڵێ ناوی شوێنەکان ئێرانی (مادی) نین!

لێرەدا دەبێ ئەوە بڵێین کە دیاکۆنۆڤ هەر چەند پسپۆڕە لە زمانە کۆنەکانی مێزۆپۆتامیدا بەڵام لەسـەر زمانی مادی شـارەزاییەکی کەمی هەیە، لە ڕاسـتیشـدا ناکرێ کەسێ کە زمانی کوردی کە دەرکەوتەی زمانی مادییە و پەیوەندیی ڕاستەوخۆی لەگەڵ زوانی مادی هەیە نەزانێ بەڵام شـارەزا و پسپۆڕی زمانی مادی بێ. بە پێچەوانەی بۆچوونەکانی دیاکۆنۆڤ خۆدی ئەم ناوانە ئەوە دەسـەلمێنێ کە هەم ناوی سـەرۆکەکان و هەم ناوچەکان ئێرانین، ئەگەر ئێسـتا نەکرێ واتای ژمارەیەک لەم وشانە ڕوون بکرێتەوە بەڵام شێوازی دارشتنی ئەو ناوانانە گومانی تێدا ناهێڵێتەوە کە ئەو وشـەگەلە مانناییِ/ مادین و شێوازی دارشتنی ناوەکان هەمان شێوازە کە لە زمانی کوردیدا (بە تایبەت شـێوەزاری کرمانجیدا) بە دی دەکرێت. بۆ ڕوونکردنەوەی ئەم بابەتە، لە خوارەوە ئاماژە بە هەندێک لە تایبەتمەندییەکانی شێوەزاری کرمانجی دەکرێت.

هەر وەکوو پێشـتریش باسی کرا لە کوردیدا (شـێوەزاری کرمانجی) هێندێک پاشـگر هەن کە دەکەونە پاش ناوەکان و تایبەتمەندییەک بە ناوەکە دەبەخشن وەک:

- **"ۆ"،** کە هەم نیشانەیە بۆ بچووک کردنەوە و هەم نیشانەیە بۆ خۆشەویستی وەک کوڕ (کوڕۆ)، باب (بابۆ)، دەل(دەلۆ)، جان (جانۆ)، ئەحمەد (ئەحمەدۆ)، نچیرەوان (نچیرەوانۆ)، شوان (شوانۆ). کاک (کاکۆ)، خاڵ (خاڵۆ)، مام (مامۆ)، بەرخ (بەرخۆ).

- **"ۆک"**، نیشانەیە بۆ بچووک کردنەوە، وەک ئەحمەد (ئەحمەدۆک)، حەسەن (حەسەنۆک)، برایم (برایمۆک)، حەمید (حەمیدۆک).

- **" ک"**، نیشانەیە بۆ بچووک کردنەوە، وەک کوڕ (کوڕک)، کچ (کچک)، ژن (ژنک)، مێر (مێرک)، پشی(پشیک)، بەرخ (بەرخك)، دار (دارک). ئەم شێوە بچووککردنەوە ئێستا لە کرمانجیدا هەر ماوەتەوە لە شێوەزاری سۆرانیدا لە جیاتی "ک" پاشگری "لە" بەکار دەبرێت. وەک پشیلە، بەرخیلە، کیژۆلە (کچیلە)، کۆمەڵە، جوجەڵە.

خۆدی دیاکۆنۆڤ لە ل.پ. ٣٢٦دا دەنووسی کە هاتنی پاشگری " ک (K) " لە پاش وشەکان وەکوو نیشانەیەکی بچووککردنەوە، تایبەتمەندی زمانی مادییە. [یەکێ لە تایبەتمەندیەکانی زوانی کوردی (بە تایبەت کرمانجی)یش هەر ئەمەیە].

- "کێ" نیشانەی شناس (معرفه) بۆ دەستنیشان کردنی کەسێکی دیاری وەک ئەحمەدۆکێ، فاتمۆکێ، ڕەشۆکێ، مریەمۆکێ. شوانۆکێ، گاوانۆکێ، هەژارۆکێ.

- کورتکردنەوەی ناوەکان و چەسپاندنی پاشگری "ۆ" لە پاش ناوەکان لە زمانی کوردی (شێوەزاری کرمانجی) شتێکی ئاسایی و باوە و دەکرێ وەک ڕێسایەک لە زمانی کوردیدا چاوی لێ بکرێ. تەنانەت ئەگەر ناوەکانیش کوردی نەبن بە تەواوی دەگۆڕدرێن و دەخرێنە نێو چوارچێوەی زمانی کوردییەوە بۆ ئەوەی گۆکردنی ئاسانتر بێت. بۆ نموونە فەخرەدین دەکرێ بە (فەخرۆ).مەحمود (مەحۆ)، شەمسەدین (شەمۆ).جاسم (جەسۆ)، کازم (کازۆ)، زێن عابدین (زێنۆ)، ڕەشید (ڕەشۆ)، زوبیر (زبۆ)، کەریم (کەریمۆ)، ئەرشەد (ئەشەۆ)، موستەفا (مستۆ)، شێرە (شێرۆ)، عەدنان (عەدو)، خەلیل (خەلۆ)، مانی (مانۆ)، نەبی (نەبۆ)، جهانگیر (جانۆ)، شەروین (شەرۆ)، ئیسماعیل (سمکۆ)، چەنگیز (چەنگۆ)، لەزگین (لەزگۆ)، ئەبوبەکر(بەکۆ)، حەمید (حەمکۆ).

جا ئێستا لە دوای ئەم ڕوونکردنەوەیە با تەماشای هێندێک لەو ناوانە بکەین کە دیاکۆنۆڤ لە کتێبەکەی خۆیدا هێناویەتی:

ماشداکۆ، ئیشتەسوکۆ،ساتارشۆ، ساتارپانۆ، پارتوکۆ، ئیندراپاتیانۆ، خارزیانۆ، ئیتانۆ، ئائۆ ئاریسارئۆ، ئارباکۆ، کارزیئۆ، مانۆ، باریکانۆ، زازکنۆ، مارتاکانۆ، ئارباکۆ.

ئەگەر بەوردی چاو لەم ناوانە بکەین دەبینین کە شێوازی دارشتنەکەی هەر هەمان شێوازە کە ئەمڕۆکە لە شـێوەزاری کرمانجیدا باوە. لێرەدا تیشـک دەخەرێتە سـەر هێندیک لەم ناوانە:

مەشداکۆ/ ماشداکۆ: (دیاکۆنۆڤ ل.پ.٦٦٢)، دیاکۆنۆڤ زۆر بە دروستی دەڵێ کە ئەم ناوە مازداکۆ بووە و لە نووسـینی ئاشـووریدا بەم شـێوەیە نووسراوە چونکە لە ئاشـووریدا "س" بە "ش" نووسراوە. بەڵام لە ڕاسـتیدا ئەم ناوە "ماسـداک/ مازداک" یان بە شـێوازی ئەمرۆکە "مەزدەك " بووە، ئەمە ڕوونە کە هەتا پێش هاتنی ئیسلام بۆ کوردستان مەزدەک ناوێکی ئاسایی ئێرانی بوو. ئەم ناوە هەر وەک چۆن ئێستاش لە کوردیی شێوەزاری کرمانجیدا باوە، " ۆ" لە پاشی هاتووە و بووە بە مازداکۆ یان "مەزدەکۆ".

ئـاربـاکۆ: ئەم نـاوە لە لایەن کتسـیـاس مێژوونووسی یونـانی کە خۆی لە سـەردەمی هەخامەنشـیەکان لە ئێراندا ژیاوە بە شـێوەی "ئارباک" وەک یەکێ لە پادشـایانی ماد تۆمارکراوە، هەروەها موسـا خۆرنی مێژوونووسی ئەرمەنیش ناوی "ئارباک"ی وەک وارباک هێناوە و وەک یەکێ لە پادشـایانی ماد ناوی لێ دەبا، (دیاکۆنۆڤ ل.پ.٤٣١- ٤٣٢). کە وابوو ئەم ناوەش هەمان " ئارباک"ە کە وەک چوون لە کوردیدا باوە پاشـگری " ۆ"ی وەرگرتووە و بووە بە ئارباکۆ.

ساتارپانۆ: (ل.پ.٦٦٢) ناوی ناوچەیەکە، ئەم وشـەیە لە ساتراپ وە وەرگیراوە، ئێستاکە لە ناوی وەک" سەتار" بەدی دەکرێ. وشـەیەکی لیکدراوە "ساتار + پان+ ۆ" پاشگری "ۆ" نیشـانەی خۆشـەویسـتی یان بچووکایەتیە، و " پان "هەمان " وان یان ڤان"ە کە واتای پاراستن ددەدا، بە کوردی ئەمڕۆکە دەبێتە " ساتار+ وان + ۆ" (ساتاری پارێزوان).

ئێسـتاش با چاوێک لە ناوی هێندێک لەو ناوچەگەلە بکردرێت کە دیاکۆنۆڤ پێ وایە ئێرانی نین:

مارتاکانۆ: ناوی ناوچەیەکە، ئەم ناوش لە "مارتاکان + ۆ" پێک هاتووە. ئەمە هەمان وشـەی "مەردەکان"ی کوردییە، کە کاتی خۆی واتـای مەردم و هەر وەهـا" ئـازاکـان / مەردەکان"ی داوە. هۆزێکی کوردیش بە ناوی مەردەکان لە کوردستاندا هەبووە.

باریکانۆ: ئەم وشـەیەش لە "باریکان + ۆ" پێک هـاتووە، کە باریکان هەمان وشـەی "باریکان"ە لە کوردیدا لەگەڵ پاشـگری ۆ. ناوی لەم شـێوەی لە کوردیدا زۆرن بۆ نموونە گۆندەکانی باریکایی لە ناوچەی گەورکی سـەردەشـت، "ئاوباریک" لە ناوچەی کەنگاوەر، دیسـان "ئاوباریک" لە ناوچەی بیجار، هەروەها زۆر گۆندی تر کە پاشـگری "کان" لە پاش

ناوەکەیان دێت وەک باڵکان لە ناوچەی شـــپێرانی ســـەلماس، ســـورەکان لە ناوچەی مەرگەوەری وەرمێ، ماســـتەکان ناوچەی برادوســـتی ورمێ، مەمەکان و ســـاکان لە ناوچەی سۆما، وەرمەکان لە ناوچەی کامێران (کامیاران).

کارزیئۆ: ناوی ناوچەیەک بووە لە دەوروبەری زەنجان کە یەکێ لە ناوەندە ســـەرکیەکانی هۆزەکانی ماد بووە. ئەم وشـەیە لە سێ بڕگەی پێک هاتووە بەمجۆرەی خوارەیە (کارێز- ی- ئۆ)، بڕگەی یەکەم هەمان وشەی کارێزی کوردییە بە واتای کاناڵ یان ڕەهەند، بڕگەی دووەم پیتی "ی" نیشـــانەی پەیوەســـتە ("ی" نســـبی)، بڕگەی ســـێیەم "ئۆ" هەما وشـــەی ئاوی کوردییە، پێکەوە واتای "کارێزی ئاو/ کارێزاو" دەدات. هەر ئێســـتاش لە هەمان ناوچەدا شـــەش گوند هەیە کە ناوی "کارێز"یان هەر پێوە ماوە. لە کوردســـتاندا زیاتر لە ٣٠ گۆند هەیە کە ناوێ "کارێز"یان هەیە، لە بۆکان ٤ گۆند، لە دەوروبەری خۆی ٤ گۆند، لە ماکۆ ٢ گۆند، لە مەهاباد ٢ گۆند، لە نەغەدە ٢ گۆند، لە کەنگاوەر٢ گۆند، لە کرماشـــان ٢ گۆند، لە ســـاین قەڵا (شـاهین دژ) گۆندێک، لە دیواندەرە گۆندێک، لە کامێران گۆندێک، لە ســـنە گۆندێک لە بیجار گۆندێک، لە ورمێ (ارومیە) گۆندێک لە نزێکی "چوارتا" شاروچکەیەک هەیە کە کارێزەی پێ دەڵێن.بە کورتی لە هەمو بەشـــەکانی کوردســـتاندا هەبوونی ناوی کارێز شتێکی ئاساییە.

زازکنۆ: ناوی ناوچەیەک بووە. بەڵگەیەکی وا بۆ ســـەلماندنی ئەوەی کەئەم ناوە کوردییە لەبەر دەســـتدا نییە، تەنیا ئەوە نەبێ کە وەک زۆربەی ناوەکانی کوردی پاشـگری "ۆ" هەیە. بەڵام شێوازی دارشتنەکەی لە وشەی کوردی شێوازی زازاکی (ئەوێستایی) دەچێ.

ئاندیر پاتیانو/ ئاندراپاتی: (ل.پ ٦٦٦ و ل.پ.٦٦٢)، ناوێکی ئایینییە، دژێک (قەڵایەك) بوو لە ئاتروپاتـان (ئازەربایجـان) هەروەهـا نـاوی نـاوچەیەک بووە. ئەم نـاوە لە ڕاســـتیـدا "ئیندیرا- پاتی"ە، ئیندیرا یەکێ لە خوداياني کۆنی هیندوئێرانییە، وشـەی پات واتای پاراسـتن دەدا، پێکەوە واتای ئیندیراپارێز یان (پاریزوانی ئیندیرا) ئەدات.

لە ل.پ.٢٤٦دا دیاکۆنۆڤ وا دەڵێ: " تیگلاتپالاسرسێیەم لە ساڵی ٧٤٤ پ.ز دا هێرشی کرد سـەر ناوچەکانی پارسـوا (باشـووری زاموا ناوچەکانی سـنە و دەوروبەری) ئەم شـوێنانە هەتا وەکوو چەرخی نۆیەمی پ.ز دانیشـــتووانەکـانی ئێرانی نەبوون، نـاوچەکـانیـان بە نـاوی ســـەرۆکەکانیانەوە ناو نرابوو، ئاشـوورییەکان لەهێرشـەکانی خۆیاندا دوو کەس لە سـەرۆک هۆزەکانیان بە دیل گرت کە یەکێکیان **میتاکی** بوو ســـەرۆکی ناوچەی **ســـەنگی**، ئەوی تریش **کاکی** بوو ســـەرۆکی ناوچەی **زاتی**. ئەم بۆچوونەی دیاکۆنۆڤ ڕاســـت نییە چونکە وشـــەکانی کاکی، میتاکی و سـەنگی سێ وشـەی مادین (بڕوانە ڕێزی وشـەی مادییەکان لە بەرگی دووەمی

کتێبەی ناسـنامەی زمانی کوردی). بە تایبەتی خۆدی وشـەی سـەنگی نیشـان دەدا کە ئەم ناوچەیە ماوەیەکی درێژ بووە کە خەڵکی ئێرانیی زمانی تێدا ژیاون دەنا ناوەکەی دەبوا شـتێکی تر بوایە.

دیاکۆنۆف لە ل.پ. ٦٥٦دا لە بەندی ٢٤٤ی پەراوێزەکاندا دەنووسی ئاشـووریەکان لەگەڵ تاقمێک لە نوێنەرانی زیگرتوو/ سـاگرتی (کە گومانی تێدا نییە کە هۆزێکی مادی بوون و بە زمانی مادی قسـەیان دەکرد= نووسـەر) لە ڕێگای وەرگێڕێک کە زمانی ماننایی بوو قسـەیان دەکرد. ئەمە خۆی بەڵگەیە بۆ ئەوەی کە مانناییەکان و ساگرتییەکان لە زمانی یەکتری تێ دەگەیشتن و ئەمە ڕوونە کە سـاگرتییەکان یەکێ لە پێکهاتە سەرەکییەکانی مادەکان بوون کە بە زوانی مادی قسەیان دەکرد.

دیسانەوە دیاکۆنۆف لە ل.پ ١٨٥-١٨٦دا زۆر بە دروستی دەبێژێ: "وڵاتیماننا دواجار لە چەرخی شـشـەمی پ.ز.دا لە باری **فەرهەنگ، شارستانیەت و ئابوورییەوە** بوو بە کاکڵەی ئیمپراتوری ماد".ئەم بۆچوونەی دیاکۆنۆف هەم ڕاستە و هەمیش سەیرە.

- ڕاسـتە، لەبەر ئەوەی هەر ئەو هۆزانەی کە پێشتر بۆ بەرەنگاربوونەوەی ئاشـوور یەکیەتی هۆزەکانی مانناپان پێک هێنابوو، لە دوای ئەوەی کە دیتیان پادشـایانی ماننا بوون بە هاوپەیمانی ئاشوور ئێتر باوەڕیان پێ نەما و لێ هەڵگەڕانەوە و سەرەنجام یەکیەتی هۆزەکانی "ماد"یان پێک هێنا بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی هێرشـەکانی ئاشـوور و بۆ پارێزگاری کردن لە خۆیان.
- بۆچوونەکەی دیاکۆنۆف سـەیرە لەبەر ئەوەی ئەگەر دەسـتەڵاتی ماننا نائێرانی بوو و بە زمانێکی ئێرانیش قسـەیان نەدەکرد، ئەی چۆن توانی بێ بە کاکڵەی یەکێ لە گەورەترین ئیمپراتوورییەکانی ئێرانی؟ لێرەدا دیاکۆنۆف بۆخۆی یەکێ لە تئورییەکانی خۆی بەرپەرچ دەداتەوە کە دەڵێ لە سـەردەمەکانی دێریندا یەکێ لە مەرجەکانی دامەزراندنی یەکیەتی هۆزەکان **"هاوزمانی"** بوو و ئەوانەی کە هاوزمان نەبووایەن لە یەکیەتییەکەدا وەرنەدەگیران[202].

ئەگەر دیاکۆنۆف بڕوای بە وتەکانی خۆی هەبووایی، بۆ خۆی ئەوندە بەڵگەی باوڕپێکراوی هێناوەتەوە بۆ سەلماندنی هاوزمانی، هاوفەرهەنگی و هاونەژادبوونی مانناییەکان و مادەکان. لە لاپەڕەکانی ٤٤٧- ٤٤٨ کتێبی مێژووی ماددا لەسـەر جلوبەرگی دانیشـتوانی کۆنی وڵاتی کوردەواری ئەوا دەنووسێ:[203]

---

[202] بڕوانە ا.م. دیاکۆنۆف " و.ئا.لیوشیتس ئارشیوی "پارتەکان" لە VDI ساڵی ١٩٥٣

[203] مێژووی ماد، دیاکۆنۆف وەرگێرانی کەریمی کەشاوەرز، تاران ١٣٤٥، لاپەرەکانی ٤٤٧- ٤٤٨

له ڕۆژهەڵاتی کێوەکانی زاگرۆس بەرەو ئەو لاوە ئەو جلوبەرگەی کە لۆلۆبییەکان لە هەزارەی سێیەمی پ.ز لە بەریان دەکرد (و زانیاریمان لەو بارەوە هەیە) بەم شێوەیە بوو " کراسێکی قۆل کورت کە هەتا سەر زرانی (ئەژنۆ) شۆڕ دەبووەوە و کەوڵێک (پیستێک)یان دەهاویشتە سەر شانی چەپیان، (دەوڵەمەندەکان پێستی یوزپڵێنگ و هەژارەکانیش پێستی پەز). هەروەها قژەکانیشیان بە شریتێکی سوور دەبەستەوە و ڕێشیشیان دەتاشی، جلوڕەختی مانناییەکان و هۆزەکانی دیکەی نێو یەکیەتیی مادەکان و هەروەها خۆدی مادەکانیش هەر بەم شێوەیە بوون".

وێنەی ژمارە ١١، پیاوانی ماننایی/ مادی لە نێگارە هەڵکەندراوەکانی دور- شاروکین لە کۆتاییەکانی سەدەی هەشتەمی پ.ز.[204]

ئەو کڵاوە دەستچنانە کە هەر ئێستاش لە گۆندەکانی دەوروبەری بۆکاندا دەچندرێت لە وێنەی هەمان کڵاون کە لەسەر پیکەرە بەردینەکانی پیاوانی ماننایی و مادی بە دی دەکرێن. تەنانت نەخش و نێگاری سەر کڵاوەکانیش لە شێوەی هەمان نەخش و نێگارن کە لە ئاسەوارەکانی مانناییدا بەرچاو دەکەون، (بڕوانە بۆ ئەو وێنانەی خوارەوە)[205].

---

[204] مێژووی ماد، دیاکۆنۆف وەرگێڕانی کەریمی کەشاوەرز، تاران ١٣٤٥، ل.پ. ١٨٦

[205] مێژووی ماد، دیاکۆنۆف وەرگێڕانی کەریمی کەشاوەرز، تاران ١٣٤٥، ل.پ. ٤٩٧ هەروەها
http://www.iranboom.ir/gardesh-gari/9404-tape-ha-sialk.html

وێنەی ژمارە ١٢، تونگێک لە تەپۆڵکەی سیلک لای کاشان سەرەتاکانی سەدەی ١٠ پ.ز

(وێنەی ژمارە ١٣)، تونگێک لە تەپۆڵکەی سیلک لای کاشان سەرەتاکانی سەدەی ١٠ پ.ز

لێرەدا مەبەست ئەوە نییە کە بڵێن هەموو ئەو هۆزانەی کە لە وڵاتی کۆنی کوردەواریدا ژیاون ئێرانیی زمان و کورد بوون، بێگومان هۆزی نائێرانیش چە بە شـێوەی کۆچەری و چە بە شێوەی نیشتەجێبوون لەم مەڵبەندەدا ژیاون. شـوێنپێ سـۆمەرەکان هەر وەک پیشـتریش باسی لێ کرا لە ناوچەکانی ڕۆژهەڵات و باشـووری کوردسـتاندا دیارە، هەروەها هۆزەکانی "هوری" لە ناوچەکانی نێوان گۆلی وەرمێ و گۆلی وان و خوارەوەی گۆلی "وان"دا ژیاون. لەسـەر هۆزەکانی لۆلۆبی و گۆتی هیشـتا بەوردی ڕوون نەبووەتەوە کە سـەر بە کام نەژادن، ویان زمانەکەیان سـەربە کام خێزانی زمانین. [هەر چەند لەم سـاڵانەی دواییدا ژمارەیەک لە لێکۆڵەران باوەڕیان وایە زمانی گۆتییەکان سـەر بە زمانی هێندو و ئوروپییە، و ڕەنگی

پێستیشیان سپی و چاویان کاڵ بووە]. بەگشتی ئەو بەڵگانەی کە تا ئێستا لەبەردەستدایە و لێرەش ڕوونکرایەوە، ئەوە دەگەینێ کە زمانی سەرەکی هۆزەکانی دانیشیووی کوردستان و بەتایبەت میتانییەکان و ماننایییەکان پەیوەندییان هەیە لەگەڵ زمانی کوردیدا.

بۆیە ئەو بۆچوونەی دیاکۆنۆڤ کە دەڵێ لە نێوان سەدەکانی ٩-٧ پ.ز هیشتا دانیشتوانی ناوچەکانی کوردستان و ئازەربایجان بە زمانێکی ئێرانی قسەیان نەدەکرد بێبنەمایە. بۆ بەرپەرچ دانەوەی ئەو بۆچوونە تەنیا بەسە ئاماژە بۆ پادشایەتی میتانی بکەین کە لە ناوەڕاستی هەزارەی دووهەمی پ.ز.دا دەستەڵاتێکی ئاری/ ئێرانییان دامەزراند لە گشت ئەو ناوچەگەلە کە ئەمڕۆ چوارپارچەی کوردستانی پێ دەڵێن.

بێگومان میتانییەکان ژێرخانێکی کۆمەڵایەتی بەربڵاویان هەبووە کە توانیویانە ماوەی نزیک بە ٢٥٠ ساڵ فەرمانڕەوایی بکەن. بە واتایەکی تر بە پاڵپشتی و یارمەتی ژمارەیەکی زۆر لە هۆزەکانی تر کە هاوزمان و هاونەژادیان بوون دەستەڵاتیان گێڕاوە.

ئاسەواریماننابییەکان

ئاسەواری ماننابییەکان لە کوردستاندا لە دوو شوێندا دۆزراونەتەوە، لە تەپۆڵکەی حەسەنلو لە باکووری ڕۆژهەڵاتی شـــاری نەغەدەوە، و ئەوی تریش لە کەلی زێویە لە باشـــووری ڕۆژهەڵاتی شـــاری ســـەقز. بەڵام بەداخەوە لە هەر دووک شـــوێنەکەدا بەر لەوەی کە ئاســـەوارەکان بکەوێتە بەر دەســـتی کەســـانی بەرپرس، لە لایەن خەڵکی ئاســـایی و بازرگانانی شـوێنەوارەوە بردرا و هێندێکی فرۆشرا و سـەری لە مۆزەخانەکانی وڵاتانی بیانییەوە دەرهێنا و هەندێکیشی هەر شوێنبزر بوون و کەس نەیزانی چییان بەسەر هات. بیجگە لەم دوو شوێنە، هێنـدێک لە شـــوێنەوارنـاســـان و هەروەها دیاکۆنۆڤیش پێیان وایە کە بەشـــێک لە ئاســـەوارەکانی تەپۆلکەی ســـیلکی لای کاشـــان ئاســـەوار و هۆنەری ماننابیین. ئەم وینانەی خوارەوە، وێنەی هێندێک لەم ئاسەوارانەن.

(وێنەی ژمارە ١٤)، جامێکی زێڕین- لە تەپەی حەسەنلو، لە نەغەدە دەرهێنراوەتەوە[206]

[206] http://www.iranatlas.info/regional%20prehistoric/hasanlu/hasanlu_39.htm

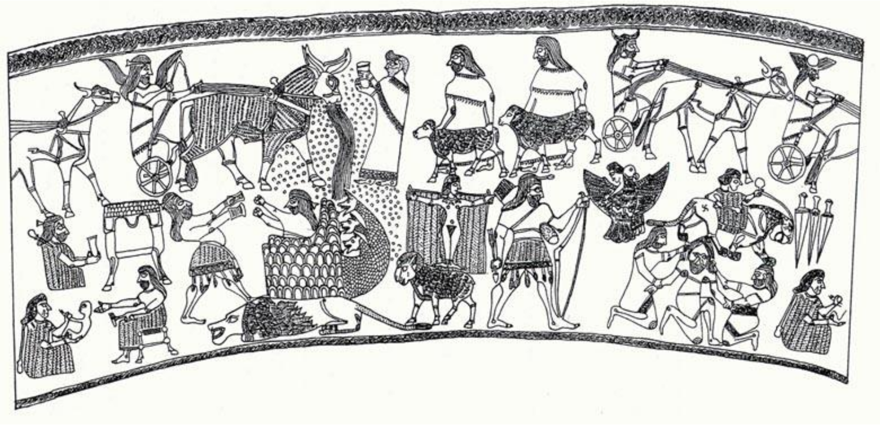

(وێنەی ژمارە ١٥)، ئەمەش نەخش ونێگاری ســەر جامە زێڕینەکەیە. لەوە دەچێ نیشــاندەری ئەفســانەیەک و یان ڕووداوێکی مێژوویی بووبێت، لەم نێگارەدا سێ ئەڕابە دیارن کە هەر یەکەیان هێماکانی خوداوەندانی خۆر و زەوین و مانگیان پێیە. ئەڕابەی خۆدای مانگ دوو کەڵەگا دەیکێشــن و بەفەرمانی خۆدای مانگ (یان خۆدای ئاســمان= نووســەر)، باران دەبارێ و لە دەمی کەڵەگاکان بەخۆڕ ئاو بەردەبێتەوە.[207]

(وێنەی ژمارە ١٦)، نێگارێکی هەڵکێندراوی دوو پیاوی ماننایی، لە ئاسەوارەکانی گەنجینەی زێویە، لەسەر عاجی فیل هەلکەندراوە[208]

[207] http://www.iranatlas.info/regional%20prehistoric/hasanlu/mannai.htm
[208] http://www.iranatlas.info/regional%20prehistoric/ziwie/z31.htm

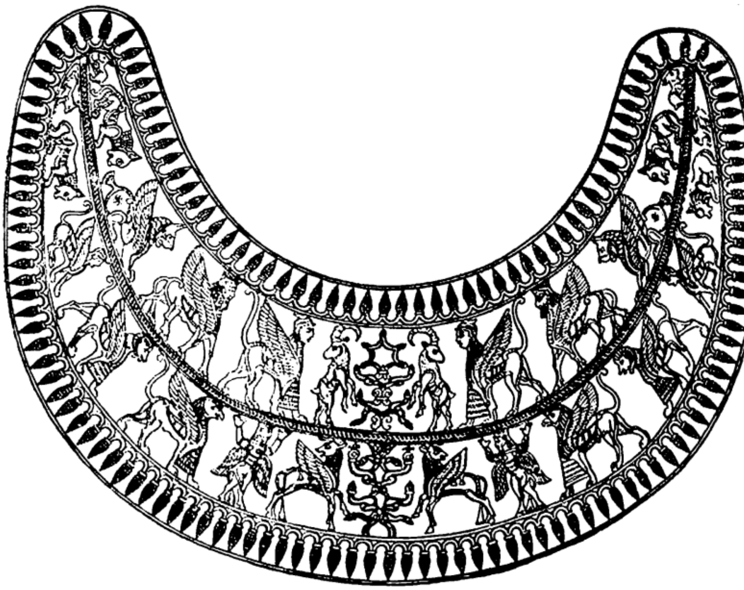

(وێنەی ژمارە ١٧)، ملوانکەیەکی زێڕین لە گەنجینەی زێویە. هونەری مانناییی لە چەرخی ٨ پ.ز.[209]

(وێنەی ژمارە ١٨)، تەپەی زێویە، شوێنەوارێ کۆشکی پادشایانی مانناییی[210]

[209] مێژووی ماد، دیاکۆنۆف وەرگێڕانی کەریمی کەشاوەرز، تاران ١٣٤٥، ل.پ.٥٠٠

[210] http://www.iranatlas.info/regional%20prehistoric/ziwie/z4.htm

سەرچاوەکانی بەرگەکانی ١-٣:

- Avesta Dictionary by K.E. Kanga

  http://www.avesta.org/avdict/avdict.htm, (2009 -06-13)
- Jonathan Slocum and Scott L. Harvey, http://www.utexas.edu/cola/centers/lrc/eieol/aveol-BF-X.html (2012-12-02)
- Avestan Personal and Family names (Based on C. Bartholomae, Altiranisches Wörterbuch, pg.1983-88) http://www.avesta.org/znames.htm
- A concise Pahlavi Dictionary, D.N. Mac Kenzie, 1986
- Online Sanskrit Dictionary, February 12, 2003, http://sanskritdocuments.org/dict/dictallcheck.pdf
- Ancient Sanskrit Online, http://www.utexas.edu/cola/centers/lrc/eieol/vedol-BF.html (2012-04-06)
- Frank, "Fremdsprachliche Glossen i assyrischen Lyssna und Vokabularen," 1928-1929
- http://i-cias.com/e.o/hebat.htm (2012-09-10)
- Geiger W. Ostirani Sche Kultur in Altertum. Erlangen 1882
- Ferheng, Kirmancki (zazaki) – Kurmanci, Çeko Kocadag Berlin 2010
- The Kikkuli Text. Peter RAULWING http://www.lrgaf.org/Peter_Raulwing_The_Kikkuli_Text_MasterFile_Dec_2009.pdf

- Urartian * Lulu [ine] (Diakonoff och Kashkai,1979)

- D. R. Frayne, The Early Dynastic List of Geographical Names, AOS 74, New Haven,1992, sid 61.

- Asatrian/ Iran and Caucasus 13 (2009), http://www.scribd.com/doc/37604520/Asatrian-kurds p 16 (2012-02-11)

- The Language of the Medians. D.N MacKenzie,Source: BSOAS (22), 1959.

- John Limbert, ursprung och utseende kurderna i Pre-islamiska Iran, Iranska studier, Vol. 1, No. 2, Spring 1968. 1, nr 2, våren 1968.

- L Iran sous les Sassanides, Christensen, Arthur Emanuel.

- Frank, "Fremdsprachliche Glossen i assyrischen Lyssna und Vokabularen," 1928-1929.

- Starr, R.,: report on the Excavation at Yorghan Tepa Near Kirkuk, Iraq. Conducted by Harvard University in Conjunction with the American Schools

- E. A.Speiser. Mesopotamian. Orig. The Basic Population of the Near East

- Poebel, A., “The Assyrian King List from Khorsabad”, JNES, Vol.1, 1942, (Chicago: 1942)

- Phillp Vandenbeog. Nefertete. een archeologishe biografie

- http://database-aryanencyclopaedia.blogspot.se/2014/03/blog-post_14.html

- http://mazdaahoora.blogfa.com/ (2013-10-25)

- http://m-hosseini.ir, [دوبلویس، ۱۳۷۹ هـ.ش:۳۰۵]

- http://m-hosseini.ir, [پلوتارک، ۱۳۷۹ هـ.ش: ٦٥]
- http://m-hosseini.ir,[یارشاطر و دیگران، ۱۳۸۳ هـ.ش: ١٥٦]

- http://parseed.ir/?fz=9873

- Common sumerian words for magickal purposes / Short Sumerian Sentences / Phrases http://www.ping.de/sites/systemcoder/necro/info/sumerian.htm

- Forntiden : Den summeriska kultur expansionen

- Astour, Michael C.: Semites and Hurrians in Northern Transtigris

- V.V. Struve.Lager Voennoplenniykh jenshchi V Shumer Konsta III Tisysyacheletiya Do n.e Vestnik Drevney Istorii, 1952,No3.

- Some Sumerian Words and Their English Translations, by: Fred Hamori http://history-world.org/sumerianwords2.htm, http://history-world.org/Sumerianwords1.htm

- http://www.loghatnaameh.org/dehkhodaworddetail-1d3245f09868443a801c2216402d3c54-fa.html

- Ola Wikander. http://www.spraktidningen.se

- Sumerian Mythology FAQ (Version 2.0html), by Christopher Siren, 1992, 1994, 2000, http://home.comcast.net/~chris.s/sumer-faq.html

- http://zamaaneh.com/rohani/2008/07/post_239.html

- http://www.iranatlas.info/regional%20prehistoric/hasanlu/mannai.htm

- http://www.loghatnaameh.org/dehkhodaworddetail-1d3245f09868443a801c2216402d3c54-fa.html

- http://daneshnameh.roshd.ir/mavara/mavara-

- http://www.iranicaonline.org/articles/cimmerians-nomads

- http://www.iranicaonline.org/articles/mannea

- http://www.loghatnaameh.org/dehkhodaworddetail-f99c3aff570c422baff65e2182ac9d7d-fa.html 2013-06-09

- http://www.heritageinstitute.com/zoroastrianism/ranghaya/mitanni.htm

- http://www.historyfiles.co.uk/KingListsMiddEast/AnatoliaHurrianMitanni.htm

- http://ghiasabadi.com/zoroaster_gatha_01.html

- An introduction to Kurdish epic and heroic literature on Kurdish shahname mainly, Behrooz Chammanara. http://ilamasu.blogfa.com/post-125.aspx (2013 -08-09)

- Sumerian Lexicon Version 3.0 by John A. Halloran, p 114 ttp://etcsl.orinst.ox.ac.uk/edition2/etcsllemma.php?sortbylemma=lemma&letter=a

- http://www.encyclopaediaislamica.com/madkhal2.php?p=2899

- تاریخ ماد تالیف ا.پ. دیاکۆنۆف، ترجمه کریم کشاورز، تهران ۱۳٤٥.

- ایران در زمان ساسانیان آرتور کریستینسن، ترجمه رشید یاسمی تهران ۱۳٦۷

- اوستا، کهنترین سرودها و متنهای ایرانی، گزارش و پژوهش، جلیل دوستخواه جلد ۱ و۲، چاپ دهم ۱۳۸٥.

- یادداشتهای گات ها، نگارش استاد ابراهیم پورداود، تهران ۱۳۸۱.

- ایران در سپیده دم تاریخ، حسن انوشه، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ چهارم ۱۳۷۱.

- بازخوانی تاریخ ایران زمین، دفتر اول و دفتر دوم، امیر حسین خونجی، ۳۰ آذر ۱۳۹۰.

- ایرج وامقی، زبان پهلوی- ادبیات و دســتور آن. (بررسی و نقد کتاب "پهلوی، ادبیات و دستور آن" برگرفته از ناه فرهنگستان، سال اول، شماره اول. بهار ۱۳۷٤).

- دستور زبان کوردی- هورامی ، فاتح رحیمی، چاپی دووەم ۱۳۸۹.

- زبان هورامی و گۆیش پاوەای، منصور سلیمی، تهران ۱۳۹۲.

- پژوهشی در اساطیر ایران، مهرداد بهار نشر آگاه چاپ پنجم پائیز ۱۳۸۷.

- تاریخ اساطیری تطبیقی ایران باستان ، جلد پنجم، جواد مفرد کهلان، سوئد ۲۰۰۸.

- مهرداد بهار، پژوهشی در اساطیر ایران، چاپ پنجم پائیز، نشر آگاه ۱۳۸۷.

- تاریخ مردم ایران، عبدالحسین زرین کوب، تهران ۱۳٦٤.

- تحولات سیاسی و اداری در عصر اشکانیانن، دکتر سید علی علوی.

- تاریخ مردوخ، آیت الله محمد مردوخ کردستانی، ۱۳۵۱ خورشیدی (۱۹۷۱ میلادی).

- تاریخ کردستان (۱۳۳۰-۱۳٤٤ق) تالیف محمد رضا ابن صوفی سلیم، تصحیح دل آرا مردوخی، تهران ۲۰۱۳.

- فروپاشی دولت ساسانی و گروش ایرانیان به اسلام، انی کاظمی.

- فەلســـەفە و رامانی یارســـانی لە فەرهەنگ و کۆمەڵگای کوردەواریدا، د. جەماڵ نەبەز، یوتەبۆری ساڵی ۲۰۰۹.

- ڕۆژهەڵات و جێهانی کۆن، ئەبایوف موسکۆ ۱۹۷۲.

- لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانی دەر بارەی مێژووی کۆنی وەڵاتی کوردەواری ، د.ج. ڕەشـــید بەغداد ١٩٨٨.

- مێژووی هەورامان لە نووسینی د. موحەمەد ئەمین هەورامانی.

- کوردستان نیشتمانی یەکەمینی سۆمەرەکان، هاوڕێ باخەوان.

- کوردەکانی پارس و کرمان لە نووسینی د. جەمشیدی سەداقەت کیش، وەرگێرانی کامەران حەسەن ٢٠١٠.

- هاونەتەوەیی کورد و ماد لە نووسینی حەبببولای تابانی، ١٣٧٥.

- مێژووی ئەدەبی کوردی، د.مارف خزنەدار هەولێر ساڵی ٢٠٠١.

- مێژووی کۆنی کەرکووک لە ڕۆشـــنایی دەقەکانی نوزی دا، کامەران کوێخا جەلال، هەولێر-٢٠٠٧.
- کەرکووک لە چەرخە کۆنەکاندا، د.جەمال ڕەشـــید ئەحمەد. وەرگێڕانی حەســـەن جاف، دهۆک ٢٠٠٨، ل.پ. ٥٨.

http://www.pertwk.com/pdf/kerkwk_le_cherxe_konekanda.pdf

- یارسان لە نووسینی ئەیوب ڕۆستەم ساڵی ٢٠٠٦ زایینی.

- بێستوون، فەرهەنگی سۆرانی- هەورامی، ستوکهۆلم ل.پ. ١٩٩٨.

- هەنبانە بۆرینە فەرهەنگی کوردی- فارسی، هەژار، (بەرگی ١ و ٢)، ساڵی ١٣٦٩ تاران.

- فەرهەنگا "کانی" کرمـانجییـا ژووری- کرمـانجییـا ژێری، لە نووســـینی جگەر سۆز،هەولێر ٢٠٠٩.

- فەرهەنگی وشەنامە، هۆرامی- کوردی ناوەڕاست، بێدار، هولێر ٢٠١٠.

Nasname zimani kurdi

Fazel Usulian

Swêd 2017

ISBN 978-91-982662-2-1

9 789198 266221